

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «МЕЖИБІЖ»

IN SLAVENIA TERRA

Випуск 4

УДК 904(367)“0”
І 87

Відповідальні редактори:

Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, кандидат історичних наук

С. А. ГОРБАНЕНКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Н. С. АБАШИНА, кандидат історичних наук

В. В. КОЛОДА, кандидат історичних наук

О. В. КОМАР, кандидат історичних наук

Є. КОМАТАРОВА-БАЛІНОВА, кандидат історичних наук

Ф. КУРТА, доктор наук

Т. Р. МИЛЯН, кандидат історичних наук

Л. П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук

М. ПАРЧЕВСЬКИЙ, доктор історичних наук

О. В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук

С. В. ПИВОВАРОВ, доктор історичних наук

Я. В. ПОГОРАЛЬСЬКИЙ, кандидат історичних наук

О. Г. ПОГОРІЛЕЦЬ, директор ДКЗ «Межибіж»

Б. А. ПРИЩЕПА, доктор історичних наук

Ю. О. ПУТОЛОВИЧ, кандидат історичних наук

Є. В. СИНІЦЯ, кандидат історичних наук

І. СТАНЦІУ, доктор давньої історії і археології

М. П. ТЕЛЬНОВ, доктор історичних наук

Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук

Я. ХАСІЛ, доктор філософії

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту археології
НАН України 6.12.2022, протокол № 12.

Випуск виходить за підтримки

ДКЗ «Межибіж»

НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України

ВГО «Спілка археологів України»

Інформаційна підтримка — ВГО «Спілка археологів України»,

інтернет-сторінка видання: <http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/in-sclavenia-terra>

І 87 *In Sclavenia terra*. Київ: Інститут археології НАН України,
2022, вип. 4, 192 с.

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)

ISBN 978-617-14-0082-5 (вип. 4)

Статті, що увійшли до випуску, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку слов'ян від середини I тисячоліття н. е., тобто у добу їх великого розселення і напередодні утворення держави. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від джерелознавчих публікацій до інтерпретації археологічних комплексів, аналізу окремих категорій матеріалів і висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

УДК 904(367)“0”

Усі матеріали рецензовано

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)

ISBN 978-617-14-0082-5 (вип. 4)

© ІА НАН України, 2022

© ДКЗ «Межибіж», 2022

Міжнародна конференція «Імперії і варвари» з нагоди 80-річчя О. М. Приходнюка відбулася у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (смт Меджибіж, Хмельницької обл.) 8–9 жовтня 2021 року. Її організували Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» (директор — О. Г. Погорілець) та відділ археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України (завідувач відділом — О. В. Петраускас).

У роботі конференції взяли участь близько 50 учасників з різних міст України (Києва, Хмельницького, Чернігова, Харкова, Тернополя, Львів), Білорусії (Мінськ), Польщі (Жешув) й Румунії (Сфинту-Георге).

Учасники конференції представляли академічні установи, науково-освітні заклади, музеї та історико-культурні заповідники.

Конференція включала пленарне засідання та роботу за тематичними блоками: «Східноєвропейський «Barbaricum» на рубежі ер»; «На кордонах імперії»; «Пізноримська доба: старожитності племен Східної Європи», «Ранньосередньовічний Крим», «Слов'яни: епоха Великого розселення» та «Європейський схід на початках княжої доби».

У четвертий випуск продовжуваного видання «In Sclavenia terra» увійшли деякі статі, матеріали яких були виголошені на цій конференції, і ті, що були надіслані згодом до редакції. Зібрано вісім статей, дві біо- та бібліографічні замітки про наших Попередників, та дайджест нових монографічних видань. Статті у збірнику поділені на рубрики.

Перша із них **«Новітні дослідження»**, включає статтю Д. В. Бібікова, Д. Г. Дяченка, І. В. Зоценка, В. Г. Івакіна, В. І. Баранова, Є. В. Хлистуна «Ранньослов'янська споруда з розкопок 2022 р. на Києво-Подолі (попереднє повідомлення)» про новітні дослідження слов'янських матеріалів на Київському Подолі.

У другий розділ **«Поховальний обряд»** увійшла стаття Д. В. Бібікова, Д. Г. Дяченка «Середньовічні кремаційні поховання Дніпровського Правобережжя: проблеми культурно-хронологічної атрибуції», що присвячена проблемам визначення культурно-хронологічної належності середньовічних кремаційних поховань Правобережжя Дніпра, в тому числі дискусійним питанням хронології.

Між минулим і майбутнім. Робота пленарного засідання в режимі онлайн-трансляції у Державному історико-культурному заповіднику Межибіж. За сприяння Wild Fox Film

Наступна рубрика «**Ювелірна справа**» включає дві статті. Перша з них, Я. В. Володарець-Урбановича, О. В. Сидоренка «*Бронзові та свинцево-олов'яні прикраси із Хитцівського скарбу ранньосередньовічного часу*» присвячена введенню до наукового обігу частини скарбу, виявленого поблизу с. Хитці Лубенського р-ну Полтавської обл. Друга, В. С. Аксьонова «*Хорошевський скарб коваля-ювеліра середини VIII ст.*» є якісною науковою публікацією комплексу речей скарбу коваля-ювеліра, виявленого поблизу Хорошевського городища й датованого 20–30 рр. VIII ст.

У розділі «**Господарство**» представлено дві праці. Стаття В. В. Колоди «*Випадкова знахідка пенківського наральника на селищі П'ятницьке 1 на Харківщині*» презентує знахідку знаряддя сільського господарства, що за морфологічними ознаками та загальною хронологією поселення може бути датований VII – першою половиною VIII ст. У другій статті, М. В. Ільківа, Б. Т. Рідуша, С. А. Горбаненка «*Скарб знарядь для обробітку ґрунту з Чорнівського археологічного комплексу*» проаналізовано скарб сільськогосподарських знарядь райковецької культури, виявленого нещодавно на території Чорнівського археологічного комплексу.

У розділі «**Керамологічні дослідження**» знаходиться дві статті. Перша, А. В. Корохіної, Р. А. Кравченка та В. М. Бельського «*Петрографічний та елементний аналіз кераміки роменської культури з пам'яток Свердловське-1 та Радичівське-3 (пілотне дослідження)*», містить попередні результати аналізу посуду із пам'яток у Подесенні часів формування Київської Русі. Друга, І. В. Погоржельської, С. А. Горбаненка «*Відбитки тканин на матеріалах зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е.*», присвячена аналізу стану дослідженості та введенню до наукового обігу даних про тканини у слов'ян останньої чверті I тис. н. е.

У цьому випуску розділ «**Бібліотека славіста**» містить бібліографічні переліки робіт Н. М. Кравченко та О. М. Приходнюка. Також його доповнено даними про нові видання з питань археології та ранніх етапів історичного розвитку слов'янських племен другої половини I тис. н. е.

Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
С. А. ГОРБАНЕНКО

УДК [904.5:393.2](282247.32-196.2)"653"

*Д. В. Бібіков, Д. Т. Дяченко, І. В. Зоценко,
В. Т. Івакін, В. І. Баранов, Є. В. Хлистун*

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКА СПОРУДА З РОЗКОПОК 2022 р. НА КИЄВО-ПОДОЛІ (попереднє повідомлення)

У повідомленні йдеться про відкриття нової споруди ранньослов'янського часу на київському Подолі. Обговорено різні гіпотези щодо призначення об'єкту та його місце в контексті синхронних матеріалів Київського Подніпров'я.

Ключові слова: Києво-Поділ, пеньківська культура, празька культура, споруда.

Вступ. Проблема виникнення Києва є однією з найбільш фундаментальних і, водночас, суперечливих у середньовічній історії Східної Європи. Дискусія, що розпочалася ще на світанку літописання, вийшла на якісно новий рівень із розвитком археологічної науки. Результати новітніх польових досліджень та теоретичних розробок дозволяють більшості сучасних фахівців датувати цю подію кінцем IX ст. Попередні ранньослов'янські поселення прямого відношення до міста не мали, враховуючи наявність між ними хронологічної лакуни (див.: Комар 2012, с. 312—315). Та попри це, матеріали другої половини I тис. н. е. мають украй важливе значення не лише для вивчення системи заселення цього періоду, але й для розуміння передумов виникнення Києва. Нову цінну інформацію з цього приводу вдалось отримати завдяки розкопкам Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (ААЕ ІА НАН України) 2022 р. в північно-західній частині київського Подолу.

Розкоп 1 на розі вул. Кирилівської та вул. Нижньоюрківської. З жовтня 2021 р. ААЕ ІА НАН України проводила науково-рятивні дослідження на вул. Нижньоюрківській, 2 у Подільському районі м. Києва. Для стаціонарних робіт було обрано ділянку в північній частині досліджуваної території, де закладено розкоп 1 розмірами 15 × 10 м (рис. 1). Наприкінці лютого 2022 р. дослідження були призупинені у зв'язку з повномасштабним вторгненням російських військ і поновлені у квітні. Наразі здобуті матеріали все ще перебувають на стадії опрацювання.

Аналіз стратиграфічної ситуації призвів до виділення шести основних культурно-хронологічних горизонтів, а також кількох перехідних. Матеріали XVIII—XIX ст. були представлені дуже слабо; основна частина нашарувань відносилася до кінця X—XII ст. На глибині близько 6,5 м від рівня денної поверхні починалися геологічні нашарування, не пов'язані з антропогенною діяльністю, без археологічного матеріалу.

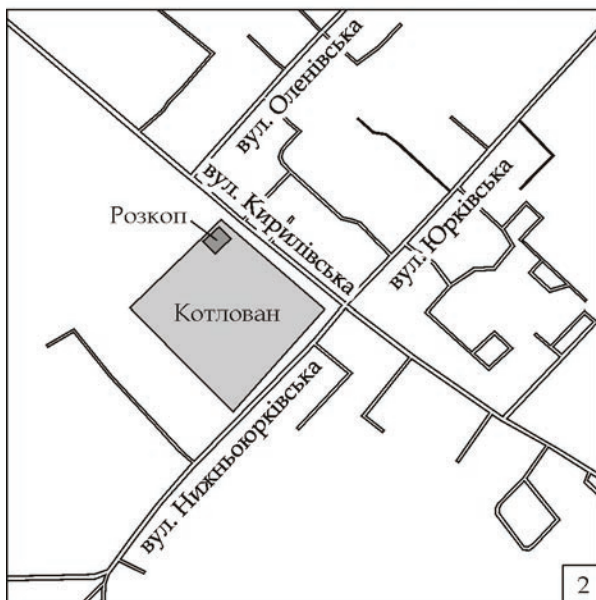
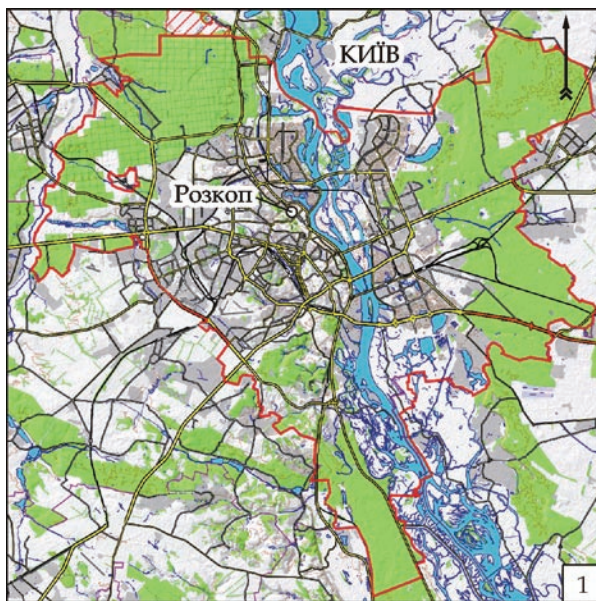

Рис. 1. Місцезнаходження досліджуваної ділянки на мапі м. Києва. Умовні позначення: 1 — місце проведення досліджень; 2 — місце розкопу

боку навпаки звужено, внаслідок чого верхня, північно-східна, частина ранньослов'янської печі виявилася зрізаною. Вісь об'єкта дещо змістилася на захід. Його довжина з північного сходу на південний захід склала 2,3 м; з північного заходу на південний схід простежено на понад 2,4 м (без урахування входу). Зовні до центральної частини північно-західної стінки примикав напівкруглий приямок із похилими стінками і дном (ймовірно — вхід): завширшки 1,3 м, завдовжки 0,6 м. Давньоруському етапу функціонування споруди відповідає заповнення 1 завтовшки до 0,45 м (у центрі — потужніше). Майже по рівню виявлення об'єкта зафіксований суцільний вугільний прошарок потужністю 2–7 см (рис. 3: 1), котрий на місці гаданого входу «падав» донизу у вигляді лінзи. Основна частина заповнення 1 — сірий гумусований супісок із дрібними шматками печини, дрібними вугликами та тонким (до 1 см) прошарком

Загалом досліджено близько 60 археологічних об'єктів житлового, господарського й виробничого призначення. Більше десятка з них є залишками виробничих майстерень. Переважно місцеве населення спеціалізувалося на виробництві та обробці металів. В одній із майстерень відбувалося виготовлення пряслиць із пірофілітового сланцю, про що свідчить майже десяток знайдених тут заготовок.

Споруда, що нас цікавить, представляла найраніший культурно-хронологічний горизонт. У шарі в невеликій кількості (до десятка фрагментів) траплялися дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки. Інших об'єктів ранньослов'янської доби зафіксовано не було.

Загальний опис споруди. В межі розкопу ввійшла лише північно-західна частина об'єкта (рис. 2; 3: 2, 3). На першому, ранньослов'янському, етапі функціонування споруда була орієнтована кутами приблизно за сторонами світу й містила в західному куті пічку. Північно-західна стіна мала довжину 2,6 м, південно-західну простежено на 1,3 м (решта за межами розкопу); глибина об'єкта — 0,6–0,65 м. Цьому етапу відповідає заповнення 2 — мішаний світло-сірий супісок із грудками темнішого гумусованого супіску та дрібними вугликами. Підлога споруди — горизонтальна; стінки мали незначний нахил, але через особливості ґрунту простежувалися погано.

У давньоруський час котлован об'єкта використали в ході будівництва споруди господарського (?) призначення. Глибина котловану зменшилася приблизно до 0,4 м. При цьому його було розширено в північно-західному напрямі, а з південно-західного

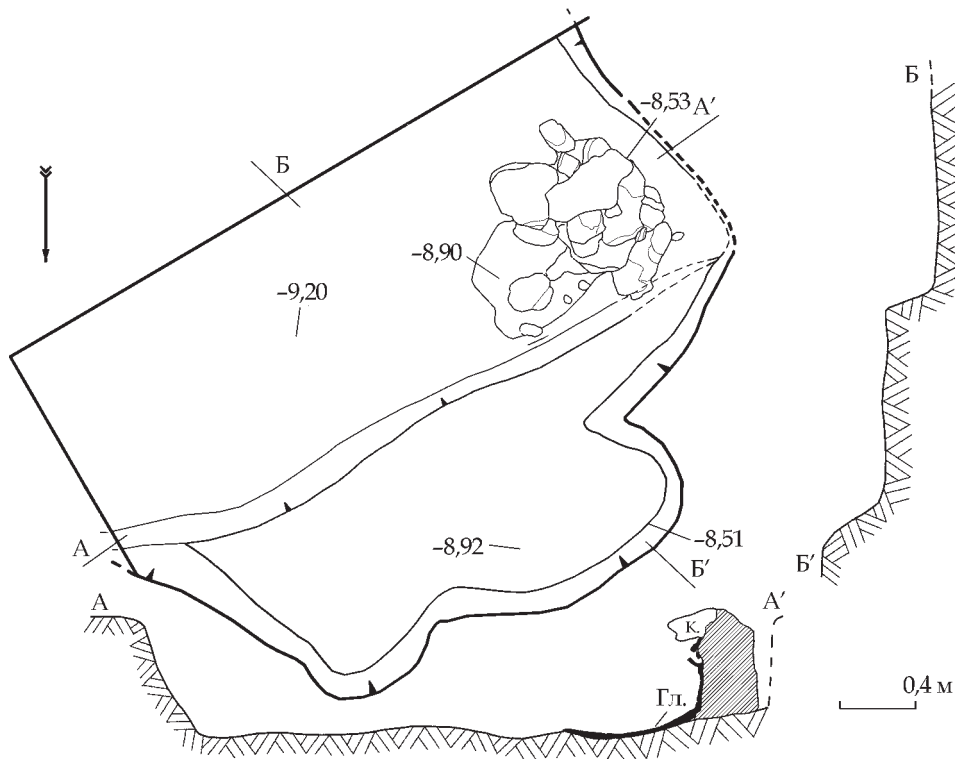

Рис. 2. План і розрізи об'єкта 48

жовтуватої глини (рис. 3: 4). В його нижній частині по центру споруди зафіксовано лінзу білястого супіску завтовшки до 12 см.

Піч та її конструктивні особливості. Загальні розміри печі, виявленої в західному куті об'єкта, становили приблизно $0,95 \times 0,9$ м; збереглася на висоту $0,6–0,65$ м (рис. 4: 1). Вона була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід, челюстями на північний схід. Зведена за допомогою вертикального каркаса з гілок, сліди від якого лишилися під черенем (рис. 4: 6). Черень, розмірами $0,75 \times 0,55$ м, мав підовальну форму і також був видовжений за віссю північний схід – південний захід. Він був підмазаний шаром глини до 2 см завтовшки. Поверхня під черенем сильно пропечена. Безпосередньо на ньому залягав вуглистый шар товщиною: в північно-східній частині близько 1 см, в південно-західній, тильній – до 8 см. Внутрішнє заповнення печі – коричнево-сірий гумусований супісок із нечисленними фрагментами ліпної кераміки в середній частині (рис. 4: 5), шматками печини та камінням від зруйнованої вимостки, про яку йтиметься нижче. Стінки були підмазані шаром глини завтовшки близько 1 см (рис. 4: 3, 4; 5).

Найбільший інтерес становить підпрямокутна вимостка з каменів, скріплених зеленуватою спондиловою глиною, котра була склепінням печі (рис. 4: 2). Північно-східну частину вимостки зруйновано на другому етапі функціонування споруди; південно-західна збереглася на ширину $0,4–0,6$ м і на висоту приблизно $0,2$ м. Усього зафіксовано понад 60 каменів. Найдрібніші мали близько 5 см у діаметрі, а розміри двох найбільших становили $45 \times 37 \times 25$ см і $42 \times 29 \times 30$ см. На частині каменів присутні оксиди заліза (рис. 4: 7). Між каменями траплялися поодинокі фрагменти ліпної кераміки.

Описана вимостка не мала безпосереднього зв'язку з конструкцією печі; навпаки, вона створювала на стінки печі сильне навантаження.

Рис. 3. Об'єкт 48: 1 — на рівні виявлення; 2 — загальний вигляд із південного заходу; 3 — загальний вигляд із північного заходу; 4 — поперечний розріз

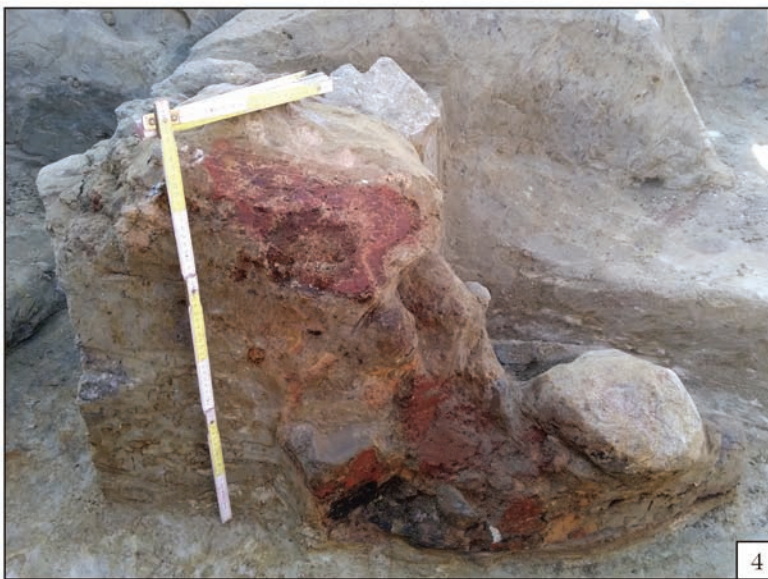

Рис. 4. Піч із об'єкта 48: 1 — загальний вигляд; 2 — кам'яна вимостка в склепінні; 3 — процес вибірки заповнення; 4 — поздовжній розріз; 5 — фрагменти кераміки в заповненні; 6 — залишки каркасу під черенем; 7 — каміння з вимостки після розбирання

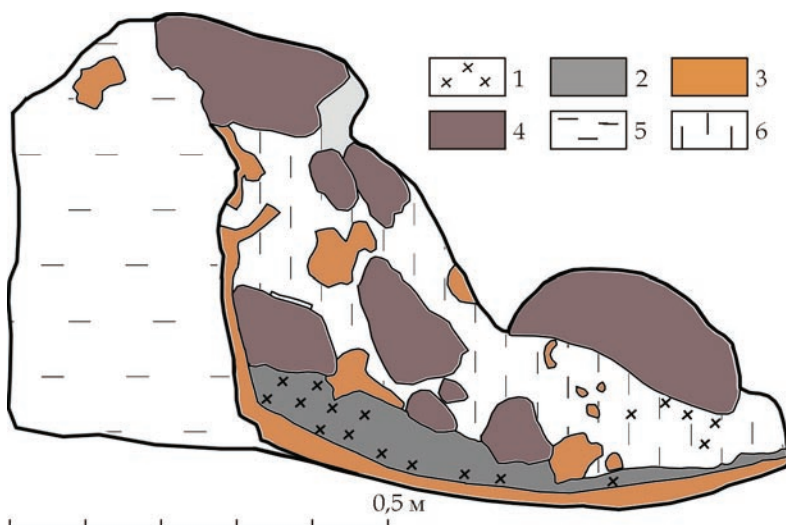

Рис. 5. Поздовжній розріз печі. **Умовні позначення:**
1 — вуглинка;
2 — вуглистий шар;
3 — печина; 4 — каміння; 5 — перевідкладений материк;
6 — гумусований шар

Не можна виключати й виробничі призначення вимостки, враховуючи наявність оксидів заліза на камінні та на внутрішніх стінках кераміки.

Найбільш інтригуючою є версія, згідно якої споруда могла виконувати роль лазні, що топили по-чорному. За матеріалами Давнього Новгорода О. С. Хорошев (1998) запропонував низку критеріїв виділення лазень із числа інших споруд. Серед них — невеликі розміри, наявність печі-кам'янки або глиняної печі з валунами в конструкції, а також відсутність знахідок, характерних для житлово-господарських комплексів або повна стерильність заповнення, що ми й бачимо в дослідженому нами об'єкті 48. Застосувавши методику О. С. Хорошева, С. П. Тараненко (2016, с. 134–138) виділив на Києво-Подолі давньоруського часу три споруди, котрі могли служити лазнями. Раніше було інтерпретовано як лазні й окремі об'єкти з території Верхнього міста (Корзухіна 1956, с. 331; Богусевич 1961). Зрештою, ці споруди неодноразово згадані в давньоруських літописах, зокрема — в знаменитій напівлегендарній статті 945 р. про помсту Ольги деревлянам. Хоча достеменних свідчень існування у ранньослов'янського населення нам наразі не відомо, банні традиції у Східній Європі сягають ще скіфських часів (Геродот 2006, с. 254).

Керамічний матеріал. Із заповнення 1 походить порівняно велика кількість уламків кухонного посуду й тваринних кісток. У керамічному комплексі переважають вінця з суцільним напливом правильної форми на зовнішній стінці та прості вінця з округлим завершенням (рис. 6). Загалом подібна кераміка характерна для другої половини X — першої половини XI ст. (Сарачев 2000, с. 227, 232; Петрашенко 2005, с. 59, рис. 32), але беручи до уваги стратиграфічну ситуацію, давньоруський етап функціонування об'єкта 48 можна датувати не пізніше кінця X ст.

Усі 12 фрагментів кераміки, знайдені в заповненні печі, належали одній ліпній посудині. Вочевидь, усі вони були вмуровані у вимостку, проте внаслідок її руйнування частина уламків разом із камінням провалилася вниз.

Масивна опукла біконічна посудина мала яскраво виражене ребро та підтрикутий у розрізі наліпний валик під вінцем (рис. 7). Шийка дуже коротка, ледь відігнута. Край вінця прямо зрізаний, з невеликим кутом відхилення назовні. Посудина добре випалена. Тісто достатньо

Стосовно функціонального призначення вимостки єдиної думки серед авторів наразі немає. Вона могла виконувати функції жаровні для просушування зерна. Проте, цьому суперечить і завелика товщина вимостки, і відсутність аналогічних конструкцій із застосуванням каміння. Більше того, в ранньослов'янських печах третьої чверті I тис. н. е. жаровні не відомі, хоча відомі, наприклад, з поселення VIII ст. на горі Дівича біля с. Сахнівка (Березовец, Линка 1959, с. 104–106).

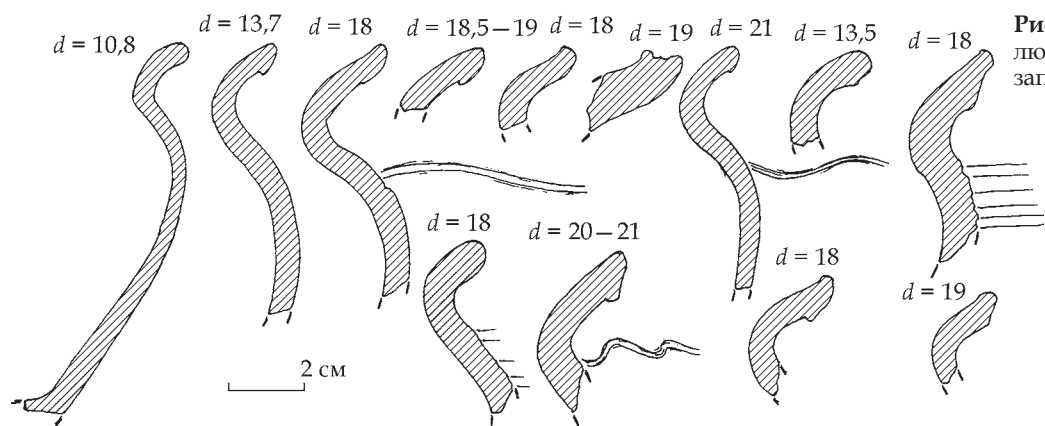

Рис. 6. Типи профілювання вінець із заповнення 1

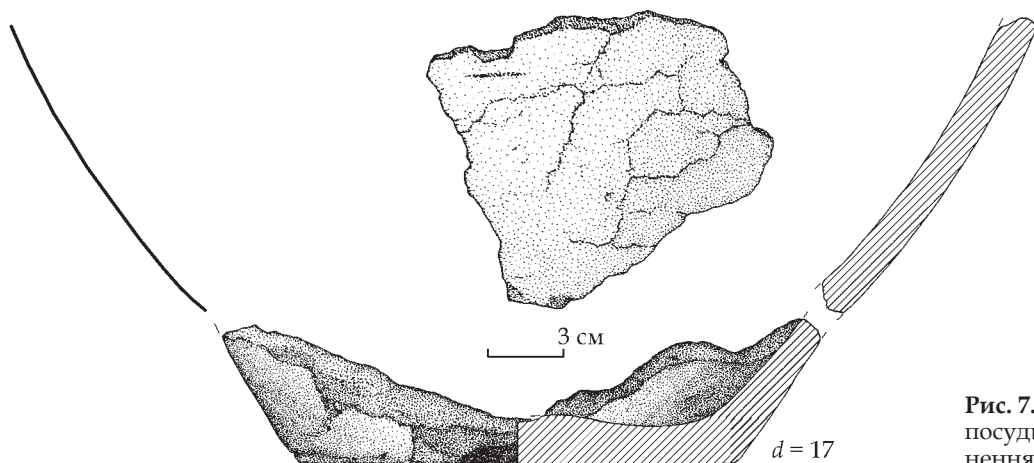
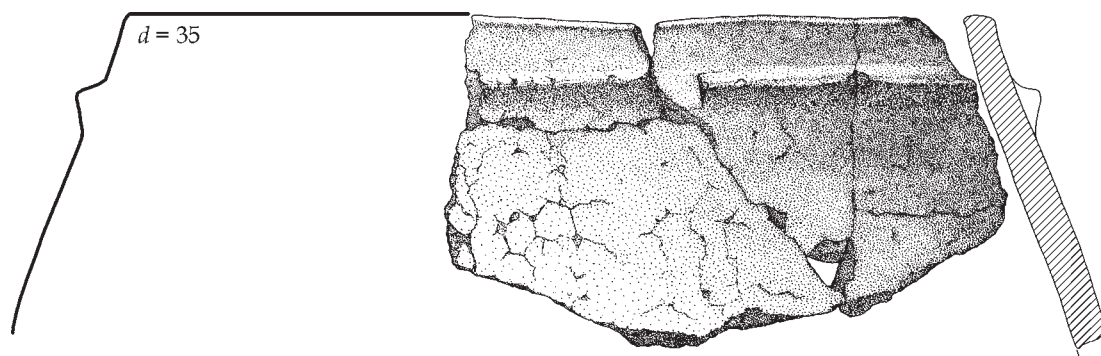

Рис. 7. Розвал ліпної посудини з заповнення печі

вимучене, має домішки крупних (до 0,8 мм) фракцій шамоту та дрібної жорстви, присутні спорадичні органічні волокна. Товщина стінок коливається від 12,5 до 14 мм. Зсередини уламки мають світло-червоний колір, ззовні — коричнювато- та сірувато-світло-червоний з темними плямами вторинного обпалу. Верхня частина випалена набагато краще,

має світло-сірий, подекуди ледь рожевий колір, поверхня трохи згладжена; нижня частина — шорохувато-бугриста. Поверхня виявлених фрагментів, особливо зовнішня, укрита світлою зеленувато-сірою патиною, товщина якої зростає від придонної частини до вінця. Можливо, патина утворилася в результаті вторинного використання. На внутрішній частині вінця присутні окиси заліза.

Виявлена посудина залишена носіями пенківської культури та належить до виду А за І. П. Русановою (1976, с. 95, 94, рис. 35: 7), він же тип 6 за А. М. Обломським: корчаги-зерновики з масивним вінцем та наліпним валиком (Гавритухин, Обломский 1996, с. 112, 280, рис. 95: 10). Цей тип був доволі поширеним протягом усього часу побутування пенківської культури.

Споруда з розкопок 2022 р. в контексті синхронних матеріалів Київського Подніпров'я. Об'єкти пенківської культури на території Києва досі не траплялися. На правобережжі Середнього Подніпров'я пенківських пам'яток відомо понад шість десятків. Абсолютна більшість поселень припадає на середню та нижню течії р. Рось, басейн р. Тясмин, їхнє межиріччя, а також береги Дніпра від Трахтемирівського півострова до гирла Тясмина (Приходнюк 1998, с. 21, 79, рис. 3). Північну межу розселення носіїв пенківської культури в Середньому Подніпров'ї умовно визначають за лінією Григорівка — Циблі, хоча на Лівобережжі пенківські пам'ятки відомі й значно північніше, в басейні середньої течії р. Сейм (Приходнюк 1998, с. 63–66). Зауважимо, що на думку О. М. Приходнюка (1998, с. 65), західної та північно-західної межі між пенківським населенням Дніпро-Дністровського межиріччя та ареалом празької культури фактично не існувало.

В останній третині VII та на початку VIII ст. етнокультурна ситуація на території Середнього Подніпров'я зазнала докорінних змін. Під впливом двох потужних зовнішніх чинників пенківська археологічна культура фактично припинила існування. Її фінал проілюстрований випадінням «антських» скарбів першої та другої груп, так і не затребуваних їхніми власниками. Випадкові знахідки предметів, що входили до складу скарбів, подекуди виходять за межі традиційного ареалу проживання їхніх власників (Гавритухин, Обломский 1996, рис. 1), що наштовхує на думку про міграцію частини носіїв пенківської культури на північ і північний схід. Так, у різних районах Києва виявлено характерні для скарбів другої групи фібули, браслети й сережки (див.: Комар 2012, с. 313). Першу хвилю міграції пов'язують із масовим просуванням у пенківський ареал носіїв празької культури та асиміляцію ними залишків місцевого населення (Гавритухин, Обломский 1996, с. 147–148), другу ж — із проникненням в регіон войовничого Хазарського каганату й утворенням волинцівської культури (Комар 2012, с. 301).

Матеріали празької культури представлені на території Києва суттєво виразніше. Перш за все йдеться про три житла та низку господарських ям кінця IV — початку VI ст., виявлені в північній частині багатошарового поселення Луг IV на Оболоні (Шовкопляс, Гавритухин, 1993, с. 61; Шовкопляс, Гавритухин, 2003, с. 74–79). Житло з празькою керамікою V — першої половини VI ст. відкрите й у західній частині городища на Старокиївській горі (Килиевич 1982, с. 28).

Ще три десятиліття тому М. А. Сагайдак, виходячи з топографії окремих знахідок у районі Юрківського струмка та вул. Кирилівської, припустив існування в цій місцині, на окремих ділянках підвищеного

рельєфу, поселень ранньослов'янського часу. Одним із основних його аргументів стала локалізація скарбів римських монет III–IV ст., у тому числі — скарбу 1880-х рр. з території цегляного заводу (Сагайдак 1991, с. 9–10).

Припущення М. А. Сагайдака цілковито підтвердилося завдяки розкопкам ААЕ по вул. Кирилівській, 37 у 2016 р. На ділянці, котра знаходилась усього в 125 м на північний захід від розкопу 2021–2022 р., було виявлено житло з керамікою празької культури. Об'єкт був запущений у шар алювіального супіску потужністю 0,15 м, котрий залягав безпосередньо на материк. Шар цей містив нечисленні фрагменти ранньослов'янського ліпного посуду. В межі ділянки (розкоп 2) ввійшов лише північно-західний кут житлової споруди. Як і у випадку з житлом, розкопаним у 2022 р., її стінки збереглися погано, а в заповненні не було виявлено жодного матеріалу, крім майже струхлявілих тваринних кісток. В куті житла була виявлена піч розмірами 0,6 × 0,55 м, висотою 0,46 м, із синьо-зеленої спондилової материкової глини. У топковій частині печі містилося кілька невеликих шматків пісковика й червоного граніту, котрі, на думку авторів розкопок, слугували для армування стінок печі і збільшення її тепловіддачі. В заповненні печі виявлено фрагменти ліпної кераміки, включаючи розвали двох горщиків, зарахованих до празької культури й орієнтовно датованих кінцем VI — початком VII ст. В 5 м на північний схід зафіксовано невелику ямку, котра також містила ліпну кераміку (Івакін та ін. 2016, с. 58–61). Далі на північний захід (розкоп 1) матеріалів ранньослов'янського часу не трапилось.

На окрему увагу заслуговує важливий факт знаходження жител із керамікою празької та пеньківської культур в безпосередній близькості одне від одного. Він може свідчити про складність та мінливість етнокультурної ситуації в мікрореєоні, а вірогідніше — про наявність тут своєрідної контактної зони зі змішаним населенням (власне — про проживання окремих представників антського союзу на племінній території склавинів). Співіснування матеріалів празької та пеньківської культур відмічене на пам'ятках басейну Південного Бугу (Гавритухин, Обломский 1996, с. 138). А в районі сс. Пугачівка — Острів у Пороссі пеньківський могильник розташований поблизу празького поселення.

У майбутньому заплановано науково-рятивні дослідження ділянки, розташованої між розкопами 2016 і 2021–2022 рр. Сподіваємося, ці дослідження дозволять отримати нову інформацію стосовно передісторії Києва.

ЛІТЕРАТУРА

- Богусевич, В. А. 1961. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*, XIII, с. 105–113.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва: ИА РАН.
- Геродот. 2006. *Геродота турійця з Гелікарнаса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами*. Харків: Фоліо.
- Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Оленич, А. М. 2016. Нові матеріали ранньослов'янського часу з території Києвоподолу: попереднє повідомлення. *In Slavonia terra*, 1, с. 58–64.
- Кириєвич, С. Р. 1982. *Детинець Києва IX — первой половины XIII веков*. Київ: Наукова думка.
- Корзухина, Г. Ф. 1956. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. *Советская археология*, XXV, с. 318–342.

- Комар, А. В. 2012. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XI веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 301-334.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура (Культурно-хронологический аспект исследования)*. Воронеж: Воронежский университет.
- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности V—VII вв.* Москва: Наука.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.
- Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.
- Тараненко, С. 2016. Лазні у планувальній структурі давньоруського Подолу Києва. *Місто: історія, культура, суспільство*, 1, с. 129-139.
- Хорошев, А. С. 1998. Бани в усадебной застройке Новгорода: По материалам Троицкого раскопа. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология: Традиции и перспективы: к 80-летию Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 301-306.
- Шовкопляс, А. М., Гавритухин, И. О. 1993. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 208, с. 52-62.
- Шовкопляс, Г. М., Гавритухин, И. Г. 2003. Перше поселення празької культури в Києві. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Музей та його колекції*. Київ: НМІУ, с. 74-79.

REFERENCES

- Bohusevych, V. A. 1961. Sporuda XI st. u dvori kyivskoho mytropolitya. *Arkheolohiia*, XIII, s. 105-113.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. *Gaponovskii klad i yego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva: IA RAN.
- Herodot. 2006. *Herodota turiitsia z Helikarnasa «Istorii» knyhi dev'iat, shcho yikh nazyvaiut muzamy*. Kharkiv: Folio.
- Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Olenych, A. M. 2016. Novi materialy rannoslov'ianskoho chasu z terytorii Kyievopodolu: poperednie povidomlennia. In *Sclavenia terra*, 1, s. 58-64.
- Kilievich, S. R. 1982. *Detinets Kieva IX — pervoi polovini XIII vekov*. Kiev: Naukova dumka.
- Korzukhina, G. F. 1956. Novie dannie o raskopkakh V. V. Khvoiko na usadbe Petrovskogo v Kieve. *Sovetskaya arkheologiya*, XXV, s. 318-342.
- Komar, A. V. 2012. Kiev i Pravoberezhnoe Podneprove. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX — XI vekakh: arkheologicheskaya panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 301-334.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe село (po materialam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Prikhodnyuk, O. M. 1998. *Penkovskaya kultura (Kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniya)*. Voronezh: Voronezhskii universitet.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavyanskije drevnosti V — VII vv.* Moskva: Nauka.
- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnykyivskiy Podil. Problemy topografii, stratyigrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sarachev, I. 2000. Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhya. In: Grigorev, A. *Severskaya zemlya v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannim*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.
- Taranenko, S. 2016. Lazni u planuvalnii strukturi davnoruskoho Podolu Kyieva. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 1, s. 129-139.
- Khoroshev, A. S. 1998. Bani v usadebnoi zastroiike Novgoroda: Po materialam Troitskogo raskopa. In: Yanin, V. L. (ed.). *Istoricheskaya arkheologiya: Traditsii i perspektivi: k 80-letiyu D. A. Avdusina*. Moskva: Pamyatniki istoricheskoi misli, s. 301-306.
- Shovkoplyas, A. M., Gavritukhin, I. O. 1993. Kompleksi prazhskoi kulturi s Oboloni i nekotorie problemy izucheniya pamyatnikov tipa Korchak. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii RAN*, 208, s. 52-62.
- Shovkoplyas, H. M., Havrytukhin, I. H. 2003. Pershe poselennia prazkoi kultury v Kyievi. V: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Muzei ta yoho kolektsii*. Kyiv: NMIU, s. 74-79.

Д. В. Bibikov, Д. Г. Diachenko, І. В. Zotsenko,
В. Г. Ivakin, В. І. Baranov, Ye. V. Khlystun

A NEW EARLY SLAVONIC STRUCTURE FROM THE EXCAVATIONS 2022 IN THE KYIV PODIL (previous report)

In 2022, the Architectural-Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology (NAS of Ukraine) conducted rescue research at Nyzhniyurkivska Street, 2 in the North-western part of the Kyiv Podil. The oldest cultural and chronological layer was represented by a structure of the Early Slavonic time, damaged by a later Old Rus object. In the western corner of the building, a clay oven was cleared, in the crown of which there was a thick rectangular pavement made of large stones fastened with clay. A typical for Penkivka culture handmade biconical vessel with a clay band under the rim was embedded in it. There is no consensus on the purpose of the pavement, the oven and, accordingly, the structure itself. The object could have a manufacture purpose or serve as a bathhouse. The small size of the object and the complete absence of archaeological material in its filling, as well as the presence of a stone pavement, evidence to the second version.

Objects of Penkivka culture have not been found in Kyiv before. Interestingly, that in 2016, 125 m to the North-West of the excavation site 2022 (37 Kyrilivska Street), a pit-house with Prague culture ceramics in the filling of the oven was investigated. The fact that the buildings of the Prague and Penkivka cultures are in close proximity to each other may indicate the complexity of the ethno-cultural situation in the Kyiv micro-region, possibly — the presence of a kind of contact zone with a mixed population (actually — the residence of individual representatives or, rather, woman of Antes peoples in the Slavyn's tribal territory).

Keywords: cremation burials, Early Middle Ages, archaeological culture, dating.

Одержано 5.10.2022

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BARANOV Vyacheslav I., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6388-4091, e-mail: baranov.vyacheslav1983@gmail.com.

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

DIACHENKO Dmytro V., Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: ostrivproject@gmail.com, dmytro_diachenko@iananu.org.ua.

ЗОЦЕНКО Іван Володимирович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ZOTSENKO Ivan V., Junior researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8517-7101, e-mail: zotsenkoi@gmail.com.

ІВАКІН Всеволод Глібович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

IVAKIN Vsevolod, PhD, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0074-1963, e-mail: wkniaz16@ukr.net.

ХЛИСТУН Євгеній Вікторович, пошукач, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KHLYSTUN Evhenii V., PhD-student, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: zenahlistun@gmail.com.

УДК 904.5(282.247.32-196.2)“653”

Д. В. Бібіков, Д. Т. Дяченко

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КРЕМАЦІЙНІ ПОХОВАННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ АТРИБУЦІЇ

У статті розглянуто проблеми визначення культурно-хронологічної належності середньовічних кремаційних поховань Правобережжя Дніпра. Окрема увага приділяється комплексам зі спірним датуванням.

Ключові слова: кремаційні поховання, Раннє Середньовіччя, археологічна культура, датування.

Протягом другої половини I тис. н. е. етнокультурна ситуація на Правобережжі Дніпра була доволі динамічною. На зміну празькій та пеньківській археологічним культурам (V—VII ст.), носіїв яких ототожнюють відповідно зі склавинами й антами візантійських джерел, прийшла райковецька (VIII—X ст.), населення котрої, своєю чергою, поступово увійшло до складу Київської держави Рюриковичів. Ці процеси не могли не знайти відображення в археологічних матеріалах, зокрема — й у поховальному обряді.

Визначення культурно-хронологічної належності конкретних поховальних комплексів є першочерговою проблемою, що постає перед археологом при дослідженні певної групи захоронень. Вірність атрибуції докорінним чином впливає на достовірність та повноту вибірок, які зрештою можуть використовуватись у реконструкціях етнічного, соціального чи релігійного характеру. Стосовно середньовічних кремаційних захоронень Дніпровського Правобережжя склалася невтішна ситуація, коли цілу низку комплексів різні науковці зараховують до різних археологічних культур і періодів, як правило, навіть не аргументуючи свої висновки.

Найвагоміші якісні зрушення у вивченні ранньослов'янських поховальних (і не лише) пам'яток Дніпровського Правобережжя відбулися в 1960-х — на початку 1980-х рр. завдяки зусиллям Ю. В. Кухаренка, Д. Т. Березовця, В. П. Петрова, В. Д. Барана, О. М. Приходнюка та — в першу чергу — І. П. Русанової. Дослідники вважали «завдання виявлення і дослідження слов'янських могильників одним із найбільш важливих у середньовічній археології» (Баран 1972, с. 9). Окрім суттєвого розширення джерельної бази, було, зокрема, визначено основні принципи відносної хронології різних груп захоронень. Можливо, безсумнівний авторитет вищеназваних археологів позначився на тому, що деякі їхні

висновки досі сприймаються без належної критичної перевірки. Дався визнаки й очевидний спад інтересу до розглядуваних пам'яток протягом останніх десятиліть; як позитивні винятки можна згадати дисертаційні дослідження О. В. Петраускаса (1993) та Є. В. Синиці (2004).

Враховуючи, що абсолютна більшість ранньослов'янських захоронень не містила інвентарю, їх датування спирається передусім на типолого-хронологічний аналіз горщиків-урн. Упевнено визначити культурну належність безурнових трупоспалень завжди важко, фрагменти кераміки, знайдені в курганных насипах, далеко не завжди відповідають часу спорудження останніх, про що мова піде нижче. При цьому деякі основні моделі кремації лишалися в основних рисах незмінними протягом століть, на відміну, скажімо, від Дніпровського Лівобережжя, де зміна археологічних культур неодмінно супроводжувалася докорінними трансформаціями поховального обряду. Іноді вдається пов'язати поховання із конкретними поселенськими пам'ятками, що також допомагає при їхньому датуванні.

Значна частина некрополів (включаючи могильники зі спірним датуванням, такі як Межирічка, Шумськ, Велика Горбаша, Селець, Миропіль тощо) досліджувалась у 1950–1970-х рр. І. П. Русановою та Ю. В. Кухаренком, які представляли Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР (з 1959 р. — Інститут археології АН СРСР; нині — Інститут археології РАН). Здобутий матеріал був переданий на зберігання до цієї московської установи і на сьогоднішній день є недоступним для опрацювання українськими науковцями. Наразі, в умовах повномасштабного вторгнення російських військ, евакуйовано багато музейних колекцій, зокрема, колекцію Житомирського краєзнавчого музею, де зберігаються матеріали розкопаних С. С. Гамченком і І. Ф. Левицьким ранньослов'янських могильників. Враховуючи ці обставини, остаточно встановити датування зазначених комплексів наразі важко. У цій статті ми спробуємо окреслити основні проблеми, пов'язані з датуванням слов'янських поховань Правобережжя, зосередивши увагу на «спірних» комплексах.

* * *

Першовідкривачем і найбільш активним дослідником поховань празької культури слід вважати С. С. Гамченка, котрий проводив розкопки на території Східної Волині в 1890-х і 1920-х рр. Результати робіт були опубліковані та узагальнені В. П. Петровим (1963). Проте згодом у працях І. П. Русанової (1973, с. 26) атрибуція частини комплексів була серйозно переглянута, зокрема, виявлені на низці пам'яток (Корчак, Катеринівка, Перлівка) «кам'яні ящики», в які буцімто поміщали урни з перепаленими кістками, були трактовані як залишки звичайних побутових печей-кам'янок. До більш достовірних прийнято зараховувати розкопані С. С. Гамченком безкурганні урнові поховання празької культури в урочищах Вили та Папірня поблизу с. Шумськ, в урочищі Селісько біля с. Барашівка, а також курганні поблизу сс. Буки-Дениши, Корчак, Буда-Шиецька, Шепетівка та Миропіль-Вільха (урочище Токовисько та по дорозі з Фастівського млина на шлях). Попри уривчасті дані, до празької спільноти зазвичай зараховують і деякі інші кургани, розкопані наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (Климентовичі, Зубковичі, можливо, Глинськ-Биково).

Довгий час віднайдені матеріали широко датували другою половиною I тис. н. е. і лише завдяки масштабним польовим роботам кінця 1940—1960-х рр. в межах цього масиву було остаточно виділено дві послідовні та генетично споріднені групи археологічних пам'яток — типу Праги-Корчака й типу Луки Райковецької. З-поміж іншого, у цей період активізувалися дослідження синхронних поховальних пам'яток. Не викликає сумнівів належність до празької культури відкритих у ті роки ґрунтових могильників, таких як Суємці, Хотомель, Хорськ, Тетерівка, а також окремих поховань, знайдених на поселеннях Корчак IX і Тетерівка I. Вперше було виявлено некрополі, атрибутовані як райковецькі: Велика Андрусівка I, Головно, Милянчиці, Червеньово, Знацьово тощо. Разом із тим, проблеми еволюції та датування керамічного матеріалу все ще перебували на стадії осмислення. Відтак стосовно цілої низки комплексів виникла хронологічна плутанина, котра з роками вкоренилася в історіографії. Значна частина таких комплексів належить до періоду переходу між празькою та райковецькою культурами.

Яскравим прикладом можуть слугувати захоронення (одне чи два — невідомо), виявлені під час земляних робіт в урочищі Підмонастир біля с. Звиняч, на лівому березі безіменного струмка — притоки Серету (Тернопільщина). У першій публікації пам'ятки В. Д. Баран зазначив, що обидві знайдені тут урни можуть бути датовані не раніше VII ст., а найвірогідніше належать до другої половини цього століття. При повторному обстеженні місця знахідки траплялися окремі дрібні фрагменти слов'янської ліпної кераміки, датованої В. Д. Бараном (1972, с. 166—167) третьою чвертю I тис. н. е. Хоча І. П. Русанова (1976, с. 43) зараховувала урни до числа «посудин типу Луки Райковецької», археологи, за рідкісними виключеннями (Абашина та ін. 2012, с. 240), продовжують ніби за інерцією розглядати поховання в контексті празької культури (ред. Баран 1985, рис. 19; Петраускас 1993, с. 257; Баран 1998, с. 40; Ягодинська 2020, рис. 1). На думку В. В. Приймака (2012, с. 79), поховальні урни вкладаються у сахнівський тип, хоча саме поховання він називає празьким. Датування посудин аргументованіше подане в дисертації Є. В. Синиці (2004, с. 129), котрий зарахував їх до підтипу В типу II празької кераміки за І. О. Гавритухіним, а за способом оформлення краю вінця (варіація «К» за І. О. Гавритухіним) — до фази III, датованої VII ст. Проте, як видно з наведеної ілюстрації, профілювання верхніх частин горщиків є розвинутішим, причому на одному з них (більш приземкувата посудина з опуклими плічками: Баран 1972, рис. 46: 1) вінце додатково сплюснуте та відтягнуте вниз. Кераміки з подібним оформленням у класифікації І. О. Гавритухіна немає, натомість за матеріалами городища Хотомель І. П. Русанова виділила її у вид VIII: «Вінце відігнуте, його край потовщений і відтягнутий униз, внаслідок чого виникає карнизик. По краю вінця часто бувають ямкові вдавлення». За профілюванням цей вид близький до гончарних посудин і справедливо зарахований до райковецької культури (Русанова 1958, с. 40, рис. 3). За класифікацією ліпної кераміки В. О. Петрашенка (1992, с. 51), горщик належить до типу VIII, якому притаманні опуклі плічка та відігнуті назовні вінця, як правило, косо зрізані та орнаментовані ямками чи насічками. Для порівняння, майже ідентичною є посудина з Великої Андрусівки (Петрашенко 1992, рис. 8: 10). Дослідниця орієнтовно датувала такий посуд IX — першою половиною X ст. (Петрашенко 1992, рис. 91). На нашу думку, датування в межах VIII ст. є загалом прийнятнішим, однак необхідно враховувати і

вірогідну асинхронність у розвитку кераміки в Середньому Подніпров'ї та Верхньому Подністрів'ї.

Інший горщик (Баран 1972, рис. 46: 2) також можна зарахувати до типу VIII ліпної кераміки за В. О. Петрашенком, хоча за пропорціями вони й різняться. Загальним профілюванням подібний, наприклад, до горщика з поселення Луг II (Петрашенко 1992, рис. 8: 19). І. П. Русанова (1958, с. 40, рис. 3) виділяла подібні посудини у вид VI, який характеризується різко відігнутими назовні вінцями, край яких часто буває зрізаний та орнаментований ямками чи пальцевими вдавленнями та сильно виступаючими плічками.

У похованні з городища Бабка в пониззі р. Стир від урни збереглася лише нижня частина, що унеможливило її «вузьке» датування. Тому вирішальне значення має датування самого городища. За Ю. В. Кухаренком (1961, с. 35), воно виникло в «перехідний період», а за І. П. Русановою (1970, с. 94) — на кінцевому етапі існування празької культури — в VII ст. Однак пізніше І. П. Русанова (Русанова, Тимощук 2007, с. 180) схилилася до датування VIII—X ст. Вочевидь, саме до цього часу й належить поховання на південному краю майданчика городища.

Аналогічна ситуація склалася й на дослідженому самою І. П. Русановою комплексі пам'яток біля с. Шумськ. Навпроти селища було розкопано язичницьке святилище та щонайменше 11 ґрунтових поховань, проте всі вони виявилися сильно пошкодженими внаслідок оранки та бойових дій (Русанова 1954, с. 5). Власне, і на городищі Бабка, і на Шумському поселенні основу керамічного комплексу становлять райковецькі посудини варіантів 6—9 за І. П. Русановою (1973, табл. 7; 1976, табл. III), а найбільш ранні зразки горщиків презентовані варіантом 5. Останній виникає ще у празький період, проте саме таке поєднання типів дослідницька датувала часом не раніше IX ст. (Русанова 1976, с. 24). Деякі інші знайдені на Шумському поселенні посудини (Русанова 1976, рис. 8: 4) хоча й наслідують празькі форми, є хронологічно пізнішими (тип I за В. О. Петрашенком (1992, с. 43)). На думку авторки робіт, пам'ятка існувала нетривалий час у межах IX ст. (Русанова 1973, с. 18); ще пізніше — кінцем IX—X ст. — за керамічним матеріалом датується розташоване біля могильника святилище, котре, вочевидь, становило з ним єдиний культовий комплекс (Русанова, Тимощук 2007, с. 202).

На могильнику поблизу с. Головно на Західній Волині виявлено лише нечисленні уламки посуду: в кургані 1 — виключно ліпного, в кургані 2 — переважно гончарного. Проте, в цьому випадку не викликає сумнівів, що некрополь залишений мешканцями розташованого поруч городища (Кухаренко 1961, с. 31), котре нині датують IX—X ст. (Кучера 1999, с. 191) і зараховують до райковецької культури.

Про результати розкопок І. Ф. Левицьким окремих курганных насипів на півночі Житомирщини, зокрема — біля с. Лознища, збереглася лише вкрай уривчаста інформація в звітній документації. Відсутній будь-який ілюстративний матеріал, а самі кургани були датовані «пізньоенеолітичною» добою (Левицькій 1926, №3, с. 24—28). Спроби окремих науковців зарахувати їх до числа празьких (Русанова 1976, рис. 2; Петраускас 1993, табл. 2, с. 257) або ж райковецьких (Михайлина 2007, с. 232; Абашина та ін. 2012, с. 240), на нашу думку, не мають під собою достатньо підстав.

* * *

Відкриття пенківських старожитностей сталося лише наприкінці 1950-х рр., а вже невдовзі були вперше знайдені пов'язані з ними поховальні пам'ятки. Абсолютно не піддається сумнівам належність до пенківської культури таких могильників, як Селіште, Велика Андрусівка III, о. Сурський, Ханська III, Василівка, Запорожець, Раківка тощо. Окремі спроби зарахувати до числа пенківських два курганні захоронення біля с. Чепониси та одне ґрунтове — на хут. Корнешти (Петраускас 1993, с. 258) — навряд чи можна вважати вдалим. Так, посудина з Чепоносів співвідноситься з фазою III празької культури за І. О. Гавритухіним, яка датується VII ст. (Синиця 2003, с. 130).

Варто згадати пам'ятки поблизу с. Велика Андрусівка у Потясминні, де Д. Т. Березовець на початку 1960-х рр. обстежив чотири групи кремаційних захоронень. Некрополь Велика Андрусівка III містив чотири поховання пенківської культури, а на могильниках Велика Андрусівка II та IV достовірних захоронень виявлено не було (Березовець 1969, с. 67—69). Велика Андрусівка I вважається типовим некрополем райковецької культури, хронологічні межі якого за аналогією з розташованим поруч поселенням Луг II визначалися автором розкопок кінцем VIII — початком IX ст. (Березовець, 1969, с. 58—66, 69). Разом із тим, О. М. Приходнюк (1980, с. 38—42) помітив, що деякі поховальні урни були типовими горщиками пенківського кола. Очевидно, частина захоронень належала до більш ранньої, пенківської, фази могильника, об'єктивно виділити яку наразі складно (Синиця 2003, с. 17—18).

* * *

Хоча поселення з «керамікою типу Луки Райковецької» були виділені в середині минулого століття, синхронні поховальні пам'ятки, як уже було сказано, певний час лишалися невідомими. Так, згаданий некрополь Велика Андрусівка I першовідкривачі визначили як пенківський (Петровська, Телегін 1965, с. 179). По-справжньому еталонні райковецькі могильники, такі як Ревне та Чорнівка, були досліджені лише наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. Намагання дослідників заповнити хронологічну лакуну подекуди призводило до не зовсім правомірних висновків. Так, у ранніх працях І. П. Русанової (1958, с. 36—38) курганні пам'ятки деревлян розподілено на «кургани з урнами житомирського типу» (типу Корчак), орієнтовно датовані V—VIII ст., та «кургани другого типу», до якого ввійшли переважно давньоруські кремаційні захоронення, зараховані дослідницею до IX—X ст. В. В. Седов (1982, карт. 11; 13; 14) також розглядав «могильники VIII—X ст., що включають кургани з трупоспаленням», як монолітний масив, на протигагу пам'яткам V—VII ст. і «курганним могильникам виключно з трупопокладенням». Такий підхід не виглядає дивним, адже за радянської доби райковецька культура вважалася основним компонентом формування загальноруської матеріальної культури. Її пам'ятки буцімто припинили існування наприкінці IX ст., трансформувались у давньоруські (на відміну від роменської культури, котра з давньоруською співіснувала до XI ст.). Відтак і перехід між ними сприймався як більшою мірою формальний. Сьогодні ми розуміємо, що до занепаду райковецької культури призвело встановлення над східнослов'янськими племенами влади київських князів, що в археологічному плані ознаменувалося докорінними зміна-

ми матеріальної, а згодом і духовної культури. Цей процес розтягнувся на понад сотню років, дійшовши свого апогею наприкінці X ст., і весь цей час райковецька та давньоруська культури існували на Правобережжі Дніпра синхронно.

«Перехідні» могильники, такі як Пересопниця, Межирічка та Велика Горбаша, більшість учених продовжує зараховувати до числа райковецьких (ред. Баран 1985, рис. 19; Петраускас 1993, с. 260; Абашина та ін. 2012, с. 240). Стосовно Пересопниці мова йде про розкопки Ф. Р. Штейнгелем у 1899 р. курганного некрополя, що тягнеться по правому березі р. Стубла від Білівського городища в напрямку с. Пересопниця. Власне, в літературі цей могильник прийнято називати Білівським, слідом за першою дослідницею, К. М. Мельник (1901, с. 522). У двох курганах, з'єднаних перешийком, окрім перепалених кісток і вугілля було знайдено лише по одному фрагменту гончарних горщиків (Штейнгель 1904, с. 147). Проте дослідження останніх десятиліть дозволили встановити, що поселенський комплекс у районі с. Білева (городище, поселення та курганний некрополь) сформувався тільки наприкінці X ст. (Прищеп 2016, с. 89). Ще два розкопані на могильнику насипи містили залишки часткового трупоспалення, решта 40 — інгумаційні поховання (Мельник 1901, с. 523—533; Штейнгель 1904, с. 146—148).

У Межиріччі на р. Уж у всіх трьох розкопаних І. П. Русановою курганах були виявлені кострища та залишки прямокутних дерев'яних конструкцій. На кострищах знайдені залишки гончарних горщиків, але в звіті наявні лише фронтальні фотографії їхніх вінець (Русанова 1959, с. 15—17, рис. 9; 10). Вони, вочевидь, мали складний профіль, що дозволяє лише широко датувати поховання в межах IX—X ст. А. П. Томашевський (1993, додаток VIII) вважав могильник давньоруським.

У кургані 1 біля с. Велика Горбаша на Житомирщині залишки крематії також були виявлені всередині прямокутної конструкції з горітих колод. Серед перепалених кісток було виявлено поодинокі уламки ліпної кераміки, чого, як і в попередньому випадку, замало для культурно-хронологічної атрибуції захоронення. В іншому розкопаному кургані на рівні горизонту містилося інгумаційне поховання без матеріалу, а на розташованому в 1 км південніше могильника селищі знайдено ліпну та ранньогончарну кераміку (Русанова 1961, с. 12). Вірогідно, поселення та могильник датуються IX—X ст. (Томашевський 1993, додаток VIII).

* * *

Датування деяких підкурганних захоронень суттєво ускладнене наявністю перевідкладеного матеріалу, що потрапив до них із культурного шару. Досить часто в більш пізніх насипах трапляється празька кераміка, що відзначав іще Ю. В. Кухаренко. Так, 13 курганів із типовими інгумаціями кінця X—XI ст., деякі з яких містили фрагменти празького посуду, розкопано на могильнику Відзібор у пониззі Горині (Кухаренко 1961, с. 8, 20—21). Уламки «слов'янських ліпних посудин» наряду з керамікою тшинецької культури виявлено в більшості насипів курганів XI ст. біля с. Збуж на Середній Горині (Свешников, 1958, с. 12—16). Розвідкові роботи в околицях некрополя дозволили авторам розкопок установити факт існування на лівому березі старого русла Горині поселення бронзової доби, а пізніше — ранньослов'янського поселення, частина території котрого згодом використовувалася під давньоруський могильник (Свеш-

ников 1958, с. 19). Фрагменти зарубинецьких і празьких горщиків були знайдені у верхній частині кургану Могила Войшелка в Пінську. Сам курган, заввишки понад 7 м, діаметром 30 м, вочевидь, містив трупоспалення на місці і належить до більш пізнього часу. Так, у насипу, розташованому поруч, було знайдено дирхем Нуха ібн Насра 952/953 рр. (Кухаренко 1961, с. 20). Враховуючи поширений у давньоруський час звичай биття посуду (Седов 1970, с. 112; Моця 1990, с. 33–34), маємо підстави припускати й навмисне використання горщиків попередніх археологічних епох під час поховальної церемонії.

На розгляданій території подібний випадок, вірогідно, представлений матеріалами могильника біля с. Селець, на лівому березі р. Жерева (північна Житомирщина). Серед розкопаних І. Ф. Левицьким (кургани 1–7) і Ю. В. Кухаренком (№ 8–11) насипів, більшість містила поховання за обрядом трупоспалення (№ 1–5, 7, 11), рідше зустрічалась інгумація в ґрунтовій ямі (№ 6) і кенотафи (№ 8–10). В усіх курганах із кремацією спостерігається єдність обряду, котра, вочевидь, може вказувати на їхню синхронність: на рівні горизонту виявлено великі кострища, а перепалені кістки були поміщені до незначних заглиблень. Іноді такі заглиблення перекривали зверху камінням, а їхні стінки та дно підмазували шаром глини. Саме по собі поєднання кострищ і материкових ямок знаходить аналогії серед правобережних поховань і празького, і райковецького, і давньоруського часу. Наведені дані щодо потужності кострищ і пропеченості ґрунту під ними, можливо, свідчать про те, що кремація здійснювалася на місці поховання, що для празької культури нехарактерно.

Фрагментований горщик із кургану 1 Ю. В. Кухаренко (1963, с. 316) називає «посудиною празького типу». Проте, у звіті І. Ф. Левицького (1925, рис. 37) зображено ємність із максимальним розширенням у нижній частині, що для керамічного комплексу слов'янських культур Раннього Середньовіччя взагалі не характерно. Знайдений він разом із двома крем'яними відщепами на невеликій підсипці, що знаходилася в 1 м від ями з перепаленими кістками і на думку Ю. В. Кухаренка (1963, с. 316) була викидом із цієї ями. Отже, досить вірогідно, що фрагменти кераміки могли потрапити до насипу з похованого культурного шару.

Більш достовірні знахідки празької кераміки походять із курганів 2, 3 та, можливо, 4. Є. В. Синиця (2003, с. 130) зіставив посудини з фазою III празької культури за І. О. Гавритухіним, датованою VII ст. Ще два кургани (№ 9, 10) містили виключно гончарну кераміку, а в решті насипів жодних артефактів, за винятком крем'яних відщепів, виявлено не було. При цьому в курганах 2 і 3 фрагменти ліпних празьких і гончарних посудин зустрічалися в насипах і на кострищах разом. Ю. В. Кухаренко окремо відзначив цей факт і не наважився пропонувати датування могильника перш ніж будуть проведені нові, більш масштабні, розкопки (1963, с. 319).

У тих самих курганах 2 і 3 під начебто непорушеними шарами кострищ знаходилися колективні інгумаційні поховання в гробовищах (Левицький 1925, с. 99–116). Останні можна датувати кінцем X — початком XII ст. за знахідкою посріблених скляних намистини серед інвентарю одного з них. Якщо спостереження автора розкопок щодо синхронності поховань у кургані вірні, ця дата має маркувати час спорудження курганів 2 і 3. У кургані 4 на перепалених кістках було знайдено круглу рамку від залізної пряжки (?) з макоподібними відігнутими кінчиками, діаметром

27 мм (Левицький 1925, с. 116). Близьких аналогій серед матеріалів празької культури, наскільки нам відомо, вона також не знаходить.

Дослідники завжди ігнорували свідчення І. Ф. Левицького (1925, с. 96—97, 99, 109), буцімто могильник примикав до синхронного селища. Вочевидь, це припущення базувалося на однотипному характері кераміки з курганных насипів і знайденого поруч підйомного матеріалу. Проте кургани празької культури (на відміну від ґрунтових поховань), як правило, розташовані досить далеко від синхронних поселень (Русанова 1973, с. 28; Баран 1998, с. 41). Швидше за все, празька кераміка потрапила до насипів із оточуючого культурного шару, на користь чого свідчить уже сам факт її знаходження в одному комплексі з фрагментами гончарного посуду (кургани 2, 3). Враховуючи сукупність наведених вище аргументів, усі кургани біля с. Селець, на наш погляд, належать до давньоруської доби.

Між сс. Миропіль і Вільха на р. Случ у різні роки досліджувалося деяких окремих курганных груп, котрі, як прийнято вважати, функціонували в празькій і давньоруській час. Власне, достовірно празька кераміка траплялася лише у двох курганных групах, досліджуваних у другій половині ХХ ст.: в урочищі Токовисько та по дорозі з Фастівського млину на шлях. При цьому в одному з курганів другої групи, що містив інгунацію на рівні горизонту, таку кераміку знайдено в насипу разом із розвалами гончарних горщиків Х—ХІ ст. (Кухаренко 1954, с. 3). Крім того, в іншому кургані тієї самої групи було виявлено уламки горщика з орнаментом, близьким до кераміки тшинецького культурного кола (названого С. С. Гамченком поховальною урною; 1901, с. 369, рис. 22), а в деяких насипах з урочища Токовисько траплялися фрагменти чорнолощеної гончарної кераміки та ліпних посудин доби бронзи (Кухаренко 1954, с. 4; Русанова 1969, с. 5). Тому встановити точну кількість розкопаних тут празьких або давньоруських захоронень наразі неможливо. В урочищі Обірок і на північний схід від городища С. С. Гамченком (1901, с. 378—380) також були виявлені кремаційні захоронення з ліпною керамікою. Їх культурно-хронологічна належність узагалі залишається нез'ясованою.

* * *

Проблема культурно-хронологічної атрибуції слов'янських кремаційних поховань Дніпровського Правобережжя є нагальною та досить складною. Її вирішення неможливе без опрацювання керамічних колекцій із розкопок Інституту археології АН СРСР 1950—1970-х рр., які наразі зберігаються в Москві. Та попри це, виважений аналіз наявних матеріалів, здійснений із позицій сучасної археологічної науки, дозволяє переглянути спірні питання хронології окремих ранньосередньовічних могильників. У першу чергу, мова йде про пам'ятки, котрі функціонували «на стику» археологічних культур. Проведений аналіз дозволяє зарахувати низку «спірних» некрополів до райковецького (Звиняч, Шумськ, Бабка, Головно) або давньоруського (Пересопниця-Білів) часу. В подальшому це дасть можливість уточнити окремі питання, пов'язані з еволюцією ранньослов'янського поховального обряду. Загалом же простежується підсвідома тенденція науковців до «подавлення» середньовічних поховальних пам'яток. Також можна поставити під сумнів усталене датування деяких ранньосередньовічних могильників. Так, перегляд документації розкопок біля с. Селець схиляє до висновку, що

празька кераміка потрапила до пізніших насипів із оточуючого культурного шару, а сам некрополь з'явився лише за давньоруської доби. Переконливо визначити культурно-хронологічну належність деяких інших могильників (Позниця, Велика Горбаша, Межирічка, Миропіль-Вільха), враховуючи скупість наявних свідчень, можливо лише за умови повторних польових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.
- Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. *Давні слов'яни*. Україна крізь віки, 3. Київ: Альтернативи.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Березовець, Д. Т. 1969. Могильники уличів у долині р. Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58-71.
- Гамченко, С. С. 1901. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха). *Труды XI Археологического съезда*, 1, с. 355-403.
- Кухаренко, Ю. В. 1954. *Отчет о раскопках курганов возле села Ново-Мирополь в 1954 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/27.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1-57. Москва: АН СССР.
- Кухаренко, Ю. В. 1963. Курганы у с. Селец. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 316-320.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Левицький, І. Ф. 1925. *Археологічні досліді в районі Народичі – Ст. Шарно – Уманці – Булев – Селець – Болотниця Коростеньської округи року 1925*. НА ІА НАН України, ф. 4, № 2.
- Мельник, Е. 1901. Раскопки в земле лучан. *Труды XI Археологического съезда*, 1, с. 479-576.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Петраускас, О. В. 1993. *История обряда кремации на территории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э.* Диссертация к. и. н., ІА АН Украины.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII – IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1963. Памятники корчаковского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 16-38.
- Петровська, Є. О., Телегін, Д. Я. 1965. Ранньослов'янський могильник на р. Тясміні. *Археологія*, XVIII, с. 178-179.
- Приймак, В. В. 2012. Етнокультурний сдвиг на території Дніпровського Левобережжя VII – VIII вв. (Степь и южная полоса лесостепи). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2012*, с. 60-93.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Прищепа, Б. 2016. *Погоринські міста в X – XIII ст.* Рівне: Дятлик М.
- Русанова, И. П. 1958. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян. *Советская археология*, 4, с. 33-46.
- Русанова, И. П. 1959. *Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской археологической экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а.
- Русанова, И. П. 1961. *Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.
- Русанова, И. П. 1969. *Отчет о работе Волынской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/103.
- Русанова, И. П. 1970. Карта распространения памятников типа Корчак (VI – VII вв. н. э.). В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Москва: Наука, с. 93-96.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.

- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI – VII вв. (культура пражского типа)*. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. Тимошук, Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Ладога-100.
- Свешников, И. К. 1958. *Отчет о работе Ровенской археологической экспедиции Львовского Государственного Исторического Музея в 1958 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1958/27.
- Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР*, 163. Москва: Наука.
- Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-східної Європи V – VII ст.* Дисертація к. і. н. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V – XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство)*. Дисертація к. і. н. ІА АН України.
- Штейнгель, Ф. Р. 1904. *Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897 – 1900 гг. Археологическая летопись Южной России*, 4 – 5, с. 136-182.
- Ягодинська, М. О. 2020. *Слов'янські пам'ятки на Тернопільщині. Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 222-233.

REFERENCES

- Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnyi svit.
- Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iatiiu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baran, V. D. *Davni slov'iany. Ukraina kriz viky*, 3. Kyiv: Alternatyvy.
- Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaya karta territorii Ukrainsoi SSR v I tis. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Berezovets, D. T. 1969. *Mohylynyky ulychiv u dolyni r. Tiasmynu*. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58-71.
- Gamchenko, S. S. 1901. *Raskopki v basseine r. Sluchi (mezhd u m. Miropol i s. Ulkha)*. *Trudi XI Arkheologicheskogo sjezda*, 1, s. 355-403.
- Kukhareenko, Yu. V. 1954. *Отчет о раскопках курганов возле села Ново-Миropol в 1954 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1954/27.
- Kukhareenko, Yu. V. 1961. *Srednevekovie pamyatniki Polesya. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-57. Moskva: AN SSSR.
- Kukhareenko, Yu. V. 1963. *Kurgani u s. Selets. Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 316-320.
- Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII – XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: ІА НАН України.
- Levytskyi, I. F. 1925. *Arkheolohichni doslidy v raioni Narodychi – St. Sharno – Umantsi – Bulev – Selets – Bolotnytsia Korostenskoi okruhy roku 1925*. НА ИА НАН України, ф. 4, N 2.
- Melnik, Ye. 1901. *Raskopki v zemle luchan. Trudi XI Arkheologicheskogo sjezda*, 1, s. 479-576.
- Motsya, A. P. 1990. *Pogrebalnie pamyatniki yuzhnomusskikh zemel IX – XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriya obryada krematsii na territorii Srednego Podneprovya v I tisyacheletii n.e.* Dissertatsiya k. i. n., ІА АН України.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slovianska keramika VIII – IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprov'ia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1963. *Pamyatniki korchakskogo tipa (po materialam raskopok S. S. Gamchenko)*. *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 16-38.
- Petrovska, Ye. O., Telehin, D. Ya. 1965. *Rannosl'v'ianskyi mohyl'nyk na r. Tiasmyni*. *Arkheolohiia*, XVIII, p. 178-179.
- Priimak, V. V. 2012. *Etnokulturnii sdvig na territorii Dneprovskogo Levoberezhya VII – VIII vv. (Step i yuzhnaya polosa lesostepi)*. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ya* 2012, s. 60-93.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprov'ia VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista v X – XIII st.* Rivne: Diatlyk M.
- Rusanova, I. P. 1958. *Arkheologicheskie pamyatniki vtoroj polovini I tisyacheletiya n. e. na territorii drevlyan. Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 33-46.
- Rusanova, I. P. 1959. *Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской археологической экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г.* ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а.
- Rusanova, I. P. 1961. *Отчет о работе Днєпровського отряда Днєпровської археологической экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.
- Rusanova, I. P. 1969. *Отчет о работе Волынской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 г.* ІА НАН України, ф. 64, 1961/103.

- Rusanova, I. P. 1970. Karta rasprostraneniya pamyatnikov tipa Korchak (VI–VII vv. n.e.). In: Kukharensko, Yu. V. (ed.). *Drevnie slavyane i ikh sosedi*. Moskva: Nauka, s. 93–96.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavyanskije drevnosti VI – IX vv. mezhdru Dneprom i Zapadnim Bugom*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1–25. Moskva: Nauka.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavyanskije drevnosti VI – VII vv. (kultura prazhskogo tipa)*. Moskva: Nauka.
- Rusanova, I. P. Timoshchuk, B. A. 2007. *Yazicheskie svyatilishcha drevnikh slavyan*. Moskva: Ladoga-100.
- Sveshnikov, I. K. 1958. *Otchet o rabote Rovenskoj arkheologicheskoi ekspeditsii Lvovskogo Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeja v 1958 g.* IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/27.
- Sedov, V. V. 1970. *Slavyane Verkhnego Podneprovya i Podvinya*. Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR, 163. Moskva: Nauka.
- Synytsia, Ye. V. 2003. *Pokhovalnyi obriad slov'ian Pivdenno-skhidnoi Yevropy V – VII st.* Dysertatsiia k. i. n. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.
- Tomashevskiy, A. P. 1993. *Naseleniia Skhidnoi Volyni V – XIII st. n. e. (systema zaselennia, ekolohiia, hospodarstvo)*. Dysertatsiia k. i. n. IA AN Ukrainy.
- Shteingel, F. R. 1904. Raskopki kurganov v Volinskoi gubernii, proizvedennii v 1897 – 1900 gg. *Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoi Rossii*, 4–5, s. 136–182.
- Yahodyn'ska, M. O. 2020. Slov'ianski pam'iatky na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 222–233.

Д. В. Бібіков, Д. Г. Дяченко

MEDIEVAL CREMATION BURIALS ON THE RIGHT BANK OF THE DNIPRO RIVER: PROBLEMS OF CULTURAL AND CHRONOLOGICAL ATTRIBUTION

The problem of determining the cultural and chronological belonging of Slavic cremation burials on the Right Bank Dnipro River is complex and urgent. Currently, a disappointing situation has arisen, when a number of complexes are attributed by various scientists to different archaeological cultures and periods, as a rule, without even considering their conclusions. Fidelity of attribution fundamentally affects the reliability and completeness of samples that can ultimately be used in ethnic, social, or religious reconstructions.

A balanced analysis of the available materials, carried out from the point of modern archaeological science, allows reviewing the controversial issues of the chronology of individual early medieval burial sites. First of all, under the consideration are monuments that functioned «at the intersection» of archaeological cultures. The conducted analysis allows attributing a number of «disputed» necropolises to the Raikovets (Zvyniach, Shumsk, Babka, Holovno) or Old Rus (Peresopnytsia-Biliv) times. In general, there is a subconscious tendency of scientists to the «aging» medieval burial monuments. It is also possible to question the established dating of some early medieval burial sites. Of course, viewing the documentation about the excavations near the Selets village inclines to the conclusion that the Prague culture ceramics entered the later mounds from the surrounding cultural layer, and the necropolis itself appeared only during the Old Rus era. Convincingly determining the cultural-chronological affiliation of some other burial sites (Loznytsia, Velyka Horbasha, Mezhyrichka, Myropil-Vilkha), given the paucity of available evidence, is possible only with repeated field research.

Keywords: cremation burials, Early Middle Ages, archaeological culture, dating.

Одержано 5.10.2022

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikovdmytro@gmail.com.

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

DIACHENKO Dmytro V., Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: ostrivproject@gmail.com, dmytro_diachenko@iananu.org.ua.

УДК 904.25(477.53)“653”

Я. В. Володарець-Урбанович, О. В. Сидоренко

БРОНЗОВІ ТА СВИНЦЕВО-ОЛОВ'ЯНИСТІ ПРИКРАСИ ІЗ ХИТЦІВСЬКОГО СКАРБУ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ

У статті йдеться про обстеження місця знахідки скарбу пенківської культури, що належить до дніпровської групи скарбів кола Мартинівки. Комплекс виявлений в 2010 р. поблизу с. Хитці Лубенського району (нині – Миргородського) Полтавської області, що на р. Сула. Публікуються бронзові та свинцево-олов'яні прикраси із цього комплексу, що були виявлені у відвалах грабіжницького шурфу. Представлені квадратною підвіскою, рурочками-пнизками та різного роду нашивками.

Ключові слова: раннє середньовіччя, V – VII ст., скарби кола Мартинівки, пенківська культура, бронзоливарне виробництво, відливки, формочки.

Вступ¹. В 2010 р. на інтернет сайтах грабіжників археологічного спадку з'явилася інформація про знахідку скарбу епохи раннього середньовіччя, що належить до складу першої хронологічної групи дніпровських комплексів за О. О. Щегловою (Щеглова 1990; Гавритухин, Щеглова 1996). На форумах знахідка отримала назву «Лубенський» скарб². Зокрема, інформація про цей скарб ввійшла до видання «Каталог случайных археологических находок», редаговане І. А. Бажаном (Бажан 2011, с. 119 – 125), щоправда авторів невідомо звідки походить цей скарб. Ми використовуємо термін «Хитцівський» скарб, для більш точної локалізації комплексу.

За інформацією М. Є. Левади, скарб зберіг свою цілісність і знаходиться в одній із приватних колекцій в м. Харкові. Хоча О. Б. Супруненко

1 Ми вже публікували попереднє повідомлення щодо цього комплексу (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016); також уже були опубліковані та проаналізовані деякі знахідки із його складу (Володарець-Урбанович 2018а; 2018с; 2021; Володарець-Урбанович, Нестеровський 2022).

2 Взимку чи на початку березня 2010 р. в Лубенському р-ні грабіжники виявили ще один комплекс VII ст. н. е., що на форумах також отримав назву «Лубенський» скарб.

Також І. В. Кракало опублікувала знахідки скарбошукачів, які дослідниця назвала «Лубенський» скарб. Серед речей присутні сережки пастирського кола, браслети та перстень аналогічний із Перещепинського комплексу (Кракало 2011, с. 87 – 90). Однак, О. В. Комар піддає сумніву походження даних речей з околиць Лубен та той факт, що ці речі виявлені в одному комплексі. За його словами ці артефакти продавалися на антикварному ринку у Києві і за легендою походили із різних місць. Пізніше вони були штучно об'єднані, задля підвищення ціни. Знахідки зберігаються в приватній колекції в м. Кременчук.

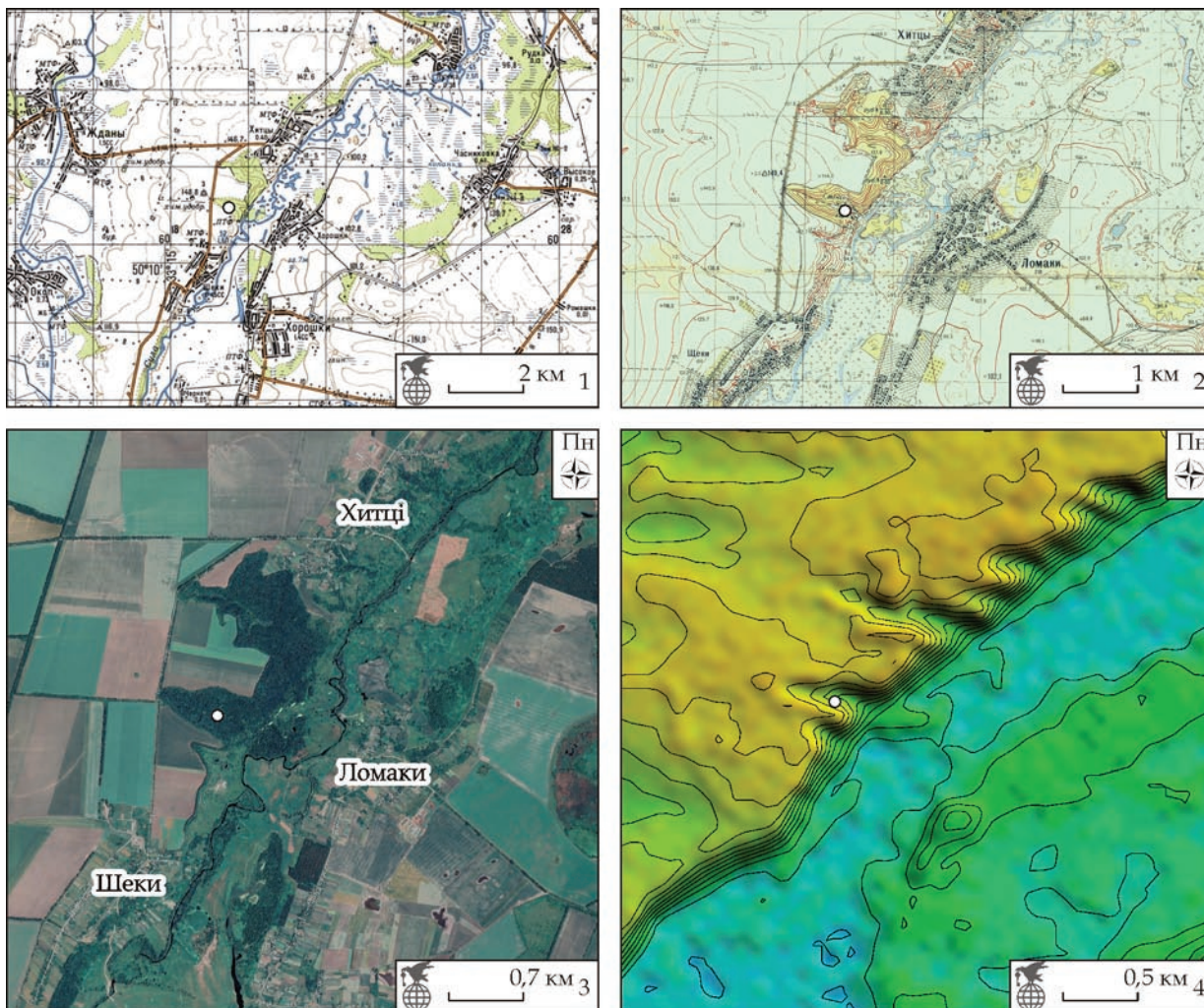

Рис. 1. Місце знахідки Хитцівського скарбу: 1 — місцезнаходження на карті (основа Лубни, М-36-55, М 1: 100000); 2 — місцезнаходження на карті (основа Х-43-62-Б-а, М 1: 25000); 3 — місцезнаходження на карті (основа космознімок Google); 4 — об'ємне зображення долини Сули в районі сс. Хитці і Шеки (основа Shuttle Radar Topographic Mission)

ко стверджує, що цей скарб чи його частина потрапили до приватної колекції в м. Кременчук³.

Опис знахідок Хитцівського скарбу⁴. Загалом відомо, що скарб знаходився в амфорі, горловина якої була відбита ще в давнину. Виявлено дев'ять пальчастих фібул дніпровського типу, одна з яких обламана, мала трьохпальчаста фібула, одна залізна фібула (візантійська або широкоплатівчаста)⁵, вісім браслетів із розширеними потовщеними кінцями, два браслети із закінченнями у вигляді «змійних голівок», зв'язка дротяних браслетів (?), сім дротяних перстнів, одне скроневе кільце та два спіральні завитки від скроневих кілець чи двоспіральних підвісок, 14 квадрат-

3 Не виключено, що через таку кількість «комплексів», що отримали назву «Лубенський» скарб стався плутанина.

4 Опис знахідок зроблено за фотографіями, які були передані через «посередників» від авторів знахідки. Деякі фотографії опублікував І. А. Бажан (Бажан 2011, с. 119–125).

5 Залізні фібули у ранньосередньовічних слов'ян відомі, хоча і в невеликій кількості, в тому числі в Посуллі: із поселення у с. Хитці, уроч. Шимберьово (Горюнов 1981, рис. 29: 13) та із Засулля-Мгару — залізна широкоплатівчаста фібула дніпровської серії типу 2, варіанту б за І. О. Гавриутиним (Володарець-Урбанович 2015, с. 93, рис. 2: 6).

них підвісок кола «Козіївка / Нова Одеса» та їх уламки, два ланцюжки (один цілий, із прикріпленими до нього лунницями з простими трапецієподібними підвісками, інший — складається із двох частин, до однієї з яких прикріплені п'ять циліндричних дзвіночків), 43 трапецієподібних підвіски, три пари унікальних дзеркальних нашивок, значна кількість ворворок, рурочок-пронизок (прості гладенькі та спіральні), уламки накісника чи шумлячої підвіски ⁶, прикрас із свинцево-олов'яної бронзи (нашивні бляшки), підвіска із кігтя хижого птаха, морська мушля *Murex* sp. (?) ⁷, намистини (близько 1,5 кг) та різного роду залізні вироби, в тому числі пряжка.

Місце знахідки. Скарб було виявлено між сс. Хитці та Шеки Шеківської сільської ради Миргородського району на р. Сула, в залісненому яру, недалеко від старого покинутого хутору, неподалік русла, утвореного весняними талими водами. Навпроти місця знахідки (по інший, правий берег струмка) розташована ферма (рис. 1).

В обстеженому яру культурних нашарувань не виявлено. Скоріш за все археологічних пам'яток тут немає. Ймовірно, мародерів цікавили знахідки часів Другої світової війни, тому вони зосередили свої пошуки на рясно вкритій воронками від снарядів ділянці.

Речі виявлені під час обстеження місця знахідки. Лубенський археолог-краєзнавець О. В. Сидоренко, на той момент співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України отримав інформацію про точне місце знахідки і в квітні 2010 р. обстежив його. Після промивки і пересівання ґрунту з відвалу шурфу скарбошукачів (об'ємом близько двох мішків) було виявлено намистини та різного роду прикраси, що характерні для першої групи дніпровських скарбів за О. О. Щегловою.

Слід зазначити, що лише завдяки промивці ⁸ грабіжницького відвалу вдалося виявити маленькі нашивні прикраси, частина з яких дотепер була відома лише за негативами на ливарних формочках (табл. 1).

Деталі намиста. Квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса».

1. Бронзова квадратна підвіска, вирізана з платівки, прикрашена чотирма півкулями (права нижня із отвором), розташованими по кутах і двома смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю. По центру нанесено свастику, вибиту пуансоном. Вушко у вигляді металевої стрічки прикріплене до підвіски заклепкою. Розміри пластини 5,7 × 6,3 см, довжина з вушком 6,8 см ⁹ (рис. 2; 3).

6 Подібні вироби відомі в складі Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, с. 396, табл. 45: 4—6; Щеглова 1999, рис. 10), Суджа-Замостьського (Кашкин, Родинкова 2010, рис. 5; Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 9—12) скарбів та могильнику Лучисте, склеп 10, шар 5, поховання 17 (Щеглова 1999, рис. 8; Щеглова, Родинкова 2003, с. 297; Хайредінова 2002, рис. 11; Айбабин, Хайредінова 2008, с. 85, табл. 52).

7 Визначення д. б. н., співробітника Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена В. В. Аністратенка (Володарець-Урбанович 2021, с. 245, табл. 1; 2).

8 Про промивку при археологічних дослідженнях див.: Захаров 2011; Горбаненко 2016. Скарб із Сухоносівки було виявлено частинами (Левада 2010). Після обстеження місця знахідки Бряньського скарбу, у шурфі були виявлені знахідки із скарбу (Ахмедов, Обломский, Радюш 2015; Ахмедов и др. 2015). Частину скарбу із Суджи 1947 р. було виявлено лише у в 2007 чи 2008 р. (Родинкова 2012b, с. 194; Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 40—41).

9 Можливо, одна із представлених на фотографіях скарбошукачів (Бажан 2011, рис. 6-16-20). Знахідка зберігається в колекції О. В. Сидоренка. Інші знахідки заплановано передати до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Таблиця 1. Відливки із Хитцівського скарбу 2010 р., аналогічні вироби та формочки для їх виготовлення

№ у статисті	№ п/о *	Хитцівський скарб 2010 р.	Типологічне визначення **	Аналогічні відливки		Формочки
				(а. к. — археологічний комплекс, г. — городище, ж. — житло, к. — курган, м. — мотильник, п. — поховання, р. — розкоп, ск. — скарб, сп. — споруда, я. — яма)		
Окремі кільця та їх варіації						
4	16—20	5 шт. із невеликим отвором	Окремі кільця (X, 18)	Воłosьке, Сурська Забора, Гапонівський ск.; м. Пятрам-Фрекацей, п. Е 143; Земляне Городище у Старій Ладозі	Заньки, Плісесько, колекція ОАМ, Зимне, Бернашівка, ж. 36; Осечень, Камно, Білий Городок, Лукомль	
5	21—24	4 фрагменти				
6	25, 26	2 шт. у вигляді трубочки; по центру врізана лінія				
7	27	1 шт. у вигляді трубочки; розділене 2 врізними лініями				
8	28	4 шт. (круглі чи овальної форми), зливаються краями в одній площині в ряд	Ланцюготримач (XI, 37)	Смордовський ск.	Бернашівка, ж. 36; Камно, Ізборг, Псков, Білий Городок, Лукомль	
Намистини						
9	29—32	4 шт. циліндричні чи округлі з наскрізними отворами	Великі випуклі намистині бляшки (?) (VIII, 13)	—	—	
10	33	1 шт. круга зі свинцевого ливарного бронзи із незнятими ливарними швами				
Маленькі круглі намистині бляшки						
11	34, 35	Із випуклою серединою	Великі випуклі намистині бляшки (VIII, 13)	Великобудівський і Козівсько-Новоодеський ск.; Земляне Городище у Старій Ладозі, г. Дуна, Акіншинське	Бернашівка, Семенки, Циркуни 13, Селіште, Чикалівка, Данчєнь, Ботошань, Додешть-Васлуй; Олександрівка 1, я. 64; Волоське, Новоселія, Тетерівка, сп. 12, Ходосівка, уроч. Козаків Яр, Заньки, Кузіна Гора, Зимне; Папроткі Колонія, п. 29, Подол 3, Осечень, Воронич, Ізборськ, м. Арніко III, к. 6, п. 1, Д'яково, Камно, Земляне Городище у Старій Ладозі, Кузєбайське г., Кліщина	
12	36—50	Бляшки-розетки круглі з випуклою серединою, із «пелюстками» по краю у вигляді круглих псевдозернин	Розетки з шпиревою по краю (VII, 31)	Козівсько-Новоодеський, Великобудівський, Хацьківський ск., Середнє Подніпров'я, Піски, а. к. Кордон, м. Пятра-Фрекацей, п. Е 143; Земляне Городище у Старій Ладозі, г. Велегож, Акіншинське, Хачєво	Посниці, Хачки, Велика Слобідка I, Штефанчєл-Марь, Кузіна Гора, Коробові Хутори; Камно, Стара Ладоза, Шухайлово, Псковське городище, Риуге, Огєля, Осичєнь, Аркіно III, к. 6, п. 1, Д'яково, Ізборськ	

Бляшки-бантики			
13	51 – 60	Із 2 прямокутників (із зображенням 12 симетрично розташованих круглих виступів), з'єднаних ромбом (орнамент – з'єднані маленькі ромбики)	Бляшки-бантики (VIII, 8)
14	61 – 65	5 уламків від таких бляшок	Великобудівський ск.
15	66	Прямокутна нашивна; по центру округлий виступ; по боках на лицьовій частині невеликі заглиблення	Шпичино 5, р. 2, я. 17
Здвоєні та стросні випуклі бляшки			
16	67 – 73	Здвоєні (великі – 7 цілих і 3 фр.) та стросні (малі – 27 шт.)	Великобудівський і Козівсько-Новоодеський ск., Нікодмово
17	74 – 77	Фрагменти здвоєних	Потирка, Бернашівка, ж. 36, Волооське (?), Циркуни 13
18	78 – 91	Стросні; із 3 округлих з'єднаних шариків	
19	92 – 103	Уламки від них	
Ворворки			
20	104 – 151	Усічено-конічних форм різних розмірів (48 шт.), в т. ч. з'єднані	Циркуни 13, Бернашівка, ж. 36, Лахміровіце, Будапешт, ж. 5, Дулчанка, ж. 1, Штефан-чел-Маре; Осичень, Дьяково, Луковня
Примітки. Тут і далі: * – номер за польовим описом; ** – за О. О. Щегловою (в дужках дано: група – римськими, різновид – арабськими); ОАМ – Одеський археологічний музей			

Рис. 2. Підвіска «Козіївка / Нова Одеса» (фото)

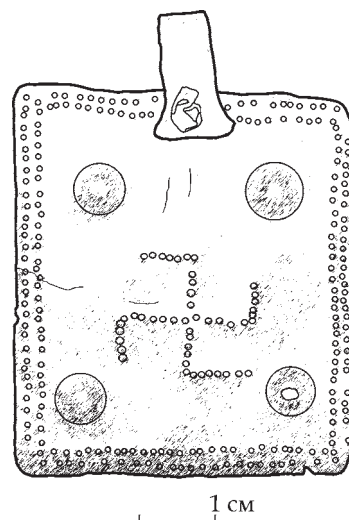

Рис. 3. Підвіска «Козіївка / Нова Одеса»

Належить до кола квадратних підвісок «Козіївка / Нова Одеса», типу 2 за Я. В. Володарець-Урбановичем (Володарець-Урбанович 2018а, с. 48, 54, рис. 3; 4). Аналогії походять з Козіївсько-Новоодеського — 1 екз. та 8 фр. (Корзухина 1996, табл. 45: 9; 52: 1–8), Полтавського (2014 р.) (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовков 2016), Черкасько-Коннопільківського — 1 екз. та 10 фр. (Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 44; рис. 2: 10) скарбів на Дніпровському Лівобережжі, могильника Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 16 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 74; табл. 66: 4) в Криму і могильника «Ленінській путь» у Передкавказзі (Гавритухин, Пьянков 2003, с. 198, табл. 73: 24).

Подібні знахідки у слов'ян виявлені лише в складі скарбів, період заховання яких припадає на період середини — третьої чверті VII ст. (Гавритухин 1996, с. 95; Родинкова 2012а, с. 153, 157–158; Обломский, Родинкова 2014). Поховання 16 склепу 54 могильника Лучисте датується серединою VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 20, рис. 3: 18–22).

Пронизки.

2. Чотири бронзові спіральні рурочки-пронизки. Мають вигляд видовженого тонкого циліндра. Виготовлені з тонкого потовщеного підтрикутного у перетині дроту (товщина 0,1 см, ширина 0,2 см), скрученого в спіраль. Діаметр 0,3–0,4 см (рис. 4: А; 5: А).

Параметри першої 0,7 × 0,3 см, маса 0,14 г; параметри другої 3,3 × 0,4 см, маса 1,42 г; параметри третьої 3,1 × 0,4 см, маса 1,46 г; параметри четвертої 3,3 × 0,4 см, маса 1,4 г.

Належать до типу 7 за типологією Я. В. Володарець-Урбановича (Володарець-Урбанович 2014, с. 44). Аналогічні вироби представлені в Курилівському (Родинкова 2010, с. 86, рис. 4: 19–25), Гапонівському (Гавритухин, Обломский 1995, с. 138, рис. 2: 9, 10), Трубчевському (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 79–102), Черкасько-Коннопільківському (Родинкова, Сапрыкина 2015, рис. 2: 4), Суджа-Замостському (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 22) скарбах, на могильнику Моква (Корзухина 1996, с. 405, табл. 59: 14, 15), на поселеннях Рашків 2 та 3 (Баран 1988, с. 23, рис. 12: 4) та на городищах Мощенка (Щукин 1989) та Зимне (Ауліх 1962, с. 103, табл. II: 13).

До перехідних від першої до другої груп скарбів належить комплекс із Коропового (Дідик 2017, рис. 1: 3–9); до другої хронологічної групи належить скарб із Коропових Хуторів, що включає в себе дві спіральні пронизки (Колода 2016, с. 68, рис. 2: 15, 16). Відповідно, верхня хронологічна межа побутування виробів цього типу сягає першої половини VIII ст.

3. Одинадцять уламків від бронзових простих гладеньких пронизок. Виготовлені із бронзового листа. Загальна маса 0,29 г (рис. 4: Б; 5: Б).

Параметри першої 0,5 × 0,4 см, маса 0,04 г; параметри другої 0,7 × 0,4 см, маса 0,04 г; параметри третьої 1,0 × 0,4 см, маса 0,04 г; параметри четвертої 0,2 × 0,7 см, маса 0,02 г; параметри п'ятої 1,1 × 0,3 см, маса 0,04 г; параметри шостої 0,3 × 0,3 см; параметри сьомої 0,6 × 0,4, маса 0,04 г; параметри восьмої 0,3 × 0,2 см; параметри дев'ятої 0,5 × 0,3 см; параметри десятої 0,4 × 0,5 см; параметри одинадцятої 0,4 × 0,8 см, маса 0,04 г. Загальна маса 0,29 г.

Знахідки належать до типу 1 за Я. В. Володарець-Урбановичем (Володарець-Урбанович 2014, с. 42), найпоширенішого з-поміж цієї категорії виробів раннього середньовіччя. Найповніший каталог подібних знахідок міститься в статті В. В. Ганощенко та Я. В. Володарець-Урбановича (2019), згодом доповнений в окремих статтях (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 9: 2; 10: 2; Білинська та ін. 2022, с. 265, рис. 7).

Подібні вироби характерні для пам'яток пенківської та колочинської культур, скарбів кола Мартинівки (Гавритухин 1996, с. 95). Трохи пізнішим часом датуються знахідки із скарбів межі VII/VIII – першої половини VIII ст.: Коропівський, що включає вироби першої та другої (?) груп (Дідик 2009; 2012; 2017, с. 44), Вороб'ївський другої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Корзухіна 1996, с. 359, табл. 7: 4) та «скарб ювеліра 1991 р.» із Пастирського городища – близько 50 екз. (Приходнюк 2005, с. 46–47). Відповідно, верхня хронологічна межа побутування виробів цього типу сягає першої половини VIII ст.

Відомі прості гладенькі та спіральні рурочки-пронизки на зарубинецьких, пізньозарубинецьких та київських пам'ятках (Володарець-Урбанович 2014, с. 42–43), адже вони складають в «старожитностях антив» так звану субстратну групу прикрас (Родинкова 2003) і визначені як 32-га ознака складу дніпровських скарбів (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54). Поширені такі вироби в ранньому середньовіччі на теренах Середнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя та Надпоріжжя.

Нашивні бляшки. Окремі кільця та їх варіації.

4. П'ять окремих кілець із невеликим отвором. Діаметр 0,6 см; товщина 0,2 см; маса 0,23–0,26 г (рис. 6: А; 7: А).

5. Чотири фрагменти окремих кілець. Загальна маса 0,31 г.

Параметри першого 0,7 × 0,3 см, маса 0,15 г; параметри другого 0,6 × 0,3 см, маса 0,1 г; параметри третього 0,5 × 0,4 см; параметри четвертого 0,4 × 0,3 см (рис. 6: Б; 7: Б).

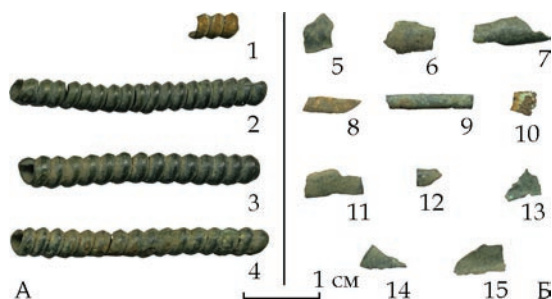

Рис. 4. Рурочки-пронизки (фото): А – спіральні рурочки; Б – фрагменти простих гладеньких

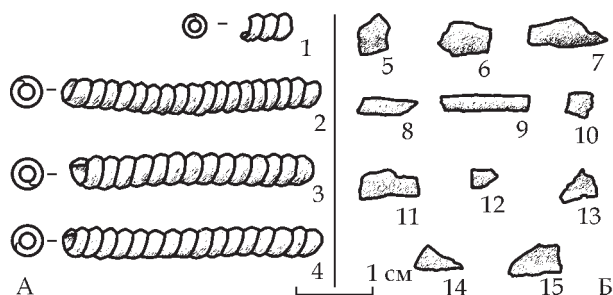

Рис. 5. Рурочки-пронизки: А – спіральні рурочки; Б – фрагменти простих гладеньких

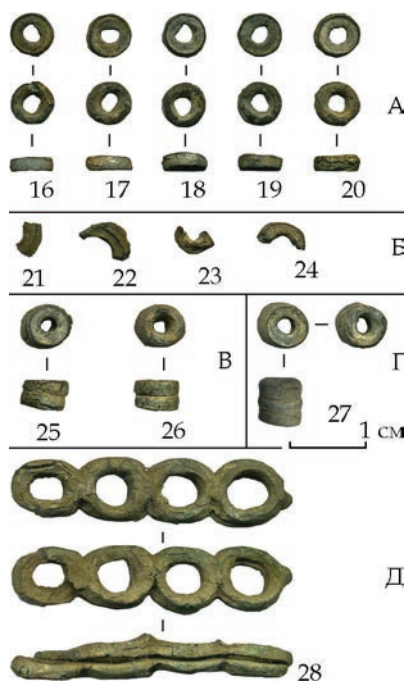

Рис. 6. Кільця та їх комбінації (фото): А — окремі; Б — фрагменти окремих; В — з'єднані по двоє; Г — з'єднані по три; Д — з'єднані по чотири в ряд

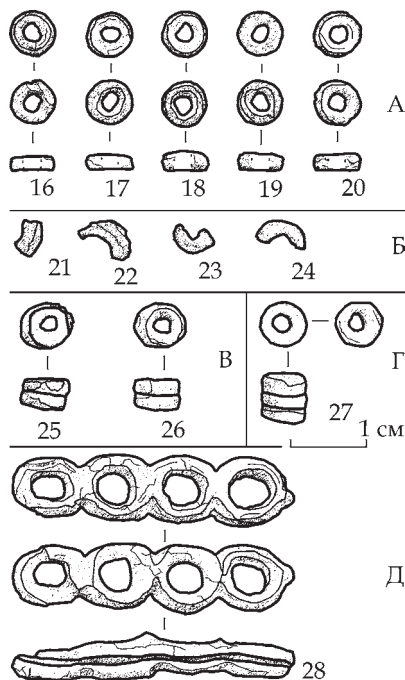

Рис. 7. Кільця та їх комбінації: А — окремі; Б — фрагменти окремих; В — з'єднані по двоє; Г — з'єднані по три; Д — з'єднані по чотири в ряд

6. Два кільця виконані у вигляді трубочки. По центру оперезані врізаною лінією, що робить їх візуально схожими на окремі кільця (№ 4), що співставленні між собою. Діаметр 0,6 см; товщина 0,4 см; вага 0,47 та 0,48 г (рис. 6: В; 7: В).

7. Одне кільце виконане у вигляді трубочки. Розділене двома врізаними лініями, що оперізують виріб, розділяючи його на три більш менш рівні частини. Це робить трубочку візуально схожою на окремі кільця (№ 4), що співставленні між собою. Діаметр 0,6 см; товщина 0,5 см; маса 0,74 г (рис. 6: Г; 7: Г).

Належать до групи Х, різновид 18 за О. О. Щегловою — окремі кільця (Щеглова 2009, с. 52, рис. 3: 28). Окремі знахідки відомі на поселенні Волоське, Сурська Забора¹⁰, в складі Гапонівського скарбу (Обломский 1996, с. 16, рис. 33: 66—68) та на могильнику П'ятра-Фрекацей, поховання Е 143 в Подунав'ї (Fidler 1992, Add. 4: 17).

Матриці широко представлені на формочках із слов'янських теренів: Заньки (Щеглова 2009, рис. 5: 3; Володарець-Урбанович 2018b, рис. 1: 1), городище Пліснесько (Филипчук 2010, фото 7: 1), колекція Одеського археологічного музею (Винокур 1997, рис. 34a), городище Зимно (Ауліх 1972, табл. XV: 6) та Бернашівка (Винокур 1997, рис. 24—26; 29; 38—40).

На півночі Східної Європи формочки із такими матрицями представлені на городищі Осечень (Исланова 2014, с. 29—30, рис. 11: 2, 3), Камно, (Щеглова 2009, табл. II), на поселенні Білий Городок (Харитонов, Портнягин 1977, с. 97, рис. 3: 9), Лукомль (Еремеев, Дзюба 2010, с. 457, рис. 357: 2), а відливки — на Земляному Городищі у Старій Ладозі (Григор'єва 2011, с. 183, рис. 2: 10—13, 21—24; Григор'єва, Щеглова 2012, рис. 2: 10—13, 21, 22).

8. Чотири кільця, що зливаються краями в одній площині в ряд. Кільця мають круглу чи овальну форму. Складаються з двох з'єднаних симетричних частин. На одній із них одне кільце обламане. Параметри 0,7 × 0,9 см, діаметр кілець — 0,7—0,9 × 0,9 см, маса 3,34 г (рис. 6: Д; 7: Д).

Належить до групи ХІ, різновиду 37 за О. О. Щегловою — ланцюготримач (Щеглова 2009, с. 53, рис. 3: 38). Аналогічний виріб виявлений в складі Смородівського скарбу (Корзухина 1996, с. 650, табл. 60: 4).

Можливо, на одній із формочок із Бернашівки зроблено невдалу спробу вирізати матрицю для виготовленні подібних прикрас (Винокур 1997, рис. 32). Формочки для виготовлення таких прикрас на півночі Східної Європи зафіксовані на Камно (Щеглова 2009, рис. 3: 38, 40—42), Ізборг (Седов 2007, рис. 78: 1, 17), Псков (Тараканова 1950, рис. 27: 5), Білий Городок (Харитонов, Портнягин 1977, рис. 3: 7) та Лукомль (Еремеев, Дзюба 2010, с. 457, рис. 356: 2).

На могильнику Лучисте, в склепу 38, шару 3, поховані 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 108, 113, табл. 141; 145: 8) серед супроводжуючого інвентарю виявлено сильно фраг-

¹⁰ Не опубліковано. Матеріали Наукових фондів ІА НАН України.

ментована свинцева підвіска (Айбанин, Хайрединова 2008, с. 113, табл. 145: 8), що, можливо, являла собою колечки, що були з'єднані в ряд між собою. В комплексі вони були розламані і розсипалися на дрібні фрагменти. В цьому ж похованні присутні знахідки, виробництво яких пов'язують із Середнім Подніпров'ям та Дніпровським Лівобережжям. Хоча, не слід виключати, що в похованні із Лучистого була ажурна пластина, формочки для виготовлення таких виробів зафіксована на городищі Дьяково (Кренке, Тавлинцева 2002, с. 103, рис. 11; Кренке 2011, с. 103, рис. 128: 32–81) та Осичень (Исланова 2007, рис. 26: 4; 2014, рис. 11: 2).

Свинцево-олов'яні намістини.

9. Чотири намістини циліндричної чи округлої форми із наскрізними отворами. Виготовлені із свинцево-олов'янистого сплаву.

Параметри першої $0,7 \times 0,6 \times 0,6$ см, розмір отвору $0,2 \times 0,1$ см, маса 0,91 г; параметри другої $0,6 \times 0,6$ см, розмір отвору $0,2 \times 0,1$ см, маса 0,89 г; параметри третьої $0,6 \times 0,5$ см, розмір отвору $0,2 \times 0,3$ см, маса 0,8 г; параметри четвертої $0,5 \times 0,5$ см, отвір не пророблено, маса 0,42 г (рис. 8: А; 9: А).

10. Намистина із свинцево-олов'янистої бронзи круглої форми із незнятими ливарними швами. Отвір ледь намічений, але не пророблений.

Діаметр 0,6 см, довжина із ливарними швами 0,7 см, маса 1,0 г (рис. 8: Б; 9: Б).

Аналогічні вироби в якості відливки поки що невідомі. Можливо, в матрицях для виготовлення випуклих бляшок, які належать до групи VIII, різновиду 13 за О. О. Щегловою — великі випуклі нашивні бляшки (Щеглова 2009, с. 47, рис. 3: 27), могли виготовляти такі намістини.

Маленькі круглі нашивні бляшки.

11. Дві круглі нашивні бляшки з випуклою серединою. Із зворотного боку є одна петля для кріплення із каналом, що перетинає її й саму бляшку по всій довжині.

Параметри першої $0,8 \times 0,9$ см, товщина 0,5 см, маса 0,53 г; параметри другої діаметр 0,7 см, товщина 0,4 см, маса 0,44 г (рис. 10: А; 11: А).

Вироби належать до групи VIII, різновиду 13 за О. О. Щегловою — великі випуклі нашивні бляшки (Щеглова 2009, с. 47, рис. 3: 27). Аналогічні готові вироби представлені в складі Великобудівського (Горюнова 1987, с. 86, рис. 1: 1) та Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 46: 7, 8; 54: 37–41) скарбів.

Формочки для виготовлення аналогічних прикрас на слов'янських пам'ятках відомі на поселеннях Бернашівка (Винокур 1997, рис. 27; 36; 37), Семенки (Хавлюк 1963, рис. 14: 7; 1974, рис. 10: 11), Циркуни 13 (Буйнов, Сергєєв 2012, рис. 3: 1; Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 72, рис. 4: 1), Селіште (Тельнов 2010, рис. 1: 3), Чикалівка (Володарець-Урбанович 2017, с. 332, рис. 1: 1; 2), Данчень (Тельнов 2010, рис. 1: 4), Ботошань (Teodor 1984, рис. 3: 3; Szmoniewski 2005, fig. 19: 6; 20: 1, 3; 21: 1b; Тельнов 2010, рис. 1: 5), Додешть-Васлуй (Тельнов 2010, рис. 1: 6, 7), Олександрівка 1, яма 64 (Терпиловський, Шекун 1996, с. 26, рис. 38: 18), Волоське (Стрельник, Володарець-Урбанович 2018), Новоселиця, культурний шар над господарською ямою 2 (Приходнюк 1998, с. 136, рис. 66: 12; Приходнюк, Петраускас 1999, с. 178, рис. 4: 14; Щеглова 2009, с. 40),

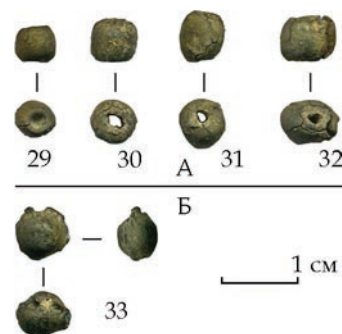

Рис. 8. Намистини (фото): А — циліндричні чи округлої форми намістини із наскрізними отворами; Б — намістина круглої форми із незнятими ливарними швами

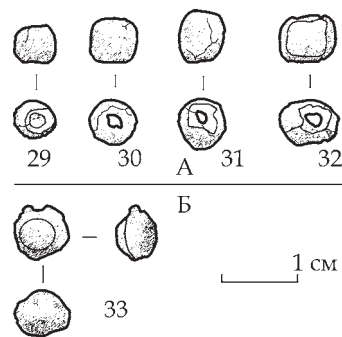

Рис. 9. Намистини: А — циліндричні чи округлої форми намістини із наскрізними отворами; Б — намістина круглої форми із незнятими ливарними швами

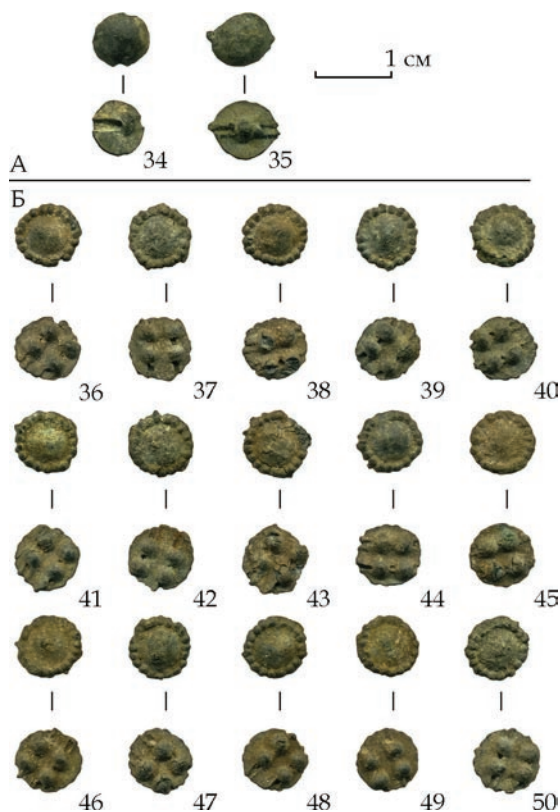

Рис. 10. Круглі нашивні бляшки (фото): А — круглі нашивні бляшки з випуклою серединою; Б — бляшки-розетки штамповані круглі з випуклою серединою із штриховкою по краю

Тетерівка, споруда 12 (Русанова 1973, табл. 30: 7, 8; Томашевский, Гавритухин 1992, рис. 31: Б–Г), Ходосівка, уроч. Козаків Яр (Комар 2021, с. 390, рис. 1), Заньки (Володарець-Урбанович 2018b, с. 108, рис. 1: 3), на городищах Кузіна Гора (Алихова 1962, рис. 12: 1) та Зимне (Ауліх 1970, с. 121–122; рис. 1: 2, 6; 1972, с. 75–76, табл. XIV: 5; XV: 2, 6; Милян 2012, рис. 5: 3, 5, 10).

Відомі такі формочки і поза межами слов'янського ареалу. Так, найраніша формочка для виготовлення таких речей виявлена на пам'ятці богачевської культури пізньоримського часу Папроткі Колонія, поховання 29 (Belâves, Bitner-Wryblewska 2010, рис. 6). Відомі вони і в старожитностях раннього середньовіччя півночі Східної Європи: селище Подол 3 (глиняна), городище Осечень (Фурасев 1996, с. 51; Исланова 2012, с. 42–43, рис. 125: 1; 2014, с. 29–30, рис. 10: 1; 11: 3, 4), на городище Воронич (Белецкий, Щеглова 2002, с. 6–8, рис. 1: 1, 2), Ізборськ (Седов 2007, с. 98, рис. 78: 6), із могильника Арніко III, курган 6, поховання 1 (Михайлова 2015, с. 128, рис. 1: 12–15), городищі Д'яково (Кренке 2011, рис. 17: 3; 77: 1046/84, 1007/84, 1421/87), Камно (Щеглова 2009, рис. 2: 8), Земляному Городищі у Старій Ладозі — ливарні формочки та відливки (Григорьева 2011, рис. 1: 2; Григорьева, Щеглова 2012, рис. 1: 2), Кузебаївському городищі (Останина, Канунникова, Степанов, Никитина 2011, рис. 34: 1), Кліщина (Шадьра 2016, мал. 29: 1, 2) та ін. Відливки відомі на пам'ятках мощинської культури — городища Дуна та Акіншинське (Воронцов 2014, рис. 4: 21, 23; 2016, с. 226–227, рис. 21: 3, 8).

12. 15 бляшок-розеток, круглі з випуклою серединою із «пелюстками» по краю, виконаними у вигляді круглих спевдозернин. Із зворотного боку присутні чотири петлі для кріплення — розташовані симетрично, попарно.

Діаметр від 0,8 до 0,9 см; маса 0,50–0,57 г. Загальна маса 8,28 г (рис. 10: Б; 11: Б).

Знахідки належать до групи VII, різновиду 31 за О. О. Щегловою — розетки з штриховкою по краю (Щеглова 2009, с. 47, рис. 3: 10). Аналогічні готові вироби представлені в складі Козіївсько-Новоодеського — щонайменше 4 екз. (Корзухина 1996, с. 396, 399, табл. 46: 6, 9; 54: 31, 36), Великобудівського — 100 екз. (Горюнова 1987, с. 86, рис. 1: 1; 1992, рис. 2: 1; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 9) та Хацьківського — 1 екз. (Корзухина 1996, табл. 22: 36) скарбів, із Середнього Подніпров'я (Корзухина 1996, с. 413, табл. 92: 10) та місцезнаходження із Пісків (Володарець-Урбанович 2016, с. 99, рис. 2: 10) серед слов'янських старожитностей¹¹. Відомі такі відливки на археологічному комплексі Кордон (Левко, Дернович, Кень-

¹¹ Можливо, одна зі знахідок із Козіївсько-Новоодеського скарбу (Корзухина 1996, табл. 54: 31) та знахідка із Пісків (Володарець-Урбанович 2016, с. 99, рис. 2: 10), є ремінними накладками на пояс. Принаймні вони різняться від інших знахідок системою кріплення.

ко 2021, с. 41, рис. 1: с–і) на території Білорусії та на могильнику П'ятра-Фрекацей, поховання Е 143 (Fidler 1992, Add. 4: 17) в Подунав'ї.

Формочки для виготовлення аналогічних прикрас виявлені на слов'янських пам'ятках — Поєниця, Хачки (Щеглова 2009, табл. II), Велика Слобідка I (Козак 1988, рис. 3: 7; Володарець-Урбанович 2017, с. 336–339), Штефан-чел-Марь (Щеглова 2009, рис. 5: 1), Кузіна Гора (Алихова 1962, рис. 11: 16) та Коробові Хутори (Шрамко 1962, с. 118, рис. 44а; Сухобоков 1975, рис. 54: 7).

На інших теренах подібні матриці представлені на пам'ятках Камно, Стара Ладога (Щеглова 2009, табл. II), Шухайлово (Горюнова 1987, рис. 2: 7; Шмидт 2003, табл. 18: 5), Псковське городище (Щеглова 2009, рис. 5: 2), Риуге (Шмидельхельм 1959, табл. V: 10; Горюнова 1987, рис. 1: 7; Аун 1992, табл. XIX: 9), Отепя (Аун 1992, табл. XIX: 8), Осичень (Исланова 2014, рис. 11: 2), Аркино III, курган 6, поховання 1 (Аун 1980, с. 81, рис. 17: 2; Михайлова 2015, рис. 1: 10), Д'яково (Кренке, Тавлинцева 2002, с. 102, рис. 7: 8; 9: 2; Кренке 2011, рис. 128: 13, 72–87), Изборськ (Седов 2007, рис. 235: 1). Відомі відливки на Земляному Городищі у Старій Ладозі (Григор'єва 2011, рис. 2: 14; Григор'єва, Щеглова 2012, рис. 2: 14), на пам'ятках мощинської культури — городища Велегож, Акіньшинське (Воронцов 2014, рис. 4: 19, 20, 22, 24, 25; 2016, с. 226–227, рис. 21: 1, 2, 5–7) та із комплексу III X–XI ст. із поселення Хачево (Еремеев, Дзюба 2010, табл. XL, рис. 238: 6).

Бляшки-бантики.

13. Десять бляшок-бантиків, що складаються із двох прямокутників по боках, що з'єднані між собою ромбом. На прямокутниках зображено 12 симетрично-розташованих круглих виступи. На ромбіку виконано орнамент у вигляді з'єднаних між собою маленьких ромбиків. На звороті, на прямокутних частинах розташовані по дві петлі для кріплення, іноді з проробленими додатковими каналами.

Довжина 1,1–1,2 см, ширина 0,6–0,7 см, товщина 0,1 см, товщина із петлями для кріплення 0,3 см. Розміри прямокутників 0,6 × 0,4 см. Розміри ромбів 0,5 × 0,5 см. Діаметр округлих виступів на прямокутниках 0,1 см. Маса 0,41–0,48 г (рис. 12: А; 13: А).

14. П'ять уламків від бляшок-бантиків. Один майже цілий, відсутній лише один із прямокутників. Інші — уламки прямокутних частин.

Параметри першого (майже цілого) 0,7 × 1,0 см, товщина 0,1 см, товщина із петлями для кріплення 0,2 см, маса 0,31 г; параметри другого 0,5 × 0,7 см, маса 0,2 г; параметри третього 0,4 × 0,5 см, маса 0,12 г; параметри четвертого 0,4 × 0,3 см, маса 0,07 г; параметри п'ятого 0,5 × 0,5 см, маса 0,1 г (рис. 12: Б; 13: Б).

Вироби належать до групи VIII, різновиду 8 — бляшки-бантики (Щеглова 2009, с. 52, рис. 3: 24). Аналогії походять із Великобудівського скарбу — 26 екз. (Горюнова 1987, с. 87, рис. 1: 3; 1992, с. 130, рис. 2: 3). Мат-

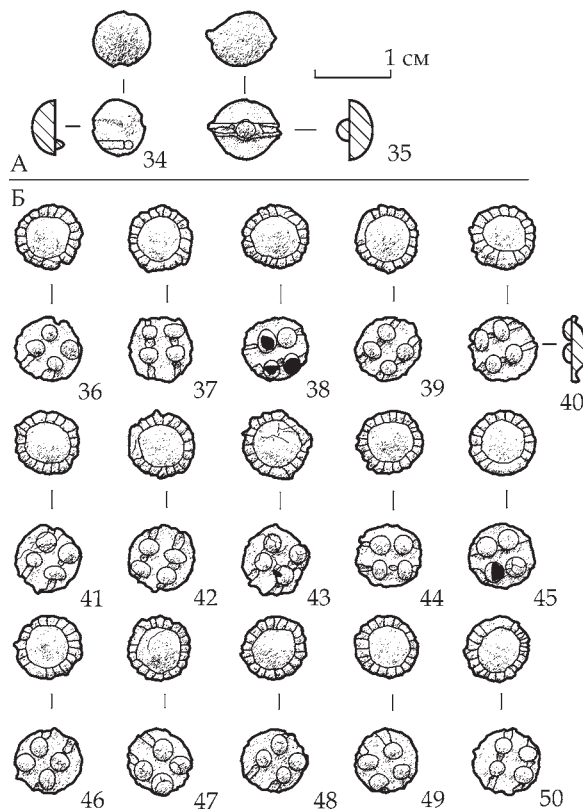

Рис. 11. Круглі нашивні бляшки: А — круглі нашивні бляшки з випуклою серединою; Б — бляшки-розетки штамповані круглі з випуклою серединою із штриховкою по краю

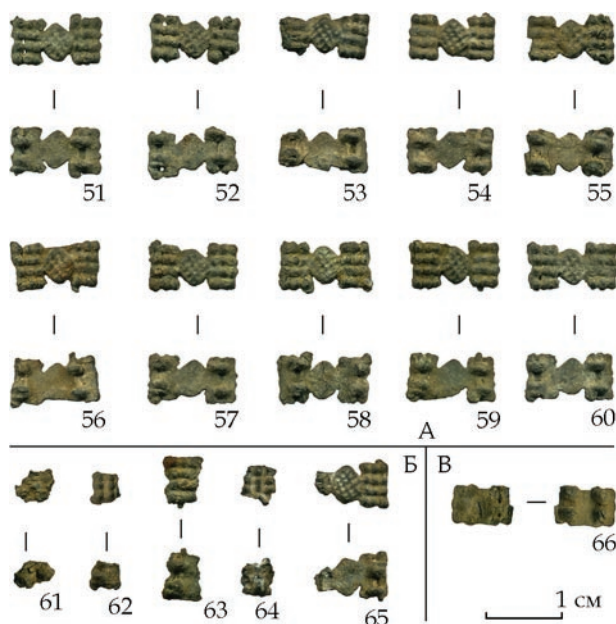

Рис. 12. Бляшки-бантики (фото): А — із двох прямокутників по боках, з'єднаних ромбом; Б — фрагменти бантиків; В — прямокутна нашивна бляшка

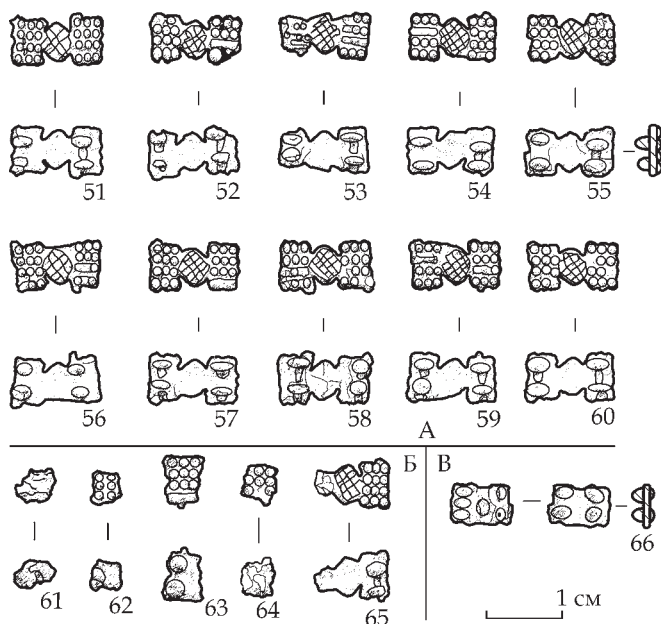

Рис. 13. Бляшки-бантики: А — із двох прямокутників по боках, з'єднаних ромбом; Б — фрагменти бантиків; В — прямокутна нашивна бляшка

риця для виготовлення подібного виробу відома на поселенні Бернашівка (Винокур 1997, рис. 37).

15. Прямокутна нашивна бляшка. По-центру розташовано округлий виступ. По боках на лицьовій частині невеликі заглиблення. Із зворотної сторони розташовані по дві петлі для кріплення.

Параметри $0,5 \times 0,8$ см, товщина $0,4$ см, маса $0,27$ г (рис. 12: В; 13: В).

Точних аналогій цій знахідці поки що немає. Прямокутна бляшка із паралельними вертикальними лініями та розташованим нижче пояском пуансонного орнаменту походить із поселення Шишино 5, розкоп 2, яма 17 (Обломский, Завьялов 2001–2002, с. 73–74, рис. 2: 3). В формочці № 5 із поселення Циркуни 13 виготовляли прямокутну бляшку, орнаментовану чотирма маленькими точками по бокам і однією великою по центру. Довжина матриці — $1,8$ см, діаметр центральної кульки — $0,3$ см, глибина — $0,1$ см (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 69, рис. 1: 10; 3: 2).

Здвоєні й строєні випуклі бляшки¹².

16. Здвоєні випуклі бляшки — 7 екз. Складається із двох шариків, з'єднаних між собою. Із однієї сторони приєднані петлі для кріплення, хоча отвори часто непророблені.

Довжина $0,6–0,7$ см, ширина $0,3–0,4$ см, товщина $0,3$ см, маса $0,16–0,23$ г. Загальна маса $1,17$ г (рис. 14: А; 15: А).

17. Фрагменти здвоєних випуклих бляшок — 4 фр.

Діаметр $0,3$ до $0,4$ см, загальна маса $0,26$ г (рис. 14: Б; 15: Б).

18. Строєні випуклі бляшки — 14 екз. Складається із трьох шариків, з'єднаних між собою. Із однієї сторони приєднані петлі для кріплення на двох крайніх частинах, хоча отвори часто непророблені.

Довжина $0,6–0,7$ см, ширина $0,2–0,3$ см, загальна маса $1,13$ г (рис. 14: В; 15: В).

19. Уламки строєних випуклих бляшок — 12 фр.

Від $0,3 \times 0,3$ см до $0,6 \times 0,2$ см, загальна маса $1,0$ г (рис. 14: Г; 15: Г).

Належать до групи VIII, різновиду 24 за О. О. Щегловою — здвоєні вісімкоподібні випуклі бляшки (іноді їх іще називають гантелеподібні).

¹² Цей розподіл дещо умовний, особливо для фрагментованих знахідок.

Аналогії відомі в Великобудівському (Горюнова 1987, с. 86, рис. 1: 2), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, табл. 46: 1–5) скарбах та Нікодимо- (Щеглова, Седин 2004, с. 190; Седин 2012, с. 13, 57).

Формочки для відливки виявлено на городищі Потирка (Тельнов 2010), на поселеннях Бернашівка (Винокур 1997, рис. 22; 37), Волоське (?) (Стрельник, Володарець-Урбанович 2018, с. 118, рис. 1: 2; 2: 2) та Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 72, рис. 4: 2). Формочки із аналогічними зображеннями і відповідними відливками із них представлені в матеріалах культури рязано-окських фінів, де вони датуються VI–X ст. (Тавлинцева 2000, с. 109, 111, рис. 3).

Ворворки.

20. Ворворки усічено-конічних форм різних розмірів (48 шт.), тому числі з'єднані між собою¹³. Параметри виробів представлені у табл. 2. (рис. 16–19).

Аналогії досить широко представлені серед скарбів першої хронологічної групи – Гапонівський (Ахмедов, Обломский 1996, с. 16), Смородівський, Козіївсько-Новоодеський, Нижньосиригівський (Корзухина 1996, табл. 46; 54; 61; 62), Курилівський (Родинкова 2010, рис. 4: 29, 30) та Полтавський 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 108–110). Хоча відомі і окремі знахідки ворворок на поселеннях – Кривець 4 (?) (Обломский 2016, с. 52, рис. 40: 18; Сыщиков 2020, с. 228, рис. 2: 9)¹⁴, Снядин 2¹⁵ (Касюк и др. 2018, рис. 4), Волоське, уроч. Сурська Забора¹⁶ та Пастирське городище (Приходнюк 2005, рис. 55: 4). Відома ворворка в похованні 54 Сухомільшанського могильника 1 салтівської культури (Аксенов, Михеев 2006, с. 16–17, рис. 14: 11; 17: 4–15; Аксенов 2010, с. 74–76, рис. 1: 20–23), датована кінцем VIII – початком IX ст. Імовірно, цей комплекс вказує на повторне використання прикраси жителями Хазарського каганату.

Цікаво, що формочок для їх виготовлення на Дніпровському Лівобережжі дуже мало – лише дві на поселення Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 68). Але досить багато формочок для виготовлення ворворок в житлі ювеліра із Бернашівки – 8 екз. (Винокур 1997,

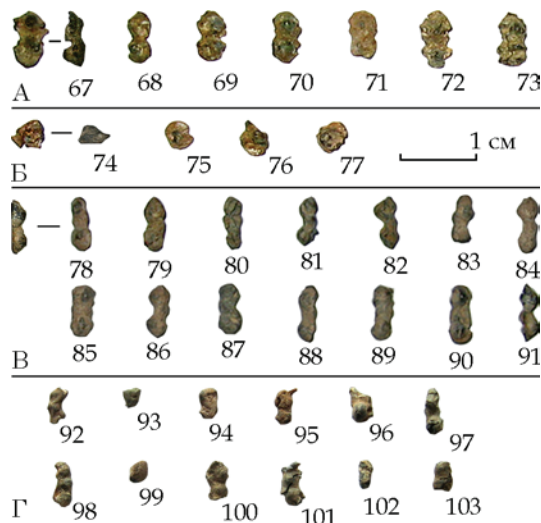

Рис. 14. Здвоєні та строєні випуклі бляшки (фото): А – здвоєні випуклі бляшки; Б – фрагменти здвоєних випуклих бляшок; В – строєні випуклі бляшки; Г – фрагменти строєних випуклих бляшок

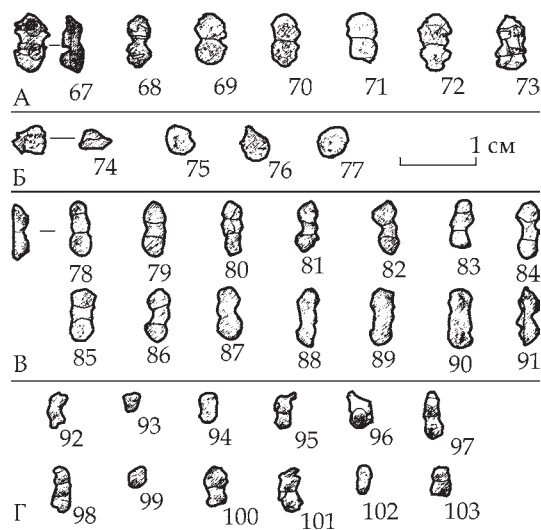

Рис. 15. Здвоєні та строєні випуклі бляшки: А – здвоєні випуклі бляшки; Б – фрагменти здвоєних випуклих бляшок; В – строєні випуклі бляшки; Г – фрагменти строєних випуклих бляшок

13 В процесі реставрації та обробки розпалися на дві частини. В такому ж вигляді (з'єднані між собою) ворворки зафіксовані в похованні 152а із могильника Лучисте (Хайрединова 2017).

14 А. М. Обломський та М. В. Сищиков вважають цю знахідку дзвіночком. Однак, за своїм профільванням виріб схожий на ворворку, хоч і відрізняється матеріалом виготовлення.

15 Знахідка не опублікована. Повідомлення А. Ф. Касюк.

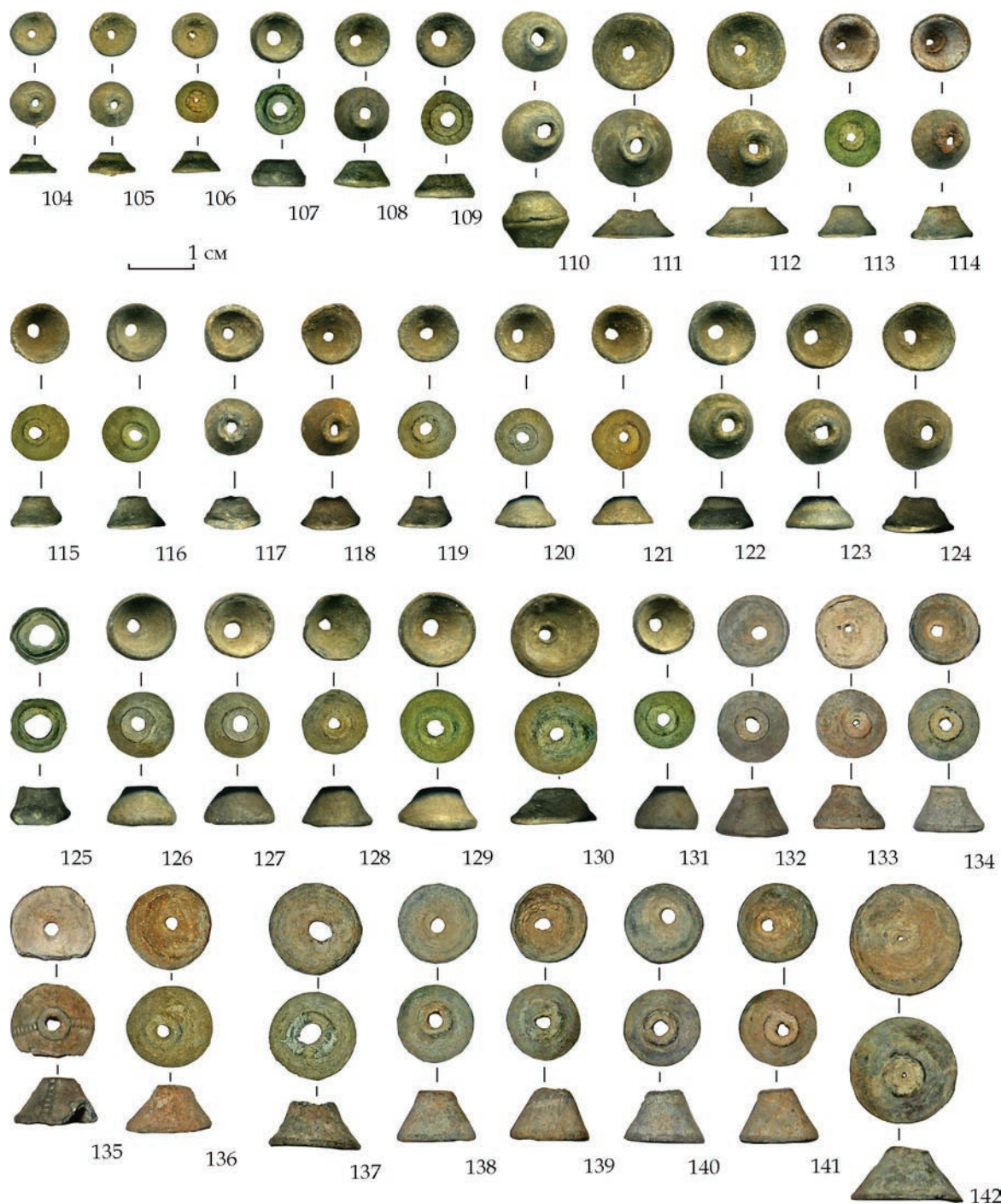
16 Не опубліковано. Знаходиться в Наукових фондах ІА НАН України.

Таблиця 2. Параметри ворворок із Хитцівського скарбу 2010 р.

№ п/п	№ п/о	Висота, см	Діаметр основи, см		Маса, г
			верхньої	нижньої	
1–3	104–106	0,3	0,3	0,7	0,28–0,29
4	107	0,4	0,5	0,8	0,78
5	108	0,4	0,5	0,8	0,63
6	109	0,4	0,6	0,8	0,9
7	110 *	0,9	0,5	1,0	2,14
8	111	0,4	0,5	1,2	1,15
9	112	0,5	0,6	1,2	1,22
10, 11	113, 114	0,5	0,4	0,9	0,69
12, 13	115, 116	0,5	0,4	0,9	0,73; 0,71
14–18	117–121	0,5	0,5	0,9	1,0; 0,71; 0,9; 0,73; 0,74
19	122	0,5	0,5	1,0	1,18
20	123	0,5	0,6	1,0	1,15
21	124	0,5	0,6	1,1	1,00
22	125	0,6	0,6	0,9	1,23
23	126	0,6	0,6	1,0	1,41
24, 25	127, 128	0,6	0,5	1,1	0,94; 1,33
26	129	0,6	0,7	1,2	1,53
27	130	0,6	0,5	1,4	1,73
28	131	0,7	0,5	1,0	1,25
29, 30	132, 133	0,7	0,5	1,2	1,7; 2,08
31	134	0,7	0,5	1,4	1,78
32	135	0,7	0,6	1,2	2,1
33	136	0,7	0,5	1,3	1,87
34	137	0,7	0,7	1,4	1,89
35, 36	138, 139	0,8	0,5	1,2	2,09; 2,14
37, 38	140, 141	0,8	0,6	1,2	2,07; 2,17
39, 40	142, 143	0,8	0,6	1,6	2,25; 3,0
41	144	0,8	0,6	1,6	2,0
42	145	0,9	0,7	1,6	3,08
43	146	0,9	0,6	1,6–1,7	2,43
44	147	0,9	0,6	1,7	2,38
45	148	0,9	0,9	2,1	5,0
46.	149.	1,0	0,8	2,1	5,0
47	150 *	2,1	0,6	1,7–1,8	5,83
48	151	1,7	0,9	2,7	13,17

* — на момент публікації матеріалів, все ще залишилися здвоєними.

рис. 18; 40; 41). Також інші формочки на слов'янських теренах виявлені в «західному» ареалі — Лахміровіце (Szmoniewski 2020, рис. 1: 2), Будапешт, житло 5, Дулчанка, житло 1 (Szmoniewski 2020, рис. 3: 9, 12) та Штефан-чел-Маре (Mitrea 1980, pl. XLVI: 1). Цікаво, що на півночі Східної Європи формочки для виготовлення ворворок відомі лише на чотирьох пам'ятках — Осичень (Щеглова 2009, рис. 4: 2), городище Дьяково, Луковня (Кренке 2011, с. 102–103, рис. 128: 9-82) та Клішина (Шадыра 2016, мал. 29: 6).

І. Р. Ахмедов та А. М. Обломський вважали ворворки із Гапонівського скарбу деталями кінської зброї (Ахмедов, Обломський 1996, с. 16). Але В. Є. Родінкова не виключає їх використання як складових жіночого костюму (Родінкова 2010, с. 79, 83). Крім того, за матеріалами могильника Лучисте в Криму, відоме їх використання саме у жіночому костюмі — склеп 100, поховання 10, склеп 38, шар 2, поховання 6, склеп 59, шар 4, поховання 14 (Хайрединова 1999, рис. 10; 11; Айбабин, Хайре-

Рис. 16. Ворворки (фото)

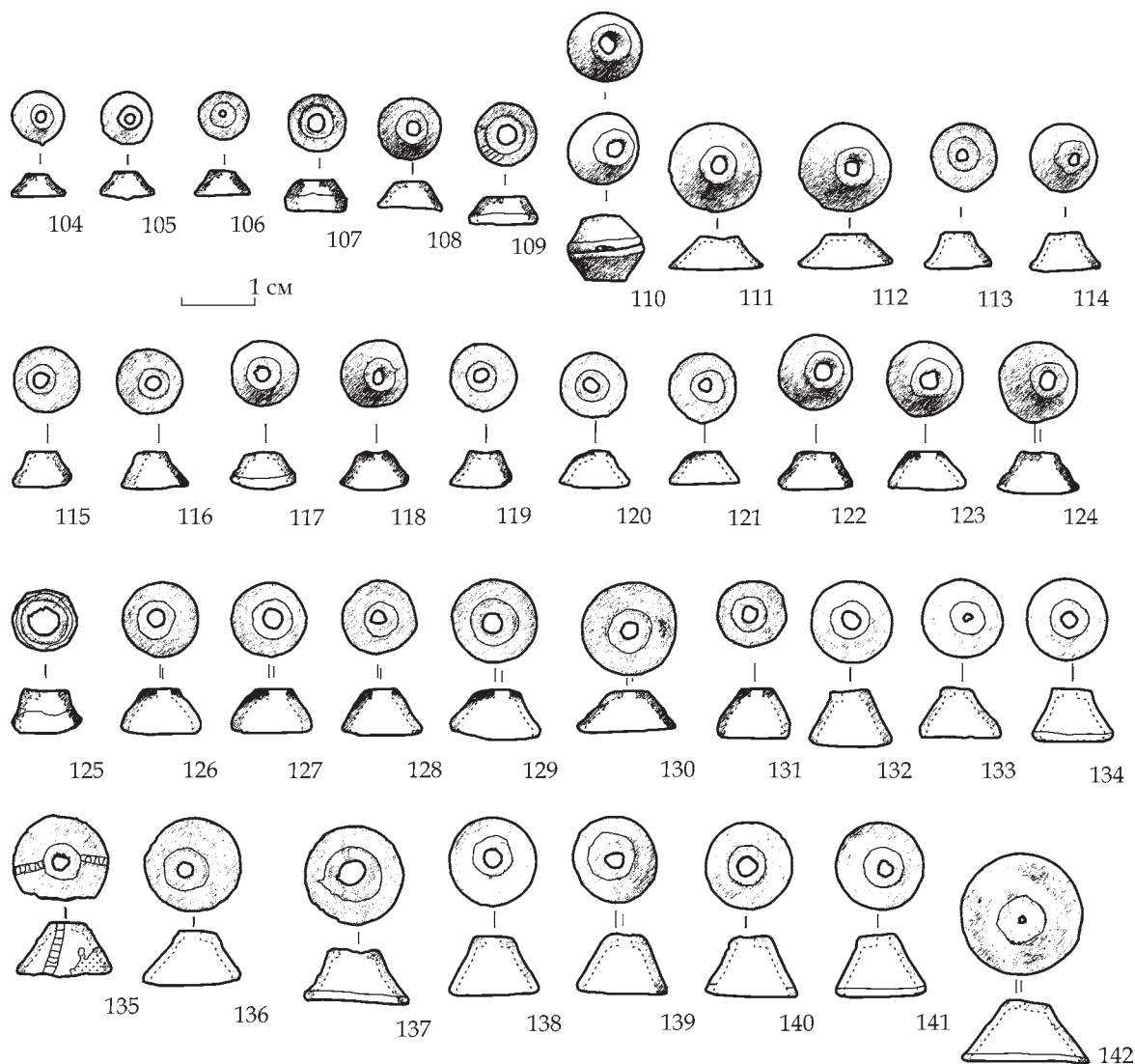

Рис. 17. Ворворки

динова 2008, табл. 137: 9, 13; 2014, табл. 103: 10, 11), в тому числі разом із речами, виробництво яких пов'язують із Середнім Подніпров'ям та Дніпровським Лівобережжям — склеп 38, шар 3, поховання 9; склеп 54, шар 3, поховання 20 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 141; 145: 6; 146; 2014, табл. 73: 13; 75) та поховання 152a (Хайрединова 2017). В цих комплексах ворворки належать до групи «середніх розмірів» за І. Р. Ахмедовим та А. М. Обломським. Цікаво, що матеріали поховання 152a засвідчують використання ворворок в намисті (Хайрединова 2017, рис. 5: 2). Також ворворки кріпилися до намиста за допомогою дроту — Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 9; аналогічне використання зафіксоване для одного із виробів із Козіївсько-Новоодеського скарбу (Корзухина 1996, табл. 54: 12)¹⁷.

17 Знахідки із Кривця 4, Сухої Гомільши, Лучистого та деякі вироби із Козіївки / Нової Одеси виготовлені з бронзи, а не із свинцево-олов'янистих сплавів. Однак, за своїм профілюванням та конструктивними особливостями ці вироби все ж нагадують ворворки.

Рис. 18. Ворворки (фото)

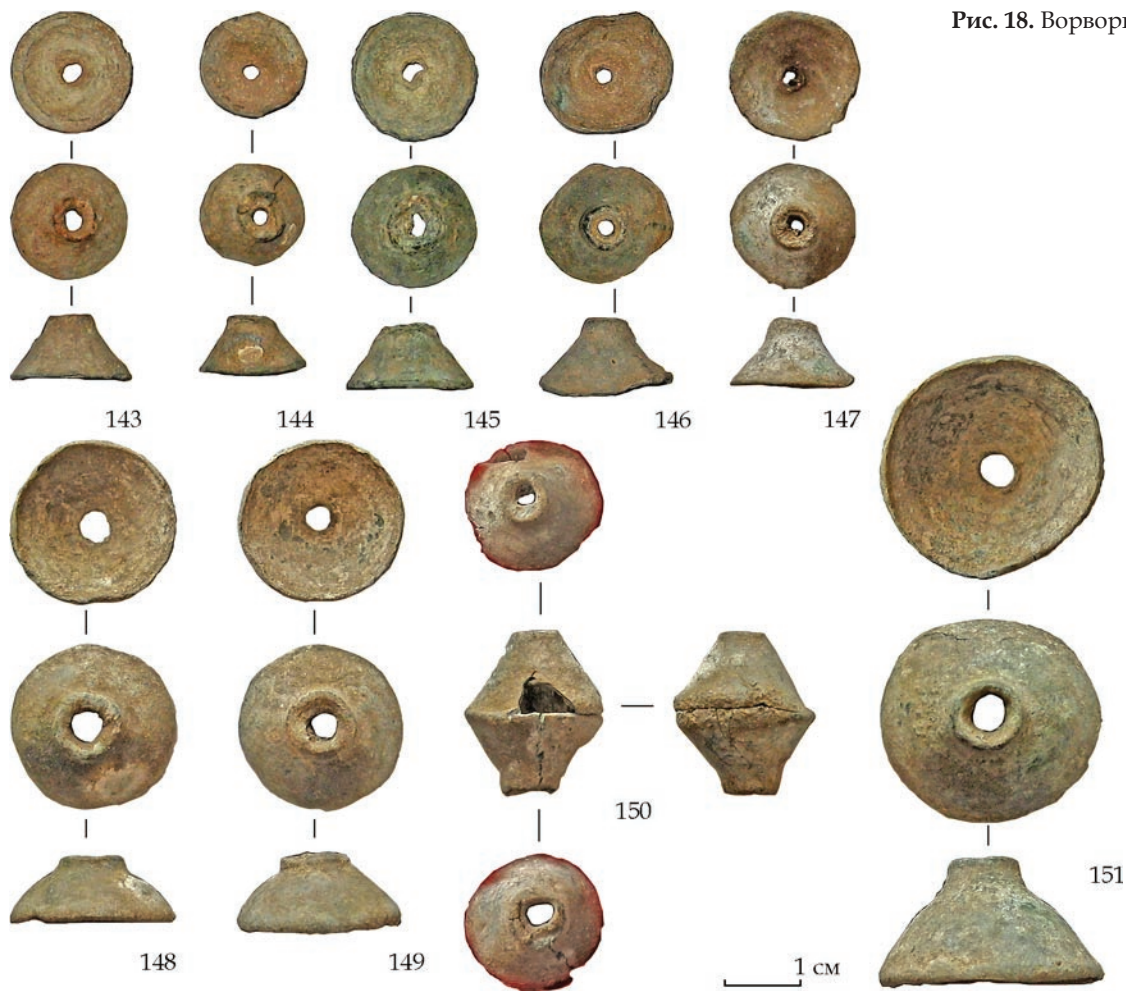
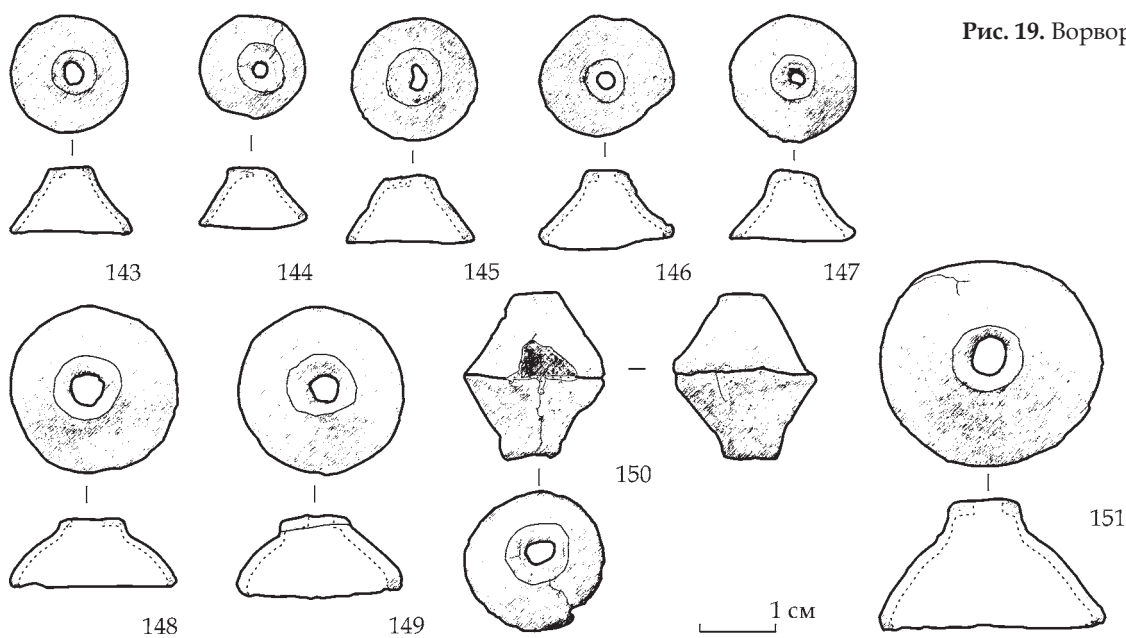

Рис. 19. Ворворки

О. О. Щеглова припускає, що великі ворворки могли використовуватися для відтягування кінців ковдри чи у якості грузил ткацького станка (Щеглова 2009, с. 53).

У похованні із Балаклеї виявлено браслет із злегка розширеними кінцями. На нього нанизана «половинка гладенької срібної тисненої намистини» (Корзухина 1996, с. 374, табл. 23: 3). Але вона нагадує ворворку середніх чи великих розмірів. В тексті не вказані розміри виробу, а промальована вона в проекції, що унеможливило визначення її абсолютних параметрів.

За О. О. Щегловою дані вироби належать до групи XIII різновиду 8 — ворворки (Щеглова 2009, с. 53). У монографії, присвяченій Гапонівському скарбу, дослідниками поділили ворворки на три групи: малих, середніх та великих розмірів (Ахмедов, Обломский 1996, с. 16). Однак, нагальним залишається створення комплексної типології даних виробів, що враховувала б технологію та матеріал виготовлення, мірні параметри та їх співвідношення, наявність орнаменталізації. Цю роботу планує один із авторів.

Намистини. Також в результаті промивки ґрунту було виявлено п'ять бурштинових (Володарець-Урбанович, Нестеровський 2022, с. 52), п'ять коралових, велика кількість скляних намистин та бісеру. Їх комплексний аналіз ще попереду.

Висновки. Хитцівський скарб виявлений, судячи з усього, поза межами археологічних пам'яток третьої чверті I тис. н. е. — в подібних умовах виявлені комплекси: Острогжський, Полтавський (2014 р.) (Дерев'янка, Володарець-Урбанович 2017, табл. 2), Блажківський (Володарець-Урбанович 2018d, с. 140—142), Пахромівський Перший та Другий скарби (Білінська та ін. 2022, с. 263—266). Тож не виключено, що даний скарб підтверджує «побутову» версію заховання скарбів кола Мартинівки (Дерев'янка, Володарець-Урбанович 2017, с. 46).

Хитцівський скарб виявлено в ареалі пеньківської культури, адже в межах Полтавського Посулля зафіксовані пам'ятки цієї культури. Загалом історія дослідження пеньківських старожитностей в цьому мікрореєоні триває вже понад сто років (Володарець-Урбанович 2006a).

У Полтавському Посуллі на сьогодні виявлено близько п'яти десятків пам'яток пеньківської культури (Володарець-Урбанович 2006b). Також тут відомо щонайменше вісім місцезнаходжень із прикрасами третьої чверті I тис. н. е. — загалом 34 знахідки, з яких 24 мають прямі аналогії в дніпровських скарбах першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53—54).

Визначити кому належав Хитцівський скарб — ювеліру, великій сім'ї чи представникам племінної верхівки — складно. Для цього потрібен всебічний аналіз усіх речей комплексу. Велика кількість нашивних бляшок, скляних намистин та бісеру можуть вказувати на те, що скарб належав майстру-ювеліру. Якщо припустити, що він монтував готові разки намиста з різних груп елементів (скляного намиста, металевих намистин та пронизок, металевих підвісок). Хоча велика кількість цих речей може свідчити на користь того, що такі прикраси вважалися цінними і були засобом накопичення. Загалом, нові знахідки (виявлені у відвалах шурфу) збагачують наші уявлення щодо типологічного розмаїття та ареалів поширення прикрас третьої чверті I тис. н. е.

* * *

Висловлюємо щиру вдячність М. О. Авраменко, В. В. Аністратенку, Ю. Ю. Башкатову, Т. В. Бітковській, О. В. Гопкало, О. В. Комару, М. Є. Леваді, А. М. Обломському, В. Є. Родінковій, Є. В. Синиці, О. Б. Супруненко, Ю. В. Ушковій, О. О. Щегловій та Є. Ю. Яніш за допомогу та консультації, надані ними під час підготовки цієї роботи.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982 – 1984 годов*. 1. Симферополь; Керчь: Адеф-Украина.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993 – 1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.
- Аксенов, В. С. 2010. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10 – 16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 73-78.
- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Харазского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII – IX вв.»*. Хазарский альманах, 5. Киев; Харьков: Каравелла.
- Алихова, А. Е. 1962. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 86-133.
- Ауліх, В. В. 1962. Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимно Волинської області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 4, с. 92-105.
- Ауліх, В. В. 1970. До історії ремесла східних слов'ян у VI – VIII ст. *Археологія*, XXIII, с. 120-124.
- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Аун, М. 1980. *Курганные могильники восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры*. Таллинн: Валгус.
- Аун, М. 1992. *Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии*. Таллинн: Олион.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М. 1996. Конская сбруя. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Раннеславянский мир*, 3. Москва, с. 16.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М., Радюш, О. А. 2015. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация). *Российская археология*, 2, с. 146-166.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М., Радюш, О. А., Приймак, В. В. 2015. Исследования на месте находки клада украшений с выемчатыми эмальями в Суземском районе Брянской области. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: Научный ежегодник*, с. 8-17.
- Бажан, И. А. 2011. *Двуластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009 – 2011 гг. Часть 2. Каталог случайных археологических находок*, 6. Москва.
- Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашиков)*. Киев: Наукова думка.
- Белецкий, С. В., Щеглова, О. А. 2002. Литейная форма из раскопок на городище Воронич в 2002 г. В: *Новое в византийской сфрагистике. Международная научная конференция, посвященная юбилею В. С. Шандровской. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 6-11.
- Білінська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 263-281.
- Буйнов, Ю. В., Сергеев, М. А. 2012. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни 13 на Харківщині. *Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна*, 45, с. 8-17.
- Винокур, І. С. 1997. *Слов'янські ювеліри Подністрів'я (за матеріалами дослідження Бернатицького комплексу I тис. н. е.)*. Кам'янець-Подільський: Oium.

- Володарець-Урбанович, Я. В. 2006а. З історії вивчення пам'яток пеньківської культури на Полтавщині. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали П'ятої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 14 – 16 квітня 2006 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 21-24.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2006b. Пеньківські старожитності на Полтавщині (до укладення зводу знахідок). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару*. Полтава: Техсервіс, с. 41-45.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2014. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 35-49.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років. *Археологія*, 3, с. 56-71.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018a. Квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса». *Археологія*, 3, с. 46-64.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018b. Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя: доповнення каталогів О. О. Щеглової. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2018*, с. 105-128.
- Володарець-Урбанович, Я. 2018c. Свастика у славян (по матеріалам археологічних культур другої половини I тыс. н. е.). *Revista Arheologică, serie nouă*, XIV, 2, с. 27-50.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018d. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 126-153.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2021. Прикраси із мушель у вбранні ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 243-263.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Нестеровський, В. А. 2022. Бурштинові намистини із слов'янських ранньосередньовічних пам'яток: аналіз джерельної бази. *Археологія*, 3, с. 32-57.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.
- Воронцов, А. М. 2014. Поздний период существования мощинской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 311-327.
- Воронцов, А. М. 2016. Памятники мощинской культуры в третьей четверти I тыс. н. э. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V – VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 221-260.
- Гавритухин, И. О. 1996. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 58-95.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1995. Гапоновский клад (предварительная публикация). *Российская археология*, 4, с. 136-149.
- Гавритухин, И. О., Пьянков, А. В. 2003. Древности и памятники VIII – IX веков. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века. Москва, с. 191-193.
- Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 53-57.
- Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської області. *Археологія та Давня історія України*, 32 (3), с. 126-150.
- Горбаненко, С. А. 2016. Флотація і промивка як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Археологія та давня історія України*, 1 (18), с. 137-144.

- Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.
- Горюнова, В. М. 1987. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 85-93.
- Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вести*, 1, с. 126-140.
- Горюнова, В. М., Родинкова, В. Е. 1999. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*, 4, с. 167-219.
- Григорьева, Н. 2011. Вещи из свинцево-оловянистых сплавов из раскопа III на Земляном Городище в Старой Ладого. В: Колесник, В. Ф. (ред.). *Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Біла Церква, с. 181-184.
- Григорьева, Н. В., Щеглова, О. О. 2012. Украшения из свинцево-оловянистых сплавов в материалах раскопа 3 на Земляном городище в Старой Ладоге. В: *Истоки славянства и Руси: сборник статей по материалам X чтений памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 24 – 25 декабря 2005 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 250-255.
- Дерев'яно, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Заховання скарбів східноєвропейських виїмчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ, с. 33-48.
- Дідик, В. В. 2009. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи, 2, с. 214-226.
- Дідик, В. В. 2012. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання»*, 2. Харків, с. 19-25.
- Дідик, В. В. 2017. Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу. В: Аксенов, В. С. (ред.). В. К. Міхеев. *Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: Іріс, с. 42-51.
- Еремеев, И. И., Дзюба, О. Ф. 2010. *Очерки исторической географии лесной части пути из варяг в греки*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Захаров, С. Д. 2011. Методика промывки культурного слоя средневековых памятников. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы школы молодых археологов*. Кириллов, 3 – 12 сентября 2011 г. Москва: ИА РАН, с. 211-238.
- Исланова, И. В. 2007. Верхневолжье и Валдай. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э. Раннеславянский мир*, 9. Москва: ИА РАН, с. 301-332.
- Исланова, И. В. 2012. *Древности в верховьях Волги (ранний железный век и раннее средневековье)*. Раннеславянский мир, 14. Москва.
- Исланова, И. В. 2014. Памятники типа Подол (культурные контакты населения Верхневолжья в третьей четверти I тыс. н. э.). В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва, с. 26-44.
- Касюк, А. Ф., Вяргей, В. С., Шнеевайс, Е., Бартроу, Г., Шуман, Ф. 2018. Археалагічні наслідки дослідження каля вёскі Снядзін Петрыкаўскага раёна Гомельскай вобласці ў 2015 – 2016 гг. (папярэдняе паведамленне). *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 29, с. 231-235.
- Кашкин, А. В., Родинкова, В. Е. 2010. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов. *Верхнедонской археологический сборник*, 5, с. 80-92.
- Козак, Д. Н. 1988. Поселення першої чверті I тис. н. е. поблизу с. велика Слобідка на Середньому Дністрі. *Археологія*, 62, с. 52-59.
- Колода, В. В. 2016. «Антський скарб» з городища Коропові Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології Львівського університету*, 11, с. 66-77.
- Комар, О. В. 2021. Ювелірна форма з Ходосівського поселення волинцевської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 383-397.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Каталог памятников. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, V, с. 352-435, 586-705.

- Кракало, І. В. 2011. Лубенський скарб на початку ХХІ ст. *Свічадо Придніпров'я. Краєзнавчий альманах, книга шоста — сьома*, с. 87-90.
- Кренке, Н. А. 2011. *Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.
- Кренке, Н. А., Тавлинцева, Е. Ю. 2002. Литейные формы с Дьякова городища. *Российская археология*, 4, с. 90-110.
- Левада, М. Е. 2010. Сухоносівка. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, с. 557-594.
- Левко, О. Н., Дернович, С. Д., Кенько, П. М. 2021. Нарис 3. Етнокультурних контекст ювелірних изделий археологического комплекса Кордон. В: Моця, О. П. (ред.). *Дніпро — Даугава — Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи*. Київ: ІА НАН України, с. 40-55.
- Милян, Т. 2012. Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччі Дністра та Західного Бугу. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Вінники*, 5, с. 119-132.
- Михайлова, Е. Р. 2015. Украшения из легкоплавких сплавов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий. *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья*, 5, с. 125-134.
- Обломский, А. М. 1996. Прочие изделия из металла. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Раннеславянский мир*, 3. Москва, с. 16.
- Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V — VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.
- Обломский, А. М., Завьялов, В. И. 2001—2002. Новые памятники периода раннего средневековья бассейна Северского Донца. *Stratum plus*, 5, с. 71-90.
- Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Етнокультурний перелом в Поднепров'є в VII в. н. е. Хронологія подій. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.
- Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитина, А. Б. 2011. *Кузбаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Урмуртия.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Грубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.
- Приходнюк, О. М., Петраускас, О. В. 1999. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1991—1993 рр. *Полтавський археологічний збірник 1999*, с. 170-187.
- Родинкова, В. Е. 2003. Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье. В: *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом Музее. Тезисы конференции*. 2. Москва: ГИМ, с. 113-117.
- Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.
- Родинкова, В. Е. 2012a. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.
- Родинкова, В. Е. 2012b. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Псом в конце эпохи Великого переселения народов. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902 — 1968) 3 — 5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург. Санкт-Петербург: Соло, с. 193-197.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (председатель). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов*. Курск, с. 39-49.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI — IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.

- Седин, А. А. 2012. Предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня из городища Никодимово. Могилев: АмелияПринт.
- Седов, В. В. 2007. *Изборск в раннем Средневековье*. Москва: Наука.
- Стрельник, М. О., Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Дві ливарні формочки раннього середньовіччя із Волоського (матеріали експозиції НМІУ). В: Ключко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*. 21 – 22 листопада 2017 р. Київ: Фенікс, с. 116-128.
- Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголов, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.
- Сыщиков, Н. В. 2020. Украшения днепровского культурного круга на раннесредневековых памятниках линии Кривца в верховьях р. Воронеж. *Краткие сообщения Института археологии*, 260, с. 282-296.
- Тавлинцева, Е. Ю. 2000. К вопросу о металлическом бисере в рязано-окских могильниках (по материалам Шокшинского могильника). *Труды Государственного исторического музея*, 122, с. 109-115.
- Тараканова, С. А. 1950. Новые материалы по археологии Пскова. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIII, с. 48-62.
- Тельнов, Н. 2010. Литейная формочка из городища Потырка. *Revista Arheologică, serie nouă*, V, 1, с. 167-171.
- Терпиловський, Р. В., Шекун, О. В. 1996. *Олександрівка 1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.
- Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеревка-I*. Киев.
- Филипчук, М. 2007. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. *Вісник Інституту археології*, 5, с. 135-169.
- Фурасев, А. Г. 1996. Литейные формы из поселения Подол III в Тверской области. В: Синицына, Г. В. *Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. Отчет о полевой работе Тверской археологической экспедиции в 1996 году*. Археологические изыскания, 39. Санкт-Петербург, с. 49-52.
- Хавлюк, П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 320-350.
- Хавлюк, П. И. 1974. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. В: Третьяков, П. М. *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 181-215.
- Хайрединова, Э. А. 1999. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму. В: Левада, М. Э. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Киев, с. 203-230.
- Хайрединова, Э. А. 2002. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI–VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое). В: Мыц, В. Л., Шукін, М. Б., Кирилко, В. П. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древних времен до наших дней: Сборник научных трудов по материалам конференции к 100-летию присвоения Алуште статуса города*. Киев: Стило, с. 34-47.
- Хайрединова, Э. А. 2017. Детское погребение первой половины VII в. с пальчатыми фибулами днепровского круга из могильника у села Лучистое в Юго-Западном Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 232-248.
- Харитонов, Г. В., Портнягин, И. Г. 1977. Раскопки селища Белый Городок на Среднем Мологе. *Краткие сообщения Института археологии*, 148, с. 95-97.
- Шадыра В. І. Матеріальна культура археологічного комплексу на возерах Селява і Дняпроўска-Дзвынскім міжрэччэ: I – VIII стст. н. э. В: Левко, О. Н., Белявцев, В. Г. (ред.). *Славяне на території Беларусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 197-255.
- Шмидельхельм, М. Х. 1959. Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии. В: Тараканова, С. А.; Терентьева, Л. Н. (ред.). *Вопросы этнической истории народов Прибалтики*. Москва: АН СССР, с. 154-185.
- Шмидт, Е. А. 2003. *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III – VII вв. н. э. Тушемлинская культура*. Смоленск.
- Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.
- Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.
- Щеглова, О. А. 2009. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний. *Труды Государственного Эрмитажа*, 49, с. 39-65.
- Щеглова, О. А., Родинкова, В. Е. 2003. Крымские мотивы в «древностях антов». В: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Материалы IV Боспорских чтений*. Керчь, с. 295-298.
- Щеглова, О. А., Седин, А. А. 2004. Изделия из свинцово-оловянных сплавов с городища Никодимово. В: Макушников, О. А. (ред.). *Славянский мир Полесья в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции 19 – 20 октября 2004 г. Гомель*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, с. 190-193.
- Щукин, М. Б. 1989. Семь сезонов Славяно-Сарматской экспедиции. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги археологических экспедиций*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 103-114.
- Belâvec, V., Bitner-Wryblewska, A. 2010. Bałtyjskie czy gockie? Wisioriki wiaderkowate wariantu Pătrovičky-Žviliai. In: Urbaniak, A., Prochowicz, R., Jakubczyk, I., Levada, M., Schuste, J. (eds.). *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*. II. Łódź; Warszawa, s. 167-177.
- Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gröberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Mitrea, I. 1980. Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI – IX e. n. *Carpica*, XII, p. 55-191.
- Szmoniewski, B. Sz. 2005. Odlewnictwo metal kolorowych w kulturze Wczesnosłowiańskiej. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach słowian*. Kraków, s. 619-626.
- Szmoniewski, B. Sz. 2020. Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego. *История вещей – история и вещи*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 133-145.
- Teodor, D. Gh. 1984. *Civilizația Romanică la est de Carpați on secolele V – VII e. n. (Așezarea de la Botoșana – Suceava)*. București.

REFERENCES

- Aybabin, A. I., Khayredinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1977, 1982 – 1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina.
- Aybabin, A. I., Khayredinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993 – 1995 godov*. 2. Kiyev: Mayster Knyg.
- Aksenov, V. S. Veshchi slavyanskogo oblika na saltovskikh pamyatnikakh Verkhnego Podonechia. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slavyano-russkoye yuvelirnoye delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya Gali Fedorovny Korzukhinoy (Sankt-Peterburg, 10 – 16 aprelya 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 73-78.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. Naselenie Kharazskogo kaganata v pamyatnikakh istorii i kultury. «Sukhogomolshanskii mogilnik VIII – IX vv.». *Khazarskii almanakh*, 5. Kiev; Kharkov: Karavella.
- Alikhova, A. E. 1962. Drevnie gorodishcha Kurskogo Poseimia. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 113, s. 86-133.
- Aulikh, V. V. 1962. Metalevi priazhky ta prykrasy z verkhnoho horyzontu horodyshcha v s. Zymno Volynskoi oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia ta Volyni*, 4, s. 92-105.
- Aulikh, V. V. 1970. Do istorii remesla skhidnykh slov'ian u VI – VIII st. *Arkheologiya*, XXIII, s. 120-124.
- Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche – slov'ianska pam'iatka VI – VII st. n. e. v Zakhidni Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Aun, M. 1980. *Kurgannye mogilniki vostochnoi Estonii vo vtoroi polovine I tysiacheletiia nashei ery*. Tallinn: Valgus.
- Aun, M. 1992. *Arkheologicheskie pamyatniki vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. v Iugo-Vostochnoi Estonii*. Tallinn: Olion.
- Akhmedov, I. R., Oblomskii, A. M. 1996. Konskaia sbruia. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst. Ranneslavianskii mir*, 3. Moskva, s. 16.
- Akhmedov, I. R., Oblomskii, A. M., Radiush, O. A. 2015. Brianskii klad veshchei s vyemchatymi emaliami (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, s. 146-166.

- Akhmedov, I. R., Oblomskii, A. M., Radiush, O. A., Priimak, V. V. 2015. Issledovaniia na meste nakhodki klada ukrashenii s vyemchastymi emaliami v Suzemskom raione Brianskoi oblasti. *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroreione «Dnepr» v 2013 g.: Nauchnyi ezhegodnik*, s. 8-17.
- Bazhan, I. A. 2011. *Druplastinchatye, palchatye i zooantropomorfnye fibuly iz «sluchainykh» nakhodok na territorii Vostochnoi Evropy 2009 – 2011 gg. Chast 2. Katalog sluchainykh arkheologicheskikh nakhodok*, 6. Moskva.
- Baran, V. D. 1988. *Prazhskaia kultura Podnestrovia (po materialam poselenii u s. Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Beletskii, S. V., Shcheglova, O. A. 2002. Liteinaia forma iz raskopok na gorodishche Voronich v 2002 g. In: *Novoe v vizantiiskoi sfragistike. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia iubileiu V. S. Shandrovskei. Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 6-11.
- Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Panikarskyi, A. V., Horbanenko, S. A. 2022. Parkhomivskiy druhyi skarb rannoho serednovichchia: poperedni rezultaty doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 263-281.
- Buinov, Yu. V., Serhieiev, M. A. 2012. Materialy doby bronzy ta rannoho serednovichchia z poselenia Tsyrukuny 13 na Kharkivshchyni. *Visnyk Kharkivskoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 45, s. 8-17.
- Vynokur, I. S. 1997. *Slov'ianski yuveliry Podnistrovia (za materialamy doslidzhennia Bernashivskoho kompleksu I tys. n. e.)*. Kam'ianets-Podilskiy: Oium.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2006a. Z istorii vyvchennia pam'iatok penkivskoi kultury na Poltavshchyni. In: *Diatlov, V. O. (ed.). Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy P'iatoi Mizhnarodnoi studentskoi naukovo arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 14 – 16 kvitnia 2006 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 21-24.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2006b. Penkivski starozhytnosti na Poltavshchyni (do ukladennia zvodu znakhidok). In: *Suprunenko, O. B. (ed.). Okhorona ta doslidzhennia pam'iatok arkheolohii: Materialy 7-ho naukovo-praktychnoho seminaru*. Poltava: Tekhservis, s. 41-45.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2014. Pronyzky epokhy rannoho serednovichchia zi slov'ianskykh pam'iatok pivdnia skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 35-49.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Fibuly V – pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv). *Arkheolohiia*, 3, s. 87-106.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Detali poiasnykh naboriv V – pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv. *Arkheolohiia*, 3, s. 56-71.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Lyvarni formochky slov'ian rannoho serednovichchia: reinterpretatsiia znakhidok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 331-346.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018a. Kvadratni pidvisky «Kozivka / Nova Odesa». *Arkheolohiia*, 3, s. 46-64.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018b. Lyvarni formochky u slov'ian epokhy rannoho serednovichchia: dopovnennia katalogiv O. O. Shcheglovoi. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprovia 2018*, s. 105-128.
- Volodarets-Urbanovich, Ia. 2018c. Svastika u slavian (po materialam arkheologicheskikh kultur vtoroi poloviny I tys. n. e.). *Revista Arheologică, serie nouă*, XIV, 2, s. 27-50.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018d. Blazhkivskiy skarb: 115-richnytsia znakhidky. In: *Suprunenko, O. B. (ed.). Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 126-153.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2021. Prykrasy iz mushel u vbranni rannoserednovichnykh slov'ian. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 243-263.
- Volodarets-Urbanovich, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poseleniia Tsirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Nesterovskyi, V. A. 2022. Burshtynovi namystyny iz slov'ianskykh rannoserednovichnykh pam'iatok: analiz dzherelnoi bazy. *Arkheolohiia*, 3, s. 32-57.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slov'ianski prykrasy rannoho serednovichchia iz poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382.
- Vorontsov, A. M. 2014. Pozdniy period sushchestvovaniia moshchinskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 311-327.
- Vorontsov, A. M. 2016. Pamiatniki moshchinskoi kultury v tretei chetverti I tys. n. e. In: *Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (ed.). Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V – VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 221-260.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi grupy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugikh territorii. In: *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 58-95.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1995. Gaponovskii klad (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 136-149.

- Gavritukhin, I. O., Piankov, A. V. 2003. Drevnosti i pamiatniki VIII—IX vekov. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkazie v epokhu srednevekovia IV—XIII veka*. Moskva, s. 191-193.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 53-57.
- Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiv Khersonskoi oblasti. *Arkheolohiia ta Davnia istoriia Ukrainy*, 32 (3), s. 126-150.
- Horbanenko, S. A. 2016. Flotatsiia i promyvka yak metody arkheolohichnykh doslidzhen: realii y perspektyvy. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 137-144.
- Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka.
- Goriunova, V. M. 1987. K voprosu ob oloviannykh ukrasheniiakh «antskikh» kladov. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza Vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, s. 85-93.
- Goriunova, V. M. 1992. Novyi klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprov'ia. *Arkheologicheskie vesti*, 1, s. 126-140.
- Goriunova, V. M., Rodinkova, V. E. 1999. Ranneslavianskoe poselenie Velikie Budki (Khutor). *Stratum plus*, 4, s. 167-219.
- Grigoreva, N. 2011. Veshchi iz svintsovo-olovianistykh splavov iz raskopa III na Zemlianom Gorodishche v Staroi Ladogi. In: Kolesnik, V. F. (ed.). *Arkheologii: spadok vikiv: Materiali Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenikh*. Bila Tserkva, s. 181-184.
- Grigoreva, N. V., Shcheglova, O. O. 2012. Ukrasheniia iz svintsovo-olovianistykh splavov v materialakh raskopa 3 na Zemlianom gorodishche v Staroi Ladoge. In: *Istoki slavians'tva i Rusi: sbornik statei po materialam X chtenii pamiati Anny Machinskoi (Staraia Ladoga, 24—25 dekabria 2005 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 250-255.
- Derev'ianko, O. M., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Zakhovannia skarbiv skhidnoevropeiskikh vyimchastykh emalei ta typu «Martynivky»: paraleli. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv, s. 33-48.
- Didyk, V. V. 2009. Nova znakhidka rannoserednovichnoho skarbu u vodozbori Siverskoho Dintsia. *Slobzhanske kulturne nadbannia: Zbirka statei uchenykh z pam'iatkookhoronnoi roboty*, 2, s. 214-226.
- Didyk, V. V. 2012. Vyroby stepovoho zrazku iz rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh problemam ta perspektyvam saltovoznavstva, za materialamy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii «XVI Slobzhanski chytannia»*, 2. Kharkiv, s. 19-25.
- Didyk, V. V. 2017. Platvchati prykrasy Koropivskoho skarbu: zberezhenia tradytsiia abo samostiinyi etap rozvytku prymityvnoho yuvelirnoho promyslu. In: Aksenov, V. S. (ed.). *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: Iris, s. 42-51.
- Eremeev, I. I., Dziuba, O. F. 2010. *Ocherki istoricheskoi geografii lesnoi chasti puti iz variag v greki*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Zakharov, S. D. 2011. Metodika promyvki kulturnogo sloia srednevekovykh pamiatnikov. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy shkoly molodykh arkheologov*. Kirillov, 3—12 sentiabria 2011 g. Moskva: IA RAN, s. 211-238.
- Isanova, I. V. 2007. Verkhnevolzhe i Valdai. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n. e. Ranneslavianskii mir*, 9. Moskva: IA RAN, s. 301-332.
- Isanova, I. V. 2012. *Drevnosti v verkhov'iah Volgi (rannii zheleznyi vek i rannee srednevekovie)*. Ranneslavianskii mir, 14. Moskva.
- Isanova, I. V. 2014. Pamiatniki tipa Podol (kulturnye kontakty naseleniia Verkhnevolzhia v tretei chetverti I tys. n. e.). In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moskva, s. 26-44.
- Kasyuk, A. F., Verhey, V. S., Shnyeevays, E., Bartrou, H., Shuman, F. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia poblyzu sela Snyadyn Petrykivs'koho rayonu Homel's'koi oblasti u 2015—2016 rokakh. (poperednye povidomlennia). *Materialy po arkheologii Belarusi*, 29, s. 231-235.
- Kashkin, A. V., Rodinkova, V. E. 2010. Pamiatniki sudzhanskogo regiona epokhi Velikogo peresele-niia narodov. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 80-92.
- Kozak, D. N. 1988. Poselennia pershoi chverti I tys. n. e. poblyzu s. Velyka Slobidka na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, 62, s. 52-59.
- Koloda, V. V. 2016. «Antskiy skarb» z horodyshcha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho universytetu*, 11, s. 66-77.
- Komar, O. V. 2021. Yuvelirna forma z Khodosivskoho poselennia volyntsevskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 383-397.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podne-prove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, V, s. 352-435, 586-705.

- Krakalo, I. V. 2011. Lubenskyi skarb na pochatku XXI st. *Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh*, knyha shosta — soma, s. 87-90.
- Krenke, N. A. 2011. *Diakovo gorodishche: kultura naseleniia basseina Moskovy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva: IA RAN.
- Krenke, N. A., Tavlintseva, E. Iu. 2002. Liteinye formy s Diakova gorodishcha. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 90-110.
- Levada, M. E. 2010. Sukhonosivka. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, s. 557-594.
- Levko, O. N., Dernovych, S. D., Kenko, P. M. 2021. Narys 3. Etnokulturnykh kontekst iuvelirnykh izdelii arkheologicheskogo kompleksa Kordon. In: Motsia, O. P. (ed.). *Dnipro — Dauhava — Niman: mizhtsyvylizatsiini kontakty v serednovichni chasy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 40-55.
- Mylian, T. 2012. Dekorativni predmety rannoslov'ianskoho chasu u mezhyrichchi Dnistra ta Zakhidnoho Buhu. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 5, s. 119-132.
- Mikhailova, E. R. 2015. Ukrasheniia iz legkoplavkikh splavov v kulture pskovskikh dlinnykh kurганov: osnovnye formy i poisk analogii. *Ladoga i Ladozhskaia zemlia v epokhu srednevekovia*, 5, s. 125-134.
- Oblomskii, A. M. 1996. Prochie izdeliia iz metalla. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst. Ranneslavianskii mir*, 3. Moskva, s. 16.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V — VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 10-113.
- Oblomskii, A. M., Zavialov, V. I. 2001 — 2002. Novye pamiatniki perioda rannego srednevekovia basseina Severskogo Donsa. *Stratum plus*, 5, s. 71-90.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. *Khronologiya sobytii. Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitina, A. B. 2011. *Kuzebaevskii klad iuvelira VII v. kak istoricheskii istochnik*. Izhevsk: Urmurtiia.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: VGU.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodniuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskii klad antskogo vremeni. In: Prikhodniuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 79-102.
- Prykhodniuk, O. M., Petrauskas, O. V. 1999. Arkheolohichni doslidzhennia v porichchi Tiasmynu v 1991 — 1993 rr. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk 1999*, s. 170-187.
- Rodinkova, V. E. 2003. Lokalnye raznovidnosti zhenskogo metalicheskogo ubora VII v. v Podneprove. In: *Chteniia, posviashchennye 100-letiiu deiatelnosti Vasiliia Alekseevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom Istoricheskom Muzei. Tezisy konferentsii*. 2. Moskva: GIM, s. 113-117.
- Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 78-87.
- Rodinkova, V. E. 2012a. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebrianogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 151-158.
- Rodinkova, V. E. 2012b. Klady «drevnostei antov» i arkheologicheskaiia situatsiia mezhdru Seimom i Psom v kontse epokhi Velikogo pereseleniia narodov. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902 — 1968) 3 — 5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg*. Sankt-Peterburg: Solo, s. 193-197.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednevekovye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (predsedatel). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk, s. 39-49.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoi interpretatsii dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov I grupy. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 130-147.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI — IX vv. mezhdru Dneprom i Zapadnym Bugom*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-25. Moskva: Nauka.
- Sedin, A. A. 2012. *Predmety vooruzheniia, snariazheniia vsadnika i verkhovogo konia iz gorodishcha Nikodimovo*. Mogilev: AmeliiaPrint.
- Sedov, V. V. 2007. *Izborsk v rannem Srednevekovie*. Moskva: Nauka.
- Strelnyk, M. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Dvi lyvarni formochky rannoho serednovichchia iz Voloskoho (materialy ekspozytsii NMIU). In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (eds.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoii konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. 21 — 22 lystopada 2017 r. Kyiv: Feniks, s. 116-128.

- Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltav (Poltavskiy skarb 2014 r.). In *Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.
- Syshchikov, N.V. 2020. Ukrasheniia dneprovskogo kulturnogo kruga na rannesrednevekovykh pamiatnikakh linii Krivitsa v verkhoviakh r. Voronezh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 260, s. 282-296.
- Tavlintseva, E. Iu. 2000. K voprosu o metallicheskom bisere v riazano-oksikh mogilnikakh (po materialam Shokshinskogo mogilnika). *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*, 122, s. 109-115.
- Tarakanova, S. A. 1950. Novye materialy po arkeologii Pskova. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, XXXIII, s. 48-62.
- Telnov, N. 2010. Liteinaia formochka iz gorodishcha Potyrka. *Revista Arheologică, serie nouă*, V, 1, p. 167-171.
- Terpylovskiy, R. V., Shekun, O. V. 1996. *Oleksandrioka 1 – bahatosharove rannoslov'ianske poselenniia bilia Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka.
- Tomashevskii, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavianskoe poselenie Teterevka-I*. Kiev.
- Fylypchuk, M. 2007. Poperedni rezultaty doslidzhennia kultovoho mistsia slov'ianskoho chasu na terytorii Plisneskoho arkeolohichnoho kompleksu v 2009 r. *Visnyk Instytutu arkeolohii*, 5, s. 135-169.
- Furasev, A. G. 1996. Liteinye formy iz poseleniia Podol III v Tverskoi oblasti. In: Sinitsyna, G. V. *Issledovanie finalnopaleoliticheskikh pamiatnikov v Tverskoi i Smolenskoi oblastiakh. Otchet o polevoi rabote Tverskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 1996 godu*. Arkheologicheskie izyskaniia, 39. Sankt-Peterburg, s. 49-52.
- Khavliuk, P. I. 1963. Ranneslavianskie poseleniia Semenki i Samchintsy v srednem techenii Iuzhnogo Buga. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, 108, s. 320-350.
- Khavliuk, P. I. 1974. Ranneslavianskie poseleniia v basseine Iuzhnogo Buga. In: Tretiakov, P. M. *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 181-215.
- Khairedinova, E. A. 1999. Kostium varvarov V veka po materialam mogilnika u sela Luchistoe v Krymu. In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture*. Kiev, s. 203-230.
- Khairedinova, E. A. 2002. Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma v VI–VII vv. (po materialam mogilnika u s. Luchistoe). In: Myts, V. L., Shchukin, M. B., Kirilko, V. P. (eds.). *Alushta i Alushtinskii region s drevnikh vremen do nashikh dnei: Sbornik nauchnykh trudov po materialam konferentsii k 100-letiiu prisvoeniia Alushte statusa goroda*. Kiev: Stilos, s. 34-47.
- Khairedinova, E. A. 2017. Detskoe pogrebenie pervoi poloviny VII v. s palchatymi fibulami dneprovskogo kruga iz mogilnika u sela Luchistoe v Iugo-Zapadnom Krymu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 248, s. 232-248.
- Kharitonov, G. V., Portniagin, I. G. 1977. Raskopki selishcha Belyi Gorodok na Srednem Mologe. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 148, s. 95-97.
- Shadyra, V. I. Material' na kul'tura arkeolohichnoho kompleksu na ozeri Seleva v Dnipro-Dvyn's'komu mezhyrichchi: I–VIII st. n. e. In: Levko, O. N., Belavets, V. G. (ed.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia*. 2. Minsk: Bilorus'ka nauka, s. 197-255.
- Shmidelkheim, M. Kh. 1959. Gorodishche Ryuge v Iugo-Vostochnoi Estonii. In: Tarakanova, S. A.; Terenteva, L. N. (eds.). *Voprosy etnicheskoi istorii narodov Pribaltiki*. Moskva: AN SSSR, s. 154-185.
- Shmidt, E. A. 2003. *Verkhnee Podneprove i Podvine v III – VII vv. n. e. Tushemlinskaiia kultura*. Smolensk.
- Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkov: KhGU.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkeologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.
- Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.
- Shcheglova, O. A. 2009. Volny rasprostraneniia veshchei iz Podunavia na Severo-Vostok v VI–VIII vv. kak otrazhenie migratsii ili kulturnykh vliianii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 49, s. 39-65.
- Shcheglova, O. A., Rodinkova, V. E. 2003. Krymskie motivy v «drevnostiakh antov». In: *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia: Materialy IV Bosporiskikh chtenii*. Kerch, s. 295-298.
- Shcheglova, O. A., Sedin, A. A. 2004. Izdeliia iz svintsovo-oloviannykh splavov s gorodishcha Nikodimovo. In: Makushnikov, O. A. (ed.). *Slavianskii mir Polesia v drevnosti i srednevekovie. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii 19 – 20 oktiabria 2004 g.* Gomel. Gomel: GGU im. F. Skoriny, s. 190-193.
- Shchukin, M. B. 1989. Sem sezonov Slaviano-Sarmatskoi ekspeditsii. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi arkeologicheskikh ekspeditsii*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 103-114.

- Belâvec, V., Bitner-Wryblewska, A. 2010. Bałtyjskie czy gockie? Wisiorki wiaderkowate wariantu Pâtroviciy-Žviliai. In: Urbaniak, A., Prochowicz, R., Jakubczyk, I., Levada, M., Schuste, J. (eds.). *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*. II. Łódź; Warszawa, s. 167-177.
- Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Mitrea, I. 1980. Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI–IX e. n. *Carpica*, XII, p. 55-191.
- Szmoniewski, B. Sz. 2005. Odlewnictwo metal kolorowych w kulturze Wczesnosłowiańskiej. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach słowian*. Kraków, s. 619-626.
- Szmoniewski, B. Sz. 2020. Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego. *Istoriia veshchei – istoriia i veshchi*. Ranneslavianskii mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 133-145.
- Teodor, D. Gh. 1984. *Civilizația Romanică la est de Carpați on secolele V – VII e. n. (Așezarea de la Botoșana – Suceava)*. București.

Я. В. Володарець-Урбанович, О. В. Сидоренко

BRONZE AND LEAD-IN JEWELLERY FROM KHYTTSI HOARD OF EARLY MEDIEVAL TIME

The paper presents consider of bronze and lead-in jewellery from Khyttsi hoard of early medieval time. This complex was discovered near the village Khyttsi Poltava region in 2010. The Khyttsi hoard belongs to the circle of Martynivka hoards. The main part of the finds is kept in a private collection. In April 2010, the site of the find was examined. As a result, a number of finds were discovered.

Bronze finds are represented by a square-shaped pendant «Koziivka / Nova Odesa» with a swastika image on it (1 copy; fig. 1; 2) and bronze tubular: spiral (4 copies; fig. 4: A; 5: A) and fragments of simple smooth ones (11 copies; fig. 4: B; 5: B).

Lead-tin appliques are represented by rings and their variations (13 copies; fig. 6; 7), beads (5 copies; fig. 8; 9), round plaques (2 copies; fig. 10: A; 11: A), rosette plaques (15 copies; fig. 10: B; 11: B), bow plaques (15 copies; fig. 12: A, B; 13: A, B), rectangular appliques (fig. 12: B; 13: B), double (11 copies; fig. 14: A, B; 15: A, B) and triple (26 copies; fig. 14: B, Г; 15: B, Г) plaques. Also, 48 through hole bell of truncated-conical shapes of various sizes (fig. 16–19), including those connected to each other, were discovered.

The Khyttsi hoard was discovered outside the archaeological sites of the third quarter of the 1st millennium AC. So it is possible that this treasure confirms the «domestic» version of the hiding of the treasures of the circle of Martynivka. The treasure was discovered in the area of the Penkivka culture. Because within the borders of Sylva basin in Poltava region there are recorded monuments of this culture.

It is difficult to determine who the Khyttsi hoard belonged to. This requires a comprehensive analysis of all things in the complex. A large number of embroidered plaques and beads may indicate that the hoard belonged to a goldsmith. Although this may indicate in favor of the fact that such things were considered valuable and were a means of accumulation.

Keywords: early Middle Ages, 6th–7th centuries, hoards of the Martynivka circle, Penkivka culture, production of bronzes, casts, casting moulds.

Одержано 31.03.2022

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav V., Candidate of Sciences in History, Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович, співробітник Дніпро-Псеської ранньослов'янської експедиції Інституту археології НАН України.

SYDORENKO Oleksandr V., researcher of the Dnieper-Psel early Slavic expedition of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine.

УДК 904.8(477.54)“653”

В. С. АКСЬОНОВ

ХОРОШЕВСЬКИЙ СКАРБ КОВАЛЯ-ЮВЕЛІРА СЕРЕДИНИ VIII ст.

Робота вводить в науковий обіг речовий комплекс, який був випадково виявлений поблизу Хорошевського городища, розташованого на правому березі Уди на території смт Хорошеве Харківського району Харківської області. За речовим складом комплекс являє собою скарб коваля-ювеліра і датується 20 – 30 рр. VIII ст. У скарбі представлені ковальський та слюсарний інструмент (два ковадла, молот, два молотки, напилек, ножова пилка, станок для утримання ножової пилки), предмети військового спорядження (наконечник списа, перехрестя клинкової зброї, фрагмент скоби від дерев'яних піхов), багорчик для витягування великої риби. З ювелірною справою у знайденому комплексі пов'язаний бронзовий брухт, лита сережка пастирського типу, дві браковані фібули, шаблон для виготовлення платівчатих фібул та патриця для виготовлення наконечників поясу. Час приховування скарбі обумовлений якимись переміщеннями слов'янського населення внаслідок появи у Подон'ї населення салтівської культури.

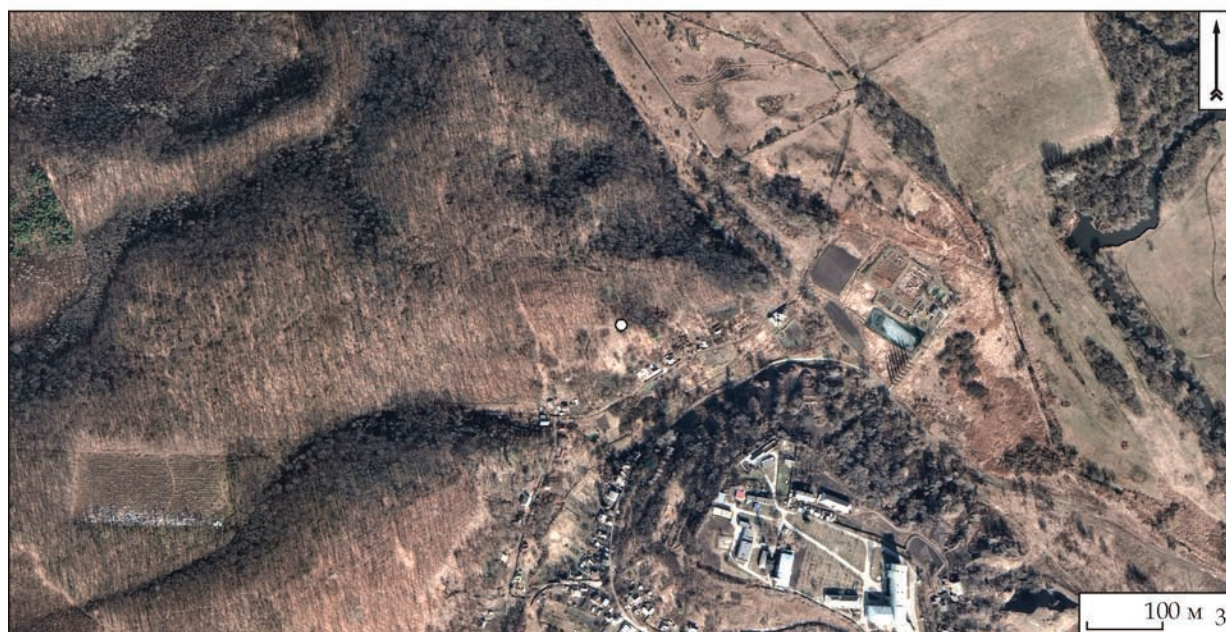
Ключові слова: раннє середньовіччя, «старожитності антів», ковальські інструменти, ювелірна справа, матриці, фібули.

У травні 2021 р. до Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова передано комплекс речей, які випадково знайшов місцевий мешканець Є. М. Федоров неподалік від Хорошевського городища (Пам'ятка археології місцевого значення. Охоронний № 5041-Ха), що на правому високому березі р. Уди на території смт Хорошеве Харківського р-ну й обл. (рис. 1). Хорошевське городище є доволі відомою, проте майже не дослідженою пам'яткою археології. Городище відоме з початку XVII ст. (КБЧ 1950, с. 71). У 1665 р. на місці цитаделі городища був споруджений Хорошевський Вознесенський жіночий монастир, який проіснував до 1922 р. У XIX – на початку XX ст. цим городищем цікавилися чисельні дослідники історії Слобідської України, у тому числі: В. В. Пасек, архієпископ Філарет (Гумілевський), В. Є. Данілевич, Д. І. Багалій, О. С. Федоровський (Шрамко 1991, с. 50 – 51). У 1940 – 1950-х рр. на городищі проводили розвідки археолог І. І. Ляпушкін (Ляпушкін 1952, с. 10; 1961, с. 138 – 141), а Б. О. Рыбаков зняв план цієї археологічної пам'ятки (Рыбаков 1951, с. 63 – 65). Ці дослідники зафіксували присутність на городищі матеріалів скіфської доби, роменської культури та культури доби Київської Русі.

У 1952 – 1952, 1983 та 1987 рр. на городищі проводила охоронні дослідження Сіверсько-Донецька експедиція Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка. За результатами цих робіт

Рис. 1. Місце розташування скарбу біля смт Хорошеве: 1 — топографічна карта (за картою Генштабу, М-37-73); 2 — карта-схема (wikimapia.org, 49°51.79809'N, 36°12.76522'E); 3 — на основі © Maxar Technologies

встановлено, що городище виникло у V ст. до н. е., а матеріали роменської культури VIII—X ст., значно переважають матеріали X—XIII ст. давньоруського часу (Шрамко 1991, с. 50—59).

Речі, передані до музею, були знайдені ним у лісовому масиві у 180 м на захід від цитаделі Хорошевського городища. Знахідка була зроблена на верхній частині схилу великого яру, що відокремлює місце знахідки від мису, на якому знаходиться городище (49°51.79809'N, 36°12.76522'E; рис. 1). За свідченнями Є. М. Федорова, речі знаходилися в ямці прямокутної форми розміром 0,5 × 0,3 м та глибиною 0,4 м від сучасної поверхні. У ямці речі лежали купкою, у нижній частині якої знаходилися знаряддя праці з чорного металу. Зверху вони були перекриті фрагментами бронзових пластин, на яких зверху лежали вироби з кольорового металу.

На місце знахідки для остаточного з'ясування обставин виявлення комплексу виїхали автор цієї статті разом зі співробітниками ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України на чолі зі старшим науковим співробітником В. М. Окатенком. Ми заклали шурф розміром 2 × 2 м, орієнтований сторонами за сторонами світу, у площі якого була зафіксована наступна стратиграфія: 0,0—0,2 м — лісовий ґрунт світло-сірого кольору; 0,2—0,25 м від сучасної поверхні зафіксовано материк у вигляді суглинку світло-коричневого кольору. Культурний шар, як і будь-які знахідки, в межах шурфу не виявлено. У центральній частині шурфу були простежені залишки ями, яка була орієнтована довгими сторонами вздовж лінії південний схід — північний захід. Інші параметри ямки відповідали свідченням Є. М. Федорова.

Значну частину знайденого комплексу становлять інструменти ремісника широкого профілю для роботи з металом. Цей набір складається з двох ковадл, молота, двох молотків, трьох лещат різного розміру, половини ще одних лещат великого розміру, напилка, полотна пилки, пристосування для утримання полотна пилки.

Більше за розміром ковадло має масивну квадратну у плані робочу частину, яка завершує прямокутну в перетині пірамідальної форми основу, звужену «на клин» (рис. 2: 5). Висота виробу — 10,2 см, розміри робочої площадки — 9,5 × 9,5 см, розміри нижньої частини ковадла — 4,2 × 4,2 см, маса 2,706 кг. Такі за розміром та вагою вироби відносяться до відділу слюсарних ковадл, переносного їх різновиду (Колчин 1953, с. 57, рис. 16: 3), які призначалися для роботи з крицею та масивними заготовками. Подібні ковадла неодноразово були знайдені як на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. — Пастирське городище, городище Мохнач, Горналь (Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, рис. 13: 2; Колода 2021, рис. 2: 1; Приходнюк 2005, рис. 30: 5; Сухобоков 1975, рис. 54: 9), так і на пам'ятках давньоруського часу (Седов 1982, табл. LXIn: 7; Колчин 1985, табл. 92: 1, 5—7). Добре представлені такі ковадла у старожитностях лісостепоного варіанту салтівської культури (Колода 2020, с. 72; Михеев 1985, с. 89, рис. 35: 7—10).

Друге ковадло має прямокутну в перетині основу пірамідальної форми, що звужена «на клин» та верхню частину циліндричної форми, яка завершується круглою у плані робочою площиною діаметром 5,0—5,2 см (рис. 2: 6). Висота ковадла становить 17,9 см, розміри у нижній частині клина — 2,5 × 1,0 см, маса — 1,107 кг. Це ковадло застосовувалося у роботі з невеликими за розміром виробами, тому його слід вважати ковадлом ювеліра (Колчин 1953, с. 58, рис. 16: 5).

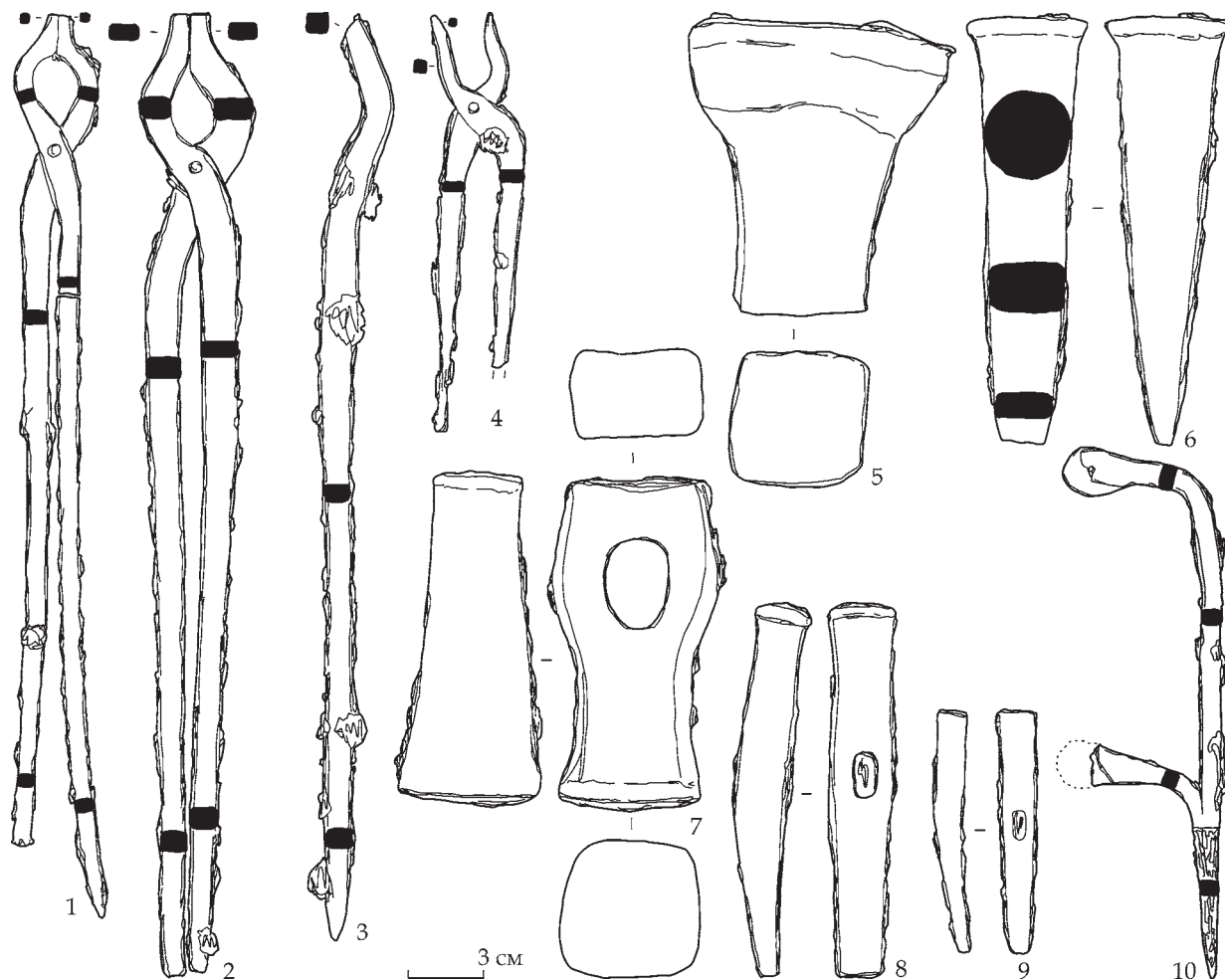

Рис. 2. Залізні предмети зі скарбу

Представлений у комплексі молот має дві сплюснені ударні поверхні прямокутної у плані форми розміром $5,7 \times 5,8$ см та $5,5 \times 3,5$ см при розмірах провухини $3,2 \times 2,6$ см (рис. 2: 7). Маса молота становить 2,023 кг. Знайдений предмет є типовим молотом-кувалдою (Колчин 1953, с. 59, рис. 18: 2).

Обидва молотки мають однакову форму та різняться між собою лише тільки за масою — 0,418 та 0,069 кг, відповідно. Обидва молотки мають з однієї сторони робочу площадку чотирикутної у плані форми, тоді як їх протилежна сторона плавно звужена на клин (рис. 2: 8, 9). Розміри більшого молотка — $15,7 \times 2,5 \times 2,0$ см при розмірах провухини $2,0 \times 1,0$ см. Розміри ударної поверхні цього молотка $2,8 \times 2,5$ см. Розміри меншого молотка — $10,0 \times 1,5 \times 1,1$ см при розмірах провухини $1,2 \times 0,6$ см. Робоча поверхня його має розмір — $1,5 \times 1,2$ см. Різниця у розмірах та масі дозволяє віднести менший молоток до відділу ювелірних інструментів, а великий молоток — до відділу слюсарних молотків.

Молот та обидва молотки знаходять широкі аналогії у салтівських старожитностях Подоння (Михеев 1985, с. 89, рис. 35: 11; Колода 2020, с. 72). Відомі знахідки подібних інструментів на слов'янських пам'ятках I тис. н. е. (Колчин 1953, рис. 18: 4–10, 12, 14; Колода 2021, рис. 2: 2, 3; Приходнюк 2005, рис. 30: 4, 7).

Усі знайдені лещата були виготовлені з двох певним чином вигнутих стрижнів, які були з'єднані між собою залізним стрижнем заклепкою (рис. 2: 1, 2, 4). Довжина кліщів становила 40,8 см, 38 см та 17,5 см. Складова частина ще одних кліщів сягала довжини 38,6 см (рис. 2: 3). Такі кліщі відносяться до відділу ковальських малих одноручних кліщів, які призначені для роботи з виробами середніх та невеликих розмірів (Колчин 1953, с. 61). Аналогічні кліщі добре відомі за знахідками на пам'ятках лісостепового варіанту салтівської культури (Михеев 1985, рис. 35: 23, 24) та близькі їм хронологічно пам'ятках слов'янського населення (Приходнюк 2005, рис. 30: 1, 2). Представлені такі кліщі й у комплексах давньоруського часу (Колчин 1953, рис. 20; 21).

До інструментів обробки вже готових металевих виробів у знайденому комплексі належить напилоч, який є спеціалізованим інструментом слюсаря (Колчин 1953, с. 66). Знайдений напилоч являє собою прямокутну в перетині смугу металу з держакон для дерев'яного руків'я загальною довжиною 26,8 см (рис. 3: 23). Подібні напилки відомі, у переважній більшості, за знахідками на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Михеев 1985, рис. 31: 5) та на пам'ятках давньоруської доби (Колчин 1953, рис. 19; 30).

З обробкою твердих матеріалів у знайденому комплексі пов'язаний виріб у вигляді металевої смуги клиноподібної в перетині форми з держакон (рис. 3: 2). Одна з довгих сторін смуги має товщину 4 мм, тоді як товщина протилежна їй сторони становить лише 1 мм. На товстій стороні смуги, біля самого череня, добро фіксуються зубці, які звернуті своєю вершиною у бік протилежний руків'я інструмента. Протилежний від череня кінець металевого полотна загнуто до гори та обламано. знайдений інструмент слід вважати за ручну пилку типу ножової. Полотна з таким же у перетині лезом, та з такими ж зубцями, як у цього інструмента, мають знайдені на давньоруських пам'ятках пилки типу лучкових та ножових (Колчин 1953, рис. 81; 83). Подібна за формою ручна пилка походить з культурного шару салтівського городища Маяки на Сіверському Дінці (Михеев 1985, рис. 31: 7).

Унікальним є пристрій для утримання полотна пилки, виготовлений з двох скованих між собою залізних квадратних у перетині стержнів, які утворюють витягнуту по ширині П-подібну рамку, продовженням верхньої перекладини якої є загострений держак для дерев'яного руків'я (рис. 2: 10). Звернуті до низу кінці рамки навмисно розковані та розрізані по вертикалі на незначну висоту для закріплення у них полотна пилки. Знахідки полотен для подібних інструментів зроблені на деяких пам'ятках салтівського часу з території Подоння (Михеев 1985, рис. 31: 10).

Сировина для виготовлення майбутніх виробів представлена 17 фрагментами бронзових пластин різної форми та розміру (рис. 3: 3–19), загальною масою 0,387 кг. Сама велика пластина (рис. 3: 19) важила 0,153 кг. Маса ще чотирьох великих фрагментів пластин коливалася від 20 до 52 грам. Решта сировини була представлена дрібними обрізками бронзових платівок (рис. 3: 3, 11), маса яких становила 1–3 грами. У якості сировини були присутні як окремі обрізки бронзових платівок, так і навмисно згорнуті у кілька разів та спресовані поковки (рис. 3: 7, 8, 10, 15, 16, 18). Серед цих платівок переважали фрагменти від бронзового казана (рис. 3: 4, 5, 19), товщина стінок якого була трохи більше 1 мм (рис. 5: 1–8, 10–15). На деяких з них збереглися бронзові заклепки – сліди скріплення пластин між собою та кріплення до казана залізної

ручки. На частині пластин спостерігаються сліди їх різання спеціальними ножицями (рис. 3: 3, 6, 13, 14). Подібні платівки від бронзового казана у якості сировини були присутні у скарбі середини – другої половини VII ст., нещодавно знайденого біля с. Мина Долина на Харківщині (Колода, Скиба, 2021, рис. 4: 1). Власне бронзові казани та бронзові днища від залізних клепаних казанів добре представлені у поховальних пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Аксенов, Михеев, 2003, рис. 6: 15, 20; Колода, 2015, с. 105–106, рис. 4: 4; Колода, Аксенов 2020, с. 82–83, рис. 3: 1–3).

Рис. 3. Склад скарбу: 1, 2, 20–23 – залізні предмети; 3–19 – бронзовий брукт

У якості сировини у комплексі були присутні фрагменти великих бронзових фаларів завтовшки 0,7–0,8 м від ременів кінського спорядження (рис. 3: 7–9, 12–15). Фрагменти аналогічних бронзових фаларів, як сировина, були присутні у скарбі другої половини VII ст. н. е. з території Харківщини (Колода, Скиба 2021, рис. 4: 2, 3). Подібні великі бронзові фалари є одним з елементів прикрас ременів кінської зброї у представників військової верхівки населення лісостепового варіанту салтівської культури (Аксенов 2005, рис. 2: 15, 16; 3: 3, 4; 4: 9, 13; 5: 4, 18, 19; Аксенов, Михеев 2009, рис. 1: 13).

Присутні у комплексі і предмети, що пов'язані з військовою справою. Це бронейний наконечник списа довжиною 27,5 см з діаметром втулки 2,6 см (рис. 3: 1). Перо наконечника списа вузьке, ромбоподібне в перетині. Подібний наконечник списа походить з культурно шару Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 27: 6). Значно частіше наконечники списів цього типу зустрічаються у салтівських військових інгумаційних та кремаційних похованнях басейну Сіверського Дінця (Аксенов Михеев 2003, рис. 3: 33; 5: 11, 30; 6: 6; 2006, рис. 41: 6; 63: 17; 72: 1; 80: 1; 81: 8; 87: 1).

З клинковою зброєю пов'язано у знайденому комплексі суцільноковане перехрестя брускоподібного типу з прямими кінцями та трикутними виступами у середній частині (рис. 3: 20). Довжина перехрестя 6,8 см, ширина у середній часті – 1,5 см, ширина кінців – 0,6–0,7 см. Отвір під клинок розміром 3,5 × 1,0 см має у плані краплеподібну форму. Подібні перехрестя дуже рідкісні та датується другою половиною VII – першою половиною VIII ст. (Голубев, Голубева 2012, рис. 6). Вірогідно, деталлю піхов клинкової зброї у знайденому комплексі є фрагмент С-подібної пластини з залишками дерева (рис. 3: 22), яка є частиною петлі для підвішування зброї до поясу.

До предметів господарського призначення слід віднести гачок високою 5,9 см (рис. 3: 21), який був зігнутий з прямокутного в перетині залізного стержня. Верхня частина гачка (голівка) відламана. Вірогідно, це є безборідчатий гачок для витягування великої риби – багорчик. Такі гачки доволі часто зустрічаються на пам'ятках салтівської культури Подоння (Ляпушкин 1958, с. 127, рис. 13; Михеев 1985, рис. 28: 11–16).

Інші речі комплексу пов'язані з ювелірним виробництвом.

Окрасою комплексу є сережка пастирського типу у вигляді литої зіркоподібної підвіски розміром 7,0 × 4,2 см (рис. 4: 4). Нижня частина дужки сережки прикрашена пірамідками псевдозерні по шість напівсферичних зерняток у кожній. Три аналогічні пірамідки прикрашають опуклий щиток у вигляді пластини круглої форми з напівсферичним виступом по середині. Край щитка має рельєфно виступаючий рант кільцеподібної форми. Щиток відділено від дужки сережки перехватом з трьох напівсферичних псевдозернин, які не стикаються між собою. Нижня розширена частина дужки сережки прикрашена двома вигнутими рядами псевдозернин квадратної форми. Ця частина дужки відокремлена від напівкруглої її частини трьома опуклими горизонтальними поясками. Ця прикраса відноситься до п'ятого підтипу першого типу так званих сережок пастирського типу (Айбабин 1973, с. 65, рис. 2: 5). Сережки цього виду були знайдені на слов'янських пам'ятках другої половини VII – першої половини VIII ст. – Зайцевський скарб, Пастирське городище тощо (Айбабин 1973, с. 65, рис. 1; Корзухина 1996, табл. 1: 2; 24: 2; 37: 3, 4; 38: 4; 91: 1; Приходнюк 1998, рис. 70: 5; 2005, рис. 33: 5; 45: 9; 51: 1, 3, 7; 52:

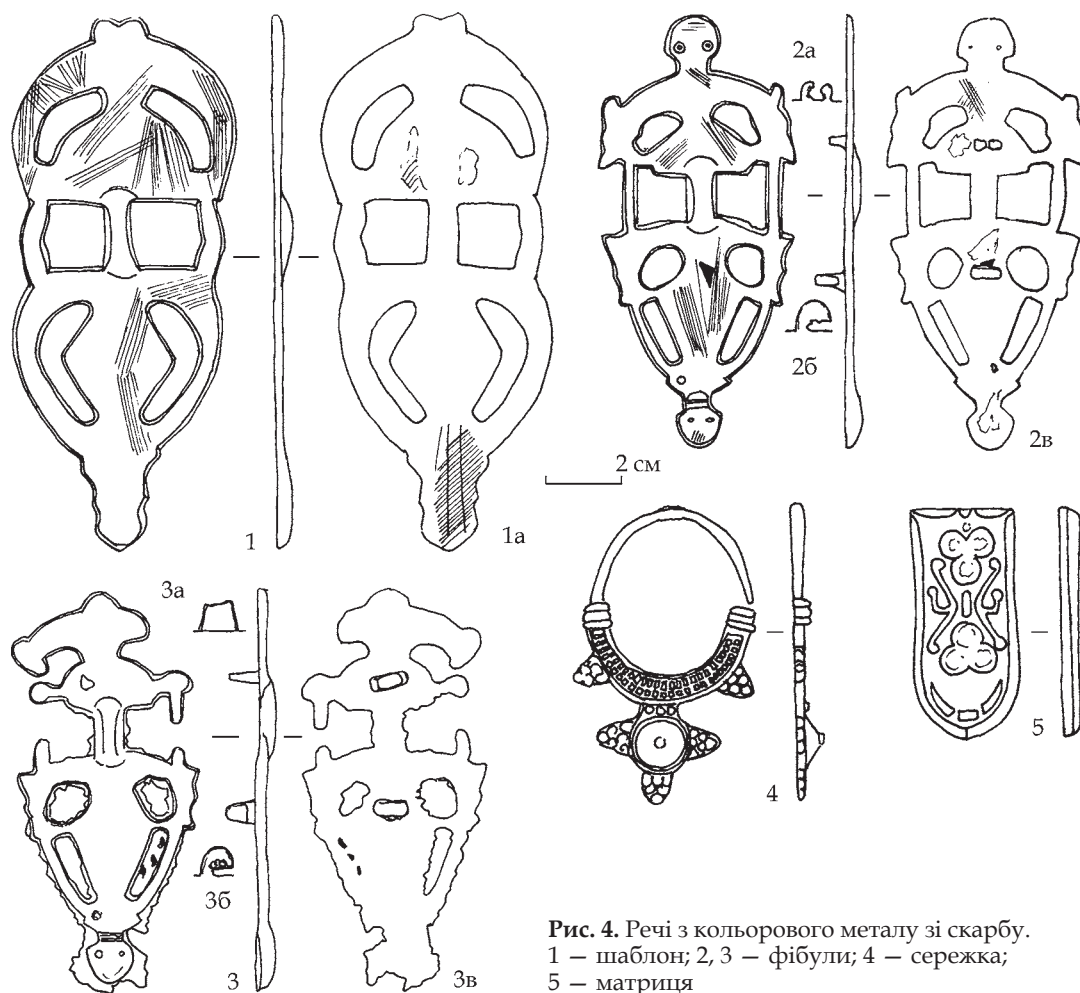

Рис. 4. Речі з кольорового металу зі скарбу.
1 — шаблон; 2, 3 — фібули; 4 — сережка;
5 — матриця

1). Одна така сережка нещодавно була випадково знайдена на правому березі р. Тетлеги (басейн Сіверського Дінця) північніше с. Кочеток Чугуївського району Харківської області (Свистун, Боков 2018, рис. 2). За спостереженнями дослідників, мода на такі сережки розповсюджується у Подніпров'ї наприкінці VII — у першій половині VIII ст., де вони є характерними для пам'яток пастирського типу (Рябцева 2011, с. 255).

До складу скарбу входять дві антрополоморфні фібули заввишки 11,4 та 10,3 см (рис. 4: 2, 3). Обидві фібули є виробничим браком. Ці вироби мають головний щиток трикутної форми та ромбічну ніжку, які оточені ажурною каймою із стилізованих зображень коней, які переплелися між собою. Верхній щиток з'єднується з ніжкою двома додатковими перемичками, які розташовуються паралельно опуклій дужці. Ромбоподібна ніжка на обох фібулах завершується стилізованим зображенням морди тварини, а центральний виступ на головній пластині однієї з фібул має грибоподібну форму (рис. 4: 2), а на іншій — округлу форму (рис. 4: 3). Типологічно обидва вироби відносяться до типу II.2 складних антрополоморфних фібул (Родинкова 2006, с. 51 — 52, рис. 3). Фібула з грибоподібним виступом на головному щитку має сліди обробки напилком її країв та фігурних отворів після лиття виробу. Грибоподібний виступ головної пластини додатково прикрашений двома заглибленими цятка-

ми конусоподібної у перерізі форми. Ще одна така цятка знаходиться у нижній частині ромбоподібної ніжки фібули. Перехід ромбоподібної ніжки у стилізовану морду тварини прикрашено двома паралельними прорізаними горизонтальними лініями. На лицьовій стороні виробу присутні дрібні паралельні подряпини, які розташовані невеликими групами, але досить хаотично. Ці подряпини пов'язані з підготовкою лицьової поверхні фібули до наступного операції — її полірування. У верхній частині ромбоподібної ніжки фібули знаходиться незначний за розмірами наскрізний отвір трикутної форми — наслідок недоливи металу під час виготовлення виробу. Групи паралельних подряпин присутні й на зворотній стороні фібули. Виступ для приймання голки після відливання виробу не піддавався подальшій обробці (рис. 4: 2б), а виступ для кріплення голки у процесі виготовлення фібули повністю не відлився (рис. 4: 2а). Саме цей брак не дозволив використовувати цю фібулу за її прямим призначенням.

Друга фібула є також виробничим браком, тому що у процесі її виготовлення не пролилися: додаткові тяжі між головним щитком та ромбічною ніжкою виробу; стилізовані зображення тварин, які оточують головний щиток; грибоподібний виступ на головній пластині (рис. 4: 3). Після отримання бракованої відливки майстер навіть не намагався обробити нерівні краї ромбічної ніжки та краї фігурних отворів у нижній її частині. Розміри та оформлення ромбічної ніжки цього виробу ідентичні таким же показникам першої фібули, що вказує на використання для їх виготовлення однієї матриці.

Більшість литих складних антропологічних фібул типу II.2 походять з території Середнього Подніпров'я та пов'язані з Пастирським городищем (Родінкова 2006, с. 56–57, рис. 7; Приходнюк 2005, рис. 33: 3; 35: 3–7; 36: 5, 6; 37: 8, 9; 38: 5–8; 39; 40; 41: 1, 3–5; 42: 2, 7). Поодинокі їх знахідки зафіксовані на периферії Дніпровського лісостепового Лівобережжя — у басейні Сейму, Сіверського Дінця, у межиріччі Дніпра та Дону (Родінкова 2006, с. 56; Володарець-Урбанович 2015, рис. 2: 1; 3). Знахідки таких фібул, на думку В. Є. Родінкової, окреслюють кордони території, на яку розповсюджується вплив Пастирського ювелірно-ремісничого центру, фіксуючи таким чином основні напрямки культурних та економічних зв'язків населення Пастирського городища (Родінкова 2006, рис. 57).

У комплексі представлено бронзову пластину завтовшки 3,0–3,5 мм та заввишки 14,0 см у вигляді складної антропологічної фібули (рис. 4: 1). На пластині фіксуються сліди додаткової її обробки. Так, на лицьовій стороні пластини помітні групи паралельних подряпин, які розташовані досить хаотично. На зворотній стороні виробу присутні сліди видалення за допомогою напилка нерівностей, виступу для кріплення голки та приймача для голки (рис. 4: 1а). Цей виріб повторює форму складних антропологічних фібул типу II.1 (Родінкова 2006, с. 50, рис. 2: 6–15). Однак, у цієї пластини стилізовані голівки тварин, які оточують головний щиток та ромбоподібну ніжку оброблені напилком та позбавлені виступів, що перетворило їх на звичайні гладкі дуги. В наслідок таких дій ця пластина своїми загальними обрисами та пропорціями набула схожості з двоплатівчатыми застібками типу III.1, які вирізалися з тонкої срібної пластини (Родінкова 2006, с. 54, рис. 4). Це дозволяє припустити, що ця пластина є своєрідним шаблоном, за допомогою якого майстер міг вирізати щитки для подальшого виготовлення двоплатівчатих фібул

типу III.1. Найбільш близькими за обрисами до цього шаблону є фібули типу III.1 з Пастирського скарбу 1992 року (Приходнюк 2005, рис. 48: 1, 2; фото. 16: 1, 2). Факт, що фібули типу III.1 нагадують своїми загальними обрисами застібки підгрупи II, вже був відмічено дослідниками (Родінкова 2006, с. 59). Знаходження такого шаблону в Хорошевському скарбі показує, як майстер — власник скарбу, у відповідності зі своїми навичками та вмінням, намагався задовольнити потреби своїх замовників у номенклатурі ювелірних виробів відповідно до моди та їх вподобань. Ареал же розповсюдження фібул типу III.1 є ідентичним до ареалу поширення близьких їм хронологічно складних антропологічних застібок типу II.2 (Родінкова 2006, рис. 7; 8).

Особливий інтерес викликає патриця для виготовлення наконечників поясу шляхом тиснення (рис. 4: 5). Патриця являє собою масивну бронзову пластину розміром $5,2 \times (2,4 - 2,3) \times (0,4 - 0,45)$ см. Наконечник поясу, який виготовлявся за допомогою цієї патриці, повинен мати форму витягнутого прямокутника з трикутним вирізом по середині рівного верхнього краю, зі злегка увігнутими до центральної його вісі довгими боковими сторонами та кілеподібним нижнім краєм. На лицьовій поверхні патриці нанесено контрельєфний орнамент, який представлений двома композиціями з трьох вдавлених півкуль, вписаних у трикутник, між якими знаходиться фігура у вигляді літери Ж, утворена вигнутими лініями, кінці яких оформлені у вигляді розширень круглої в плані форми. Уздовж нижнього загостреного краю наконечника розташована композиція, що складається з центрального поглиблення прямокутної у плані форми, від якого в протилежні сторони розміщено по поглибленню у вигляді «коми». У верхній частині поля пластини, під трикутним вирізом, цяткою намічено місце, де повинна знаходитися заклепка, що буде з'єднувати наконечник зі шкіряною основою ремня.

Орнамент у вигляді композицій з трьох вдавлених півкуль, які вписані у трикутник, представлений на елементах поясної гарнітури типу Арадац — Фенлак у комплексах «II середньоаварського» періоду (Гавритухин 2001, с. 111, рис. 38: 5—9, 16, 18, 20—26, 28, 30—32, 37, 41—47, 49—52), які датуються 660/680 — 690/710 рр. (Гавритухин 2001, с. 157). На елементах поясної гарнітури цього ж типу представлені орнамент у стилі «крапка-кома», котрі присутні у нижній частині щитка нашої патриці. Такий орнамент фіксується на поясних наборах III типу знайдених у комплексах другої половини VII ст. з території Криму (Айбабин 1999, с. 148, рис. 59: 1—20; Веймарн, Айбабин 1993, рис. 60: 22, 23; 83: 1—9). Композиція у вигляді стилізованої літери «Ж» немає аналогій на елементах поясної гарнітури вказаного хронологічного періоду. На нашу думку, вона є сильно стилізованим зображенням «перев'язаної» пальмети («Михельдорф-Скалисте»), яке представлено на пряжках та бляшках візантійського типу, які датуються кінцем VII — першою половиною VIII ст. (Айбабин 1999, с. 177, рис. 77: 5, 7, 8; Веймарн, Айбабин 1993, рис. 41: 20; 98: 21; Комар 1999, табл. 2: 3, 5, 7, 15, 16; 3: 60—62; Комар 2001, рис. 1: 12, 16, 22, 27, 29; 2: 65, 66; 3: 61; Тотев Пелевина 2005, с. 88—89, рис. 4: 5). Майстер, якому належала знайдена патриця, відповідно до своїх навичок та вміння, відтворив побачене ним зображення «перевитої» пальмети у звичній йому техніці.

Час побутування складних антропологічних фібул типу II.2 та платівчатих фібул типу III.1 В. Є. Родінкова визначає рамками другої половини VII — середини VIII ст. (Родінкова 2006, с. 61, рис. 1). Литі

сережки пастирського типу набувають поширення у Подніпров'ї та на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя у кінці VII — першій половині VIII ст. (Рябцева 2011, с. 255). Цьому ж часу відповідає орнамент, який представлений на патриці для виготовлення наконечників поясу, що входить до комплексу знайденому біля Хорошевського городища. Таким чином, названі вироби дозволяють датувати увесь комплекс речей з Хорошевського скарбу кінцем VII — першою половиною VIII ст.

При визначенні часу приховування скарбу слід враховувати той факт, що антропологічно фібули типу II.2 зустрічаються на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, що датуються першою половиною VIII ст. (Володарець-Урбанович 2015, с. 88). У цілому ж складні антропологічно фібули типу II.2 та пластинчасті фібули типу III.1 є характерними для другої групи скарбів «старожитностей антив», час приховування яких О. О. Щеглова віднесла до середини VIII ст. (Щеглова 1990, с. 171–182, рис. 3–5). О. В. Комар, уточнюючи висновки О. О. Щеглової, вказав, що скарби другої групи «старожитностей антив» Правобережного та Лівобережного Дніпровського лісостепу не є синхронними (Комар 2005, с. 210). Дослідник визначив правобережні скарби другої групи як більш ранні, датувачи їх початком VIII ст. та пов'язавши їх появу з глибоким проникненням до лісостепових районів власне хозар (Комар 2005, с. 211). Приховування ж скарбів другої групи «старожитностей антив» на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, на думку дослідника, було пов'язано з якимись переміщеннями слов'янського населення внаслідок появи у Подон'ї населення салтівської культури близько 737–740 рр. (Комар 2005, с. 201). Враховуючи те, що найбільш ранні поховальні пам'ятки салтівської культури у басейні Сіверського Дінця відносяться до хронологічного горизонту Столбиче-Старокорсунська (740–790 рр.) (Аксёнов, Лаптев 2014, с. 36–42), датувати знайдений комплекс речей, вірогідно, слід 20–30 рр. VIII ст.

Набір речей, який представлений у розглянутому комплексі, та місце його винайдення, котре відповідає східній частині ареалу розповсюдження слов'янських старожитностей V — першої половини VIII ст. дозволяють припустити, що власник скарбу мешкав серед слов'янського населення та працював на замовлення. Той факт, що у знайденому біля Хорошевського городища комплексі присутні інструменти для роботи з чорним металом, брукт кольорового металу та речі, які пов'язані з ювелірним виробництвом, вказує на багатопрофільність його власника, який володів як ковальським ремеслом, так і навиками ювеліра.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62–72.
- Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: Дар.
- Аксёнов, В. С. 2005. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 4, с. 245–260.
- Аксёнов, В. С. 2019. Элитный конский убор у населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: разнообразие в единстве. *Stratum plus*, 5, с. 193–208.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 12, с. 25–50.
- Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antiqua*, 5–6, с. 179–191.

- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухомольщанский могильник VIII – X вв. Киев; Харьков: Каравелла.
- Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2009. Погребения со сложносоставными луками бири-туального могильника Красная Горка салтовской культуры. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 387-406.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. Скалистинский могильник. Киев: Наукова думка.
- Вознесенська, Г. О., Недопако, Д. П., Паньков, С. В. 1996. Чорна металургія та метало-обробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. Київ: ІА НАН України.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V – першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.
- Гавритухин, И. О. 2001. Хронология «среднеаварского» периода. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 45-162.
- Голубев, А. М., Голубева, И. В. 2014. Однолезовая зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. *Археологія*, 4, с. 42-53.
- Книга... 1950. Книга Большому Чертежу. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Колода, В. В. 2015. Новий могильник салтівської культури на Харківщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* 2015, с. 97-111.
- Колода, В. В. 2020. Клад средневекового кузнеца на Харьковщине. *Хазарский альманах*, 17, с. 69-84.
- Колода, В. В., Аксёнов, В. С. 2020. Поминальный комплекс представителей всадни-ческого сословия из Северо-Западной Хазарии. *Поволжская археология*, 4, с. 81-98.
- Колода, В. В., Скиба, А. В. 2021. Мирнодолинський скарб коваля-ювеліра із Харківщини. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 347-359.
- Колчин, Б. А. 1953. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонголь-ский период). Москва: АН СССР.
- Колчин, Б. А. 1985. Ремесло. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 143-297.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовский и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Ста-шенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.
- Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. *Хазары. Евреи и славяне*, 16, с. 207-218.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Ляпушкин, И. И. 1952. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Ле-вобережья. *Советская археология*, 16, с. 7-41.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 85-150.
- Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Москва; Ле-нинград: АН СССР.
- Михеев, В. К. 1985. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа.
- Приходнюк, О. М. 1998. Пеньковская культура. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. Пастырське городище. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропологических фибул (сложные и двухпластинчатые формы). *Российская археология*, 4, с. 50-63.
- Рыбаков, Б. А. 1951. Северодонецкая экспедиция ИИМК. В: Тезисы докладов на секции отделения истории и философии ИИМК АН СССР, посвященные итогам археологи-ческих исследований в 1946 – 1950 гг. Москва: АН СССР, с. 63-65.
- Рябцева, С. С. 2011. О находках украшений византийско-дунайских типов VIII – X вв. на территории Поднепровья и Поднестровья. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 252-262.
- Свистун, Г. Е., Боков, В. С. 2018. Звездчатая серьга с окрестностей пгт. Кочеток Харь-ковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 4-10.
- Седов, В. В. 1982. Восточные славяне в VI – XIII вв. Москва: Наука.
- Сухобоков, О. В. 1975. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее пред-шественники). Киев: Наукова думка.

- Тотев, Б., Пелевина, О. 2005. Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар. *Античная древность и средние века*, 36, с. 85-103.
- Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 50-59.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материала и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск: Курский областной краеведческий музей, с. 162-205.

REFERENCES

- Aibabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhnek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkhologia*, 3, s. 62-72.
- Aibabin, A. I. 1999. *Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma*. Simferopol: Dar.
- Aksenov, V. S. 2005. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4, s. 245-260.
- Aksenov, V. S. 2019. Elitnyi konskii ubor u naseleniia lesostepnogo varianta saltovo-maiatskoi kultury: raznoobrazie v edinstve. *Stratum plus*, 5, s. 193-208.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, s. 25-50.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2003. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kultury Krasnaia Gorka. *Vita antiqua*, 5—6, s. 179-191.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—X vv.* Kiev; Kharkov: Karavella.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2009. Pogrebeniia so slozhnosostavnymi lukami biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 387-406.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.
- Voznesenska, H. O., Nedopako, D. P., Pankov, S. V. 1996. *Chorna metalurhiia ta metaloobrobka naselennia skhidnoievropeiskoho lisostepu za doby rannikh slov'ian i Kyivskoi Rusi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Fibuly V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-ky rokiv). *Arkheolohiia*, 3, s. 87-106.
- Gavritukhin, I. O. 2001. Khronologiia «sredneavarskogo» perioda. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2, s. 45-162.
- Holubiev, A. M., Holubieva, I. V. 2014. Odnolezova zbroia z dovhyim klynkom kochovykyv VII—VIII st. *Arkheolohiia*, 4, s. 42-53.
- Kniga... 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Koloda, V. V. 2015. Novyi mohylnyk saltivskoi kultury na Kharkivshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia* 2015, s. 97-111.
- Koloda, V. V. 2020. Klad srednevekovogo kuznetsa na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*, 17, s. 69-84.
- Koloda, V. V., Aksenov, V. S. 2020. Pominalnyi kompleks predstavitelei vsadnicheskogo soslovia iz Severo-Zapadnoi Khazarii. *Povolzhskaia arkhologia*, 4, s. 81-98.
- Koloda, V. V., Skyba, A. V. 2021. Myrnodolynskiy skarb kovalia-iuvelira iz Kharkivshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 347-359.
- Kolchin, B. A. 1953. *Chernaia metallurgii i metalloobrabotka v Drevnei Rusi (domongolskii period)*. Moskva: AN SSSR.
- Kolchin, B. A. 1985. Remeslo. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva: Nauka, s. 143-297.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskii i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. (iz istorii kostiama)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.
- Komar, A. V. 2005. Istoricheskie predposylki vznikeniia legendy o polianskoi dani khazaram po arkheologicheskim dannym. *Khazary. Evrei i slaviane*, 16, s. 207-218.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Katalog pamyatnikov. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Liapushkin, I. I. 1952. Ranneslavianskie poseleniia Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia. *Sovetskaia arkhologia*, 16, s. 7-41.
- Liapushkin, I. I. 1958. Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine r. Dona. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62, s. 85-150.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura*. Voronezh: VGU.
- Prikhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Rodinkova, V. E. 2006. K voprosu o tipologicheskom razvitii antropozoomorfnykh fibul (slozhnye i dvuplastinchatye formy). *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 50-63.
- Rybakov, B. A. 1951. Severodonetskaia ekspeditsiia IIMK. In: *Tezisy dokladov na sekcii otdeleniia istorii i filosofii IIMK AN SSSR, posviashchennye itogam arkheologicheskikh issledovaniy v 1946 – 1950 gg.* Moskva: AN SSSR, s. 63-65.
- Riabtseva, S. S. 2011. O nakhodkakh ukrashenii vizantiisko-dunaiskikh tipov VIII – X vv. na territorii Podneprovia i Podnestrovia. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: KhNU imeni V. N. Karazina, s. 252-262.
- Svistun, G. E., Bokov, V. S. 2018. Zvezdchataia serga s okrestnostei pgt. Kochetok Kharkovskoi oblasti. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22, s. 4-10.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI – XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.
- Totev, B., Pelevina, O. 2005. Novye dannye o rannesrednevekovykh poiasakh dunaiskikh bolgar. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 36, s. 85-103.
- Shramko, B. A. 1991. Khoroshevskoe gorodishche. In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arkheologiya slavianskogo lugo-Vostoka*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, s. 50-59.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materiala i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk: Kurskii oblastnoi kraevedcheskii muzei, s. 162-205.

В. С. Аксьонов

KHOROSHEVSKY TREASURE OF THE BLACKSMITH-JEWELER OF THE MIDDLE 8th CENTURY

The work introduces into scientific circulation a complex of things found near Khorosheve Ancient Settlement, located on the right high bank of Uda River (right tributary of Siverskyi Donets) on the territory of the modern Khorosheve Settlement, Kharkiv District, Kharkiv Region (fig. 1). The complex is based on the tools of the blacksmith artisan (fig. 2: 1 – 8) and bronze raw materials with (fig. 3: 3 – 19) the total weight of 0.387 kg, consisting of plates from bronze cauldron (fig. 3: 4, 5, 16 – 19) and fragments of large bronze phaleras from horse harness belts (fig. 3: 6 – 9, 12 – 15). The complex also included: an iron crosshair of a broadsword (fig. 3: 20), a fragment of a staple from a blade weapon scabbard (fig. 3: 22), an armor-piercing spearhead (fig. 3: 1), an iron hook for pulling out large fish (fig. 3: 21). The complex was associated with jewelry production: a cast star-shaped earring of the pastoral type (fig. 4: 4); two defective complex anthropozoomorphic brooches of type II.2 (fig. 4: 2, 3); blank – template for cutting the flaps of two-plate brooches of type III.1 (fig. 4: 1); die for the manufacture of belt lugs (fig. 4: 5). Items made of non-ferrous metals (brooches, matrices, earring) make it possible to determine the time of existence of the entire set of things found in the area of the Khorosheve Settlement, as the end of the 7th – first half of the 8th centuries. The concealment of the complex should be attributed to the 20 – 30s of the 8th century, which was due to some shifts of the Slavic population due to the appearance in Don Region of the population of the Saltov culture.

Keywords: the early Middle Ages, «antiquities of the Antes», blacksmith tools, jewelry, matrices, brooches.

Одержано 30.09.2021

АКСЬОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

AKSONOV Viktor, Candidate of Historical Sciences, head of the archeology department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0648-0696, e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.

УДК 904.21(477.54)“653”

В. В. Колода

ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ПЕНЬКІВСЬКОГО НАРАЛЬНИКА НА СЕЛИЩІ П'ЯТНИЦЬКЕ 1 НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу випадкової знахідки залізного наральника пеньківської археологічної культури на селищі П'ятницьке 1 в Харківській області. За морфологічними ознаками та загальною хронологією поселення означений артефакт може бути датований VII – першою половиною VIII ст. н. е.

Ключові слова: Харківщина, ранні слов'яни, пеньківська культура, землеробство, наральник.

Вступ. Провідну роль в господарстві ранніх слов'ян відіграло орне землеробство, яке разом із приселищним тваринництвом складало основу їх економіки. Тому виявлення нового артефакту, що пов'язаний з цією галуззю виробництва, завжди викликає інтерес фахівців, тим більше, що досі відомі лише поодинокі рідкі знаряддя, котрі впевнено можна віднести до третьої чверті I тис. н. е.

Восени 2021 р. на свіжозораній поверхні в північній частині багатопарового поселення П'ятницьке 1 (Печенізька територіальна громада Чугуївського р-ну Харківської обл.) знайдено залізний наральник (рис. 1), який і є предметом аналізу.

Аналітична частина. Залізний наральник із не зімкненою вертикальною втулкою (при загальній вазі 510 г) має наступні параметри. Довжина: загальна — 16,0 см, втулки — 5,5 см, леза — 10,5 см. Ширина: втулки — 5,0 × 3,4 см (внутрішні розміри), (6,0—6,5) × 4,3 см (зовнішні розміри); ширина леза — 6,8 см. Особливістю цього знаряддя є також значне потовщення (ребро-нервюра) на тильній частині леза довжиною майже 9,0 см (рис. 1: 3).

Формально, за морфологічними даними означений наральник відноситься до другої групи, яка характеризується тим, що лопать із загостреним робочим кінцем ширше за округлу втулку, тип П В 1 — широколопаттеві (Краснов 1987, с. 29, 45, 46, рис. 10: 2, 4). Однак, за силуетом та загальними параметрами, він наближається до вузьколопаттевих наральників типу І Б 2, в котрих лопать лише ледь ширша за втулку (Краснов 1987, с. 39, рис. 8: 4, 5). В цілому, вузьколезові наральники та наральники зі слабо вираженими плечиками співіснують у слов'ян третій чверті I тис. н. е. (Сміленко 1975, с. 78—80; Приходнюк 1998, с. 37, рис. 60: 1, 2; 2005, с. 21—22, рис. 18; Горбаненко 2007, с. 39).

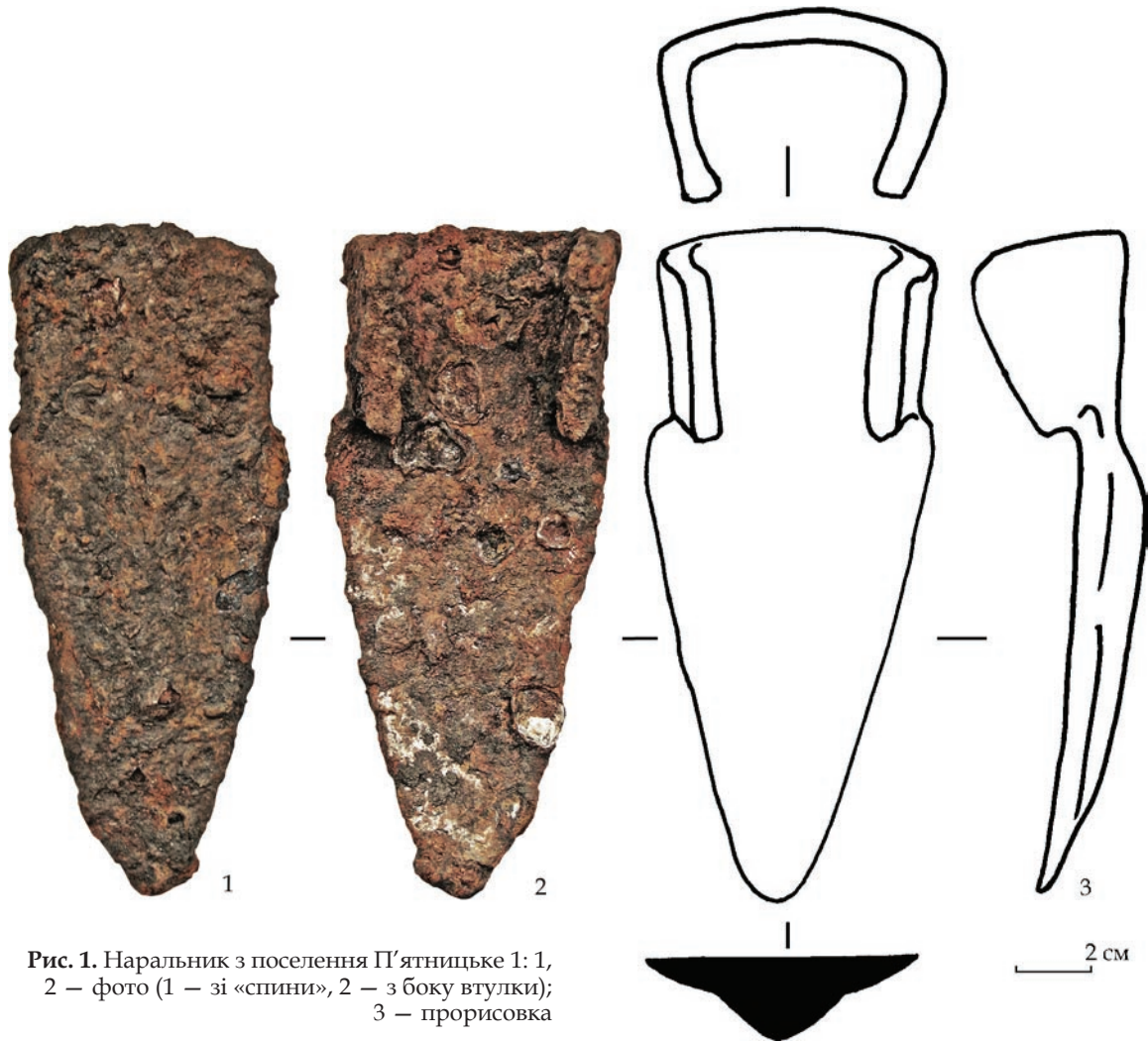
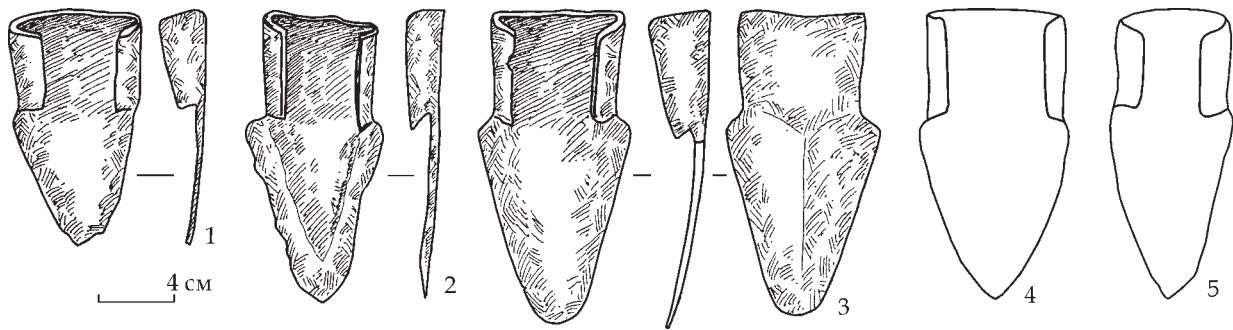

Рис. 1. Наральник з поселення П'ятницьке 1: 1, 2 – фото (1 – зі «спини», 2 – з боку втулки); 3 – прорисовка

Селище П'ятницьке 1 вже давно відоме археологам України, харківські вчені його неодноразово оглядали й проводили на ньому стаціонарні розкопки; історія досліджень викладена в науковій літературі (зокрема, Квитковский 2011). На теперішній час з'ясовано культурно-хронологічні етапи його розвитку: від неоліту ямково-гребінцевої кераміки до раннього середньовіччя з відкладеннями пеньківського й салтівського часів (Квитковский, Колода 2009, с. 184). Саме останні два етапи і цікавлять нас з точки зору культурно-хронологічної інтерпретації знайденого нещодавно залізного наральника.

Як показали дослідження, салтівський матеріал трапляється практично по всій площі цього великого селища¹. А ось пеньківські матеріали – лише північній його частині, що підтверджують матеріали розкопок В. К. Михеєва – розкопки 4–6 (Михеев 2005) та В. І. Квітківсь-

1 За повідомленням В. І. Квітківського, який найдовше досліджував пам'ятку, загальна площа селища становить майже 200 га, однак культурний шар та підйомний матеріал займає не суцільну площу, а фіксується осередками. Від себе додамо, що означена місцевість є дуже пересіченою: невеличкі гаї, дюнні узвишшя, боліття, струмочки, тощо.

кого — розкоп 3 (Крыганов 1990; Колода, Квитковский 2008, с. 12–22; Квитковский, Колода 2009, с. 8–24) ².

Практично всі відомі на наш час салтівські наральники належать, за Ю. О. Красновим, до різних типів другої групи, що характеризуються лезом, яке явно ширше за втулку та значно більших розмірів (Краснов 1987, с. 39–53; Михеев 1985 рис. 22; 23). Це підтверджується і дослідженнями останніх років на ранньосередньовічних пам'ятках означеного регіону та відповідними аналогіями з інших салтівських поселень степової та лісостепової зони (Горбаненко, Колода 2013, с. 76–78, рис. 44: 1–4; Колода, Горбаненко 2018, с. 69–71, рис. 4.1: 1–8, 12; Koloda, Gorbanenko, 2020, р. 46–47, pl. 4.1; 1–8, 12). Єдиний наральник, втулка якого навіть дещо більша за ширину леза, і який ще В. К. Михеев зарахував до салтівської культури, знайдений у с. Зарічне (до 2016 р. — Петрівське; Михеев 1985, рис. 22: 1). Так, в околицях цього населеного пункту виявлено салтівське селище та синхронний ґрунтовий могильник, але... Впевнено можна стверджувати, що цей артефакт зберігається в фондах Харківського історичного музею, а джерело його походження достеменно не відоме. На означеному вище поселенні поблизу села розкопки не проводили (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 69–70). У кращому випадку цей артефакт піднятий з поверхні. Нам не вдалося знайти науковий звіт, через який він би був проведений. Тому, на наш погляд, абсолютно впевнено зараховувати наральник поблизу с. Зарічне до кола салтівських старожитностей не можна.

Найвірогідніше, наральник, який є предметом нашого розгляду, слід зарахувати до кола старожитностей пенківської культури. Таких до цього часу виявлено небагато. Серед них найближчими слід визнати три наральника з Пастирського городища (рис. 2: 1–3; Приходнюк 2005, с. 21–22, рис. 18: 2–4); а також наральник поселення поблизу с. Любимівська Забора (рис. 2: 4; Приходнюк 1998, с. 37, рис. 60: 2). Один із подібних наральників знайдений під час дослідження в уроч. Стан поблизу с. Волинцеве (рис. 2: 5; Славяне... 1990, рис. 64: 9; Горбаненко 2007, с. 39, рис. 10: 8). Усі вони є меншими за панівну більшість наральників салтівського часу, мають подібні пропорції та близькі параметри з невеликим перевищенням ширини леза над шириною втулки (Горбаненко 2007, табл. 6).

Слід також звернути увагу на один із салтівських наральників, що виявлений при розкопках на тому ж самому селищі П'ятницьке 1 (Квитковский, Пашкевич, Горбаненко 2011, с. 122–128, рис. 2: 1; Колода,

Рис. 2. Наральники Східної Європи третьої чверті I тис. н. е., аналогічні знайденому (все — залізо): 1–3 — Пастирське городище; 4 — Любимівська Забора; 5 — Волинцеве (за: 1–3 — Приходнюк 2005; 4, 5 — Горбаненко 2007)

2 Надалі в 2010–2012, 2014 та 2016 рр. селище досліджував В. І. Квитковский, наукові звіти якого зберігаються у НА ІА НАН України.

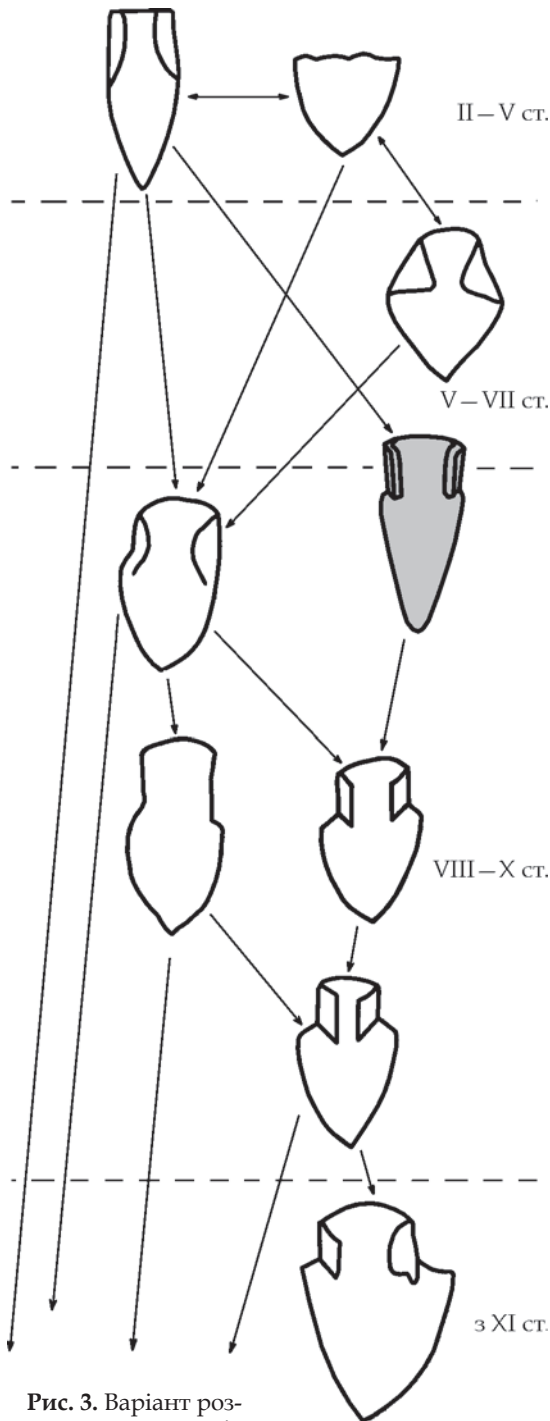

Рис. 3. Варіант розвитку наральників слов'ян Дніпро-Донського лісостепу (за: Горбаненко 2007, з авторським доповненням)

ровського Лівобережжя, запропонований раніше С. А. Горбаненком (2007, рис. 11), та всього Дніпро-Донського лісостепу (рис. 3).

Виявлений артефакт дає можливість поставити питання про спадкоємність у розвитку орних знарядь і в цілому землеробства на селищі П'ятницьке 1 у ранньому середньовіччі.

Горбаненко 2018, с. 71, рис. 4.1: 12). За довжиною та розмірами втулки він практично співпадає з об'єктом нашого аналізу. Однак він має значно ширшу гостроконечну лопать, довжина та ширина якої дорівнюють 9,0 см (явно виражений широколопаттевий). Цей салтівський наральник з П'ятницького 1 є найменшим серед усіх відомих поміж салтівських знарядь аналогічного призначення. Це може мати наступне пояснення. Селище знаходиться в заплаві р. Велика Бабка (права притока Сіверського Дінця). Це передбачало можливість використання для землеробства м'яких алювіальних ґрунтів, що не потребувало більш масивних знарядь, котрі були характерними для інших салтівських поселень, мешканці яких використовували різні види чорноземів. Таким чином, ми можемо припустити певну спадковість в розвитку землеробства та орних знарядь на означеному поселенні.

Висновки. Нещодавня знахідка залізного наральника на селищі П'ятницьке 1 поповнила колекцію орних знарядь ранньосередньовічного півдня Східної Європи, зокрема Дніпро-Донського лісостепу. За формальними морфологічними ознаками він належить до групи широколопатевих тип II В 1, хоча за силуетом та загальними параметрами, він наближається до вузьколопатевих наральників типу I Б 2, які є характерними саме до третьої чверті I тис. н. е. Обставини та місце знахідки, культурно-хронологічний розвиток означеного селища, а також найбільш наявні аналогії схиляють нас до думки, що цей артефакт слід віднести до кола старожитностей пенківської археологічної культури. Враховуючи факт посилення (потовщення) робочої частини знаряддя, котре характерніше для наступного (салтівського) етапу розвитку землеробства в регіоні, а також той факт, що в лісостеповому регіоні Сіверського Дінця пенківські старожитності продовжували співіснувати з ранніми пам'ятками салтівської культури (або були змінені ними практично без часового розриву), пропонуємо хронологічне визначення: VII – перша половина VIII ст.

У зв'язку з цим пропонуємо дещо скорегований варіант розвитку наральників слов'ян Дніпро-Донського лісостепу (рис. 3).

ЛІТЕРАТУРА

- Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі.* Київ: ІА НАН України.
- Квитковский, В. И. 2011. Селище салтово-маяцкой культуры Пятицкое 1 (основные этапы исследования). *Салтово-маяцка археологічна культура*, 1: 110 років від початку вивчення на Харківщині, с. 14-20.
- Квитковский, В. И., Колода, В. В. 2009. *Отчет о работе Слободжанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятицкое 1 в 2009 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/115.
- Квитковский, В. И., Колода, В. В. 2010. Исследования Слободжанской раннесредневековой экспедиции на многослойном селище Пятицкое I. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 184-186.
- Квітківський, В. І., Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2011. Матеріали з рільництва жителів поселення П'ятицьке I. *Археологія*, 3, с. 122 – 128.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хазарського каганату в лісостеповій зоні.* Київ: Академперіодика.
- Колода, В. В., Квитковский, В. И. 2008. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятицкое 1 и городище Мохнач в Харьковской области).* НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/91.
- Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.* Москва: Наука.
- Крыганов, А. В. 1990. *Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/190.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата.* Харьков: Вища школа.
- Михеев, В. К. 2005. *Отчёт о научно-исследовательской работе Международного Центра хазароведения за 2005 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/266.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования.* Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Славяне... 1990. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* Киев: Наукова думка.
- Сміленко, А. Т. 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II – XIII ст.).* Київ: Наукова думка.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450*, 66. Leiden; Boston: Brill.

REFERENCES

- Horbanenko, S. A. 2007. *Zemlerobstvo i tvarynnystvo slov'ian Livoberezhzhia Dnipro druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv: Akadempriodyka.
- Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Sil'ske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhii.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kvitkovskii, V. I. 2011. Selishche saltovo-maiatskoi kultury Pianitskoe 1 (osnovnye etapy issledovaniia). *Saltovo-maiatska arkhеologichna kultura*, 1: 110 rokiv vid pochatku vivchennia na Kharkivshchyni, s. 14-20.
- Kvitkovskii, V. I., Koloda, V. V. 2009. *Otchet o rabote Slobozhanskoi rannesrednevekovoi ekspeditsii na selishche Piatnitskoe 1 v 2009 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/115.
- Kvitkovskii, V. I., Koloda, V. V. 2010. Issledovaniia Slobozhanskoi rannesrednevekovoi ekspeditsii na mnogoslonoim selishche Piatnitskoe I. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 184-186.
- Kvitkovskiy, V. I., Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2011. Materialy z rilynststva zhyteliv poselennia P'iatnyske I. *Arkheolohiia*, 3, s. 122-128.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni.* Kyiv: Akadempriodyka.
- Koloda, V. V., Kvitkovskii, V. I. 2008. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2008 godu (selishche Piatnitskoe 1 i gorodishche Mokhmach v Kharkovskoi oblasti).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/91.
- Krasnov, Yu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy.* Moskva: Nauka.

- Kryganov, A. V. 1990. *Otchet ob arkhеologicheskikh raskopkakh poselenii i gorodishcha v Volchanskom i Chuguevskom raionakh Kharkovskoi oblasti v 1990 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/190.
- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata.* Kharkov: Vishcha shkola.
- Mikheev, V. K. 2005. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote Mezhdunarodnogo Tsentra khazarovedeniia za 2005 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/266.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia.* Voronezh: VGU.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche.* Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Slaviane... 1990. *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period.* Kiev: Naukova dumka.
- Smilenko, A. T. 1975. *Slov'iany ta yikh susidy v stepovomu Podniprov'i (II – XIII st.).* Kyiv: Naukova dumka.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria.* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

V. V. Koloda

INCIDENTAL FINDING OF CULTIVATOR POINT OF THE PENKIVKA CULTURE IN PIATNYTS'KE 1 SITE IN KHARKIVSHINA

The article is dedicated to the inclusion of an incidental finding to the scientific records. It is the iron cultivator point of the Penkivka culture found on Piatnyts'ke 1 settlement in Pechenegi territorial community of Chuguiiv region in Kharkiv oblast (fig. 1). According to the formal morphological characteristics, it belongs to wide blade group type II V 1; however, by its silhouette and general parameters, it is close to narrow blade group type I B 2. Conditions and place of the finding, cultural and chronological development of the mentioned settlement, and also the most evident analogies (fig. 2) incline to think that this artifact belongs to the circle of ancientries of the Penkivka archaeological culture. There is strengthening (thickening) of the working part of the tool, as well as the fact, that the Penkivka ancientries coexist with the early sites of the Saltiv culture in the forest-steppe region of the Siverskiy Donetsk river. All this allow to define the chronology of the artifact: 7th – first part of 8th century.

A new (adjusted) variant in the development of cultivator points among the Slavs of the Dniper-Don forest-steppe area is offered (fig. 3). The discovered cultivator point allows to raise a question about inheritance in the development of plough tools and agriculture on the whole in Piatnyts'ke 1 in the Early Middle Ages.

Keywords: Kharkivshina, the early Slavs, the Penkovka culture, agriculture, cultivator point.

Одержано 31.01.2022

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач навчально-науковою археологічною лабораторією, доцент кафедри історії України, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.

KOLODA Volodymyr V., PhD (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor of Department of History of Ukraine, the Head of Education and scientific archaeology laboratory in Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8614-2039, e-mail: koloda.v@gmail.com.

УДК 904.2(477.85)“652”

М. В. Ільків, Б. Т. Рідуш, С. А. Горбаненко

СКАРБ ЗНАРЯДЬ ДЛЯ ОБРОБІТКУ ҐРУНТУ З ЧОРНІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ¹

На території Чорнівського археологічного комплексу Буковинська експедиція ДП «НДЦ “ОАСУ”» Інституту археології НАН України здійснює моніторинг стану пам'яток. Завдяки цьому в 2022 р. поза межами відомих поселень виявлено депозит деталей на знаряддя для обробітку ґрунту. Публікацію присвячено введенню до наукового обігу цього скарбу. Матеріали репрезентують рівень розвитку землеробства у носіїв райковецької культури.

Ключові слова: ранні слов'яни, райковецька культура, депозит, знаряддя землеробства, наральник, чересло, мотичка.

Вступ. Чорнівський археологічний комплекс (с. Чорнівка, Новоселицький р-н Чернівецької обл.) був виявлений випадково під час земляних робіт 1978 р. на південній околиці с. Чорнівка. Того року для потреб жителів села викопували котлован під ставок, і в обриві котловану помітили напівземлянку та рухомий археологічний матеріал. Місце дослідила Слов'янська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом І. П. Русанової та Б. О. Тимощука, виявивши три напівземлянки, «типові для празької культури». Поселення отримало назву Чорнівка І (Русанова, Тимошук 1979) ².

Загалом до Чорнівського археологічного комплексу належать дев'ять поселень і курганний могильник. Найближче до місця виявлення депозиту — поселення Чорнівка ІІ, яке Б. О. Тимошук вважав ранньослов'янським общинним центром, знаходиться в уроч. Рули на обох берегах струмка. За зовнішніми ознаками станом на 1970 —

1 Скарб — цінні речі; коштовності, приховані в землі (або іншим чином). Депозит — вклад, заклад; цінні речі, покладені на зберігання. У статті ми використовуємо обидва слова як частково синонімічні, але з різними відтінками: приховані цінні речі, і речі, що знаходяться (приховано) на тимчасовому зберіганні. У першому випадку наголошено на цінності речей, важливій, щоб їх приховати; у другому — на тому, що цей сховок тимчасовий і ці речі, вочевидь, планували надалі вилучити й використовувати за призначенням. Імовірно, варто було б запровадити термін «скарб-депозит», для поєднання обох значень. Також як синонім ми вживаємо й слово «заховання».

2 Це поселення у 1978–1979 рр. розкопувала Слов'янська експедиція ІА АН СРСР, а в 1983–1984 рр. — археологічна експедиція Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом В. М. Войнаровського; згодом учений здійснив монографічну комплексну публікацію з урахуванням попередніх і власних досліджень (Войнаровський 2007). На поселенні виявлено матеріали черняхівської, празької й раннього етапу райковецької культур.

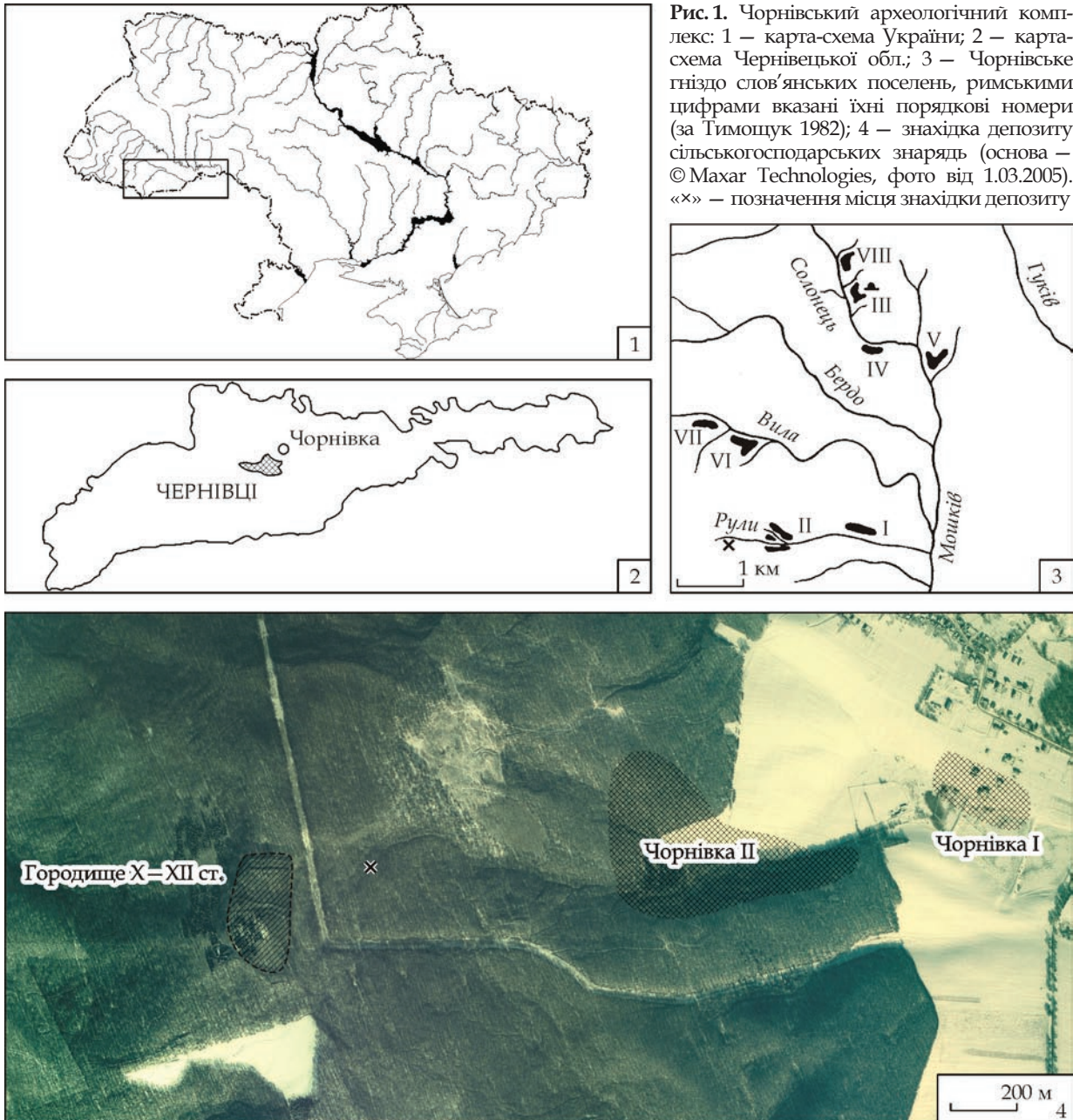
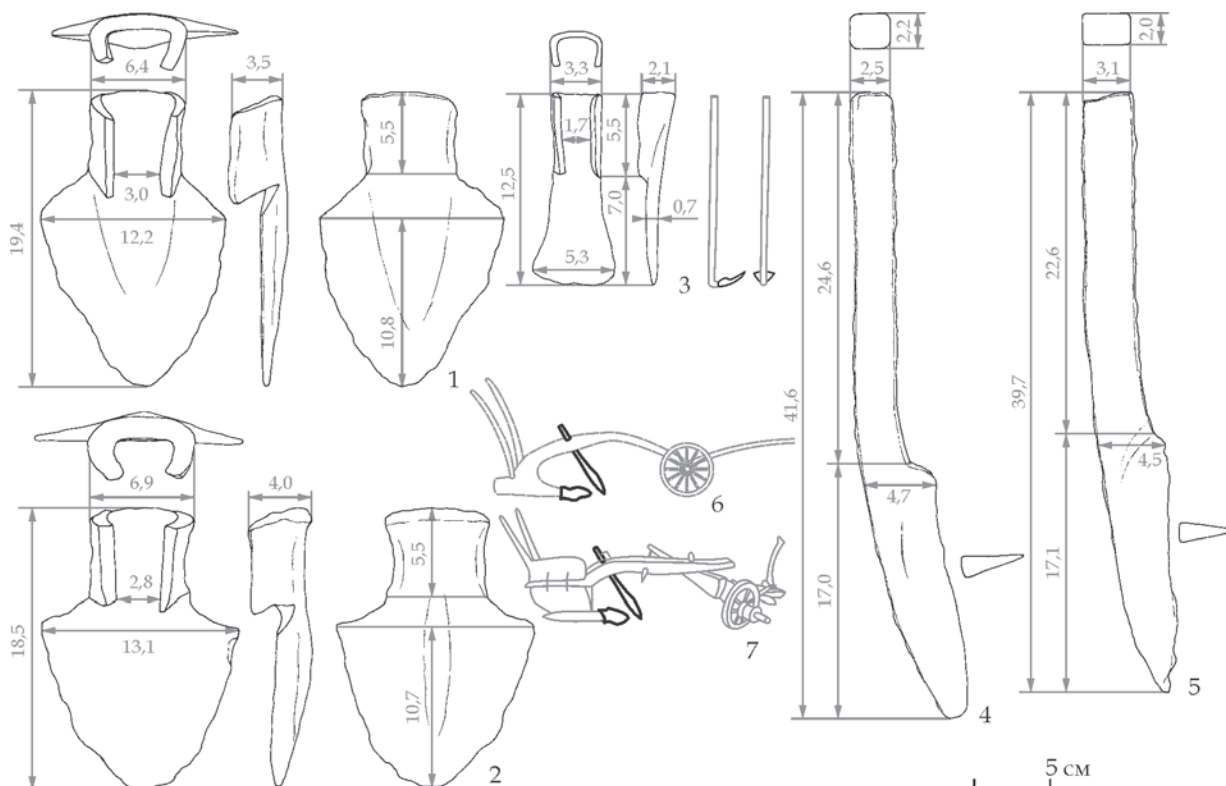

Рис. 1. Чорнівський археологічний комплекс: 1 — карта-схема України; 2 — карта-схема Чернівецької обл.; 3 — Чорнівське гніздо слов'янських поселень, римськими цифрами вказані їхні порядкові номери (за Тимошук 1982); 4 — знахідка депозиту сільськогосподарських знарядь (основа — ©Maxar Technologies, фото від 1.03.2005). «×» — позначення місця знахідки депозиту

1980-ті рр. на поверхні поселення налічували близько 160 жител і 17 агломераційних печей. Із них розкопано шість напівземлянок та одну піч ³.

3 До комплексу входять пам'ятки з матеріалами черняхівської, празької й райковецької культур, а також давньоруське городище. Матеріали опубліковані частково, в коротких повідомленнях (див.: Русанова, Тимошук 1979; 1984; Русанова 1980) і в аналітичних узагальнюючих працях (див.: Тимошук 1982; 1990). Знаряддя землеробства в райковецьких матеріалах виявлені не були. Натомість, на давньоруському Чорнівському городищі знайдено п'ять наконечників на орні знаряддя, чотири чересла, окуття від лопат, сім цілих і фрагментованих серпів та принаймні чотири коси-горбунці (Возний 1998; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007). Наконечники представлені здебільшого лемешами; усі знаряддя масивніші за відомі нині райковецькі.

Нині на території комплексу нерегулярні наглядові роботи проводить Буковинська експедиція ДП «НДЦ «ОАСУ»» Інституту археології НАН України під керівництвом М. В. Ільківа. Під час моніторингу археологічних пам'яток у мікрореєоні було виявлено депозит із двох наральників і мотички. Завдяки огляду місця знахідки там само вдалося виявити й два чересла, що входять до одного комплексу з наральниками й мотичкою. Скарб знаходився за 0,7 км на захід від поселення Чорнівка II райковецької культури, на пологому схилі правого берега глибокого яру, біля східного підніжжя гори Городище (рис. 1). Знаряддя, а також їхнє депонування, є предметом аналізу цієї публікації⁴.

Опис матеріалів. *Знаряддя первинного обробітку ґрунту* представлені найважливішими деталями орних знарядь — наральниками й череслами. За параметрами наральники подібні між собою, мають яскраво виражені плічка і, за класифікацією Ю. О. Краснова (Краснов 1987), належать до типу I B 2. Також чітко помітна асиметричність: ліве плече (в робочому стані) має більший кут із втулкою порівняно з правим (рис. 2: 1, 2).

В ареалі поширення райковецької культури відомо майже три десятки наральників, виявлених на 13 поселеннях. На окремих пам'ятках знаходили 1—2 наральника; із Ревнянської агломерації та Рідківців⁵ походить по п'ять цих предметів, а з частково синхронного Пастирського

Рис. 2. Склад депозиту деталей знарядь для обробітку ґрунту з Чорнівського археологічного комплексу: 1, 2 — наральники; 3 — мотичка з вертикальною розімкненою втулкою (і схема розміщення подібного наконечника на землеробському знарядді); 4, 5 — черешкові чересла; 6 — спрощена графічна схема використання залізних деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту; 7 — плуг із Полтавської губернії

⁴ Попередню публікацію див.: Горбаненко, Рідуш, Ільків 2022.

⁵ Із опублікованих; нещодавно виявлені знахідки потребують введення до наукового обігу; попереднє коротке повідомлення про 5 скарбів див.: Калініченко, Пивоваров, Горбаненко 2022.

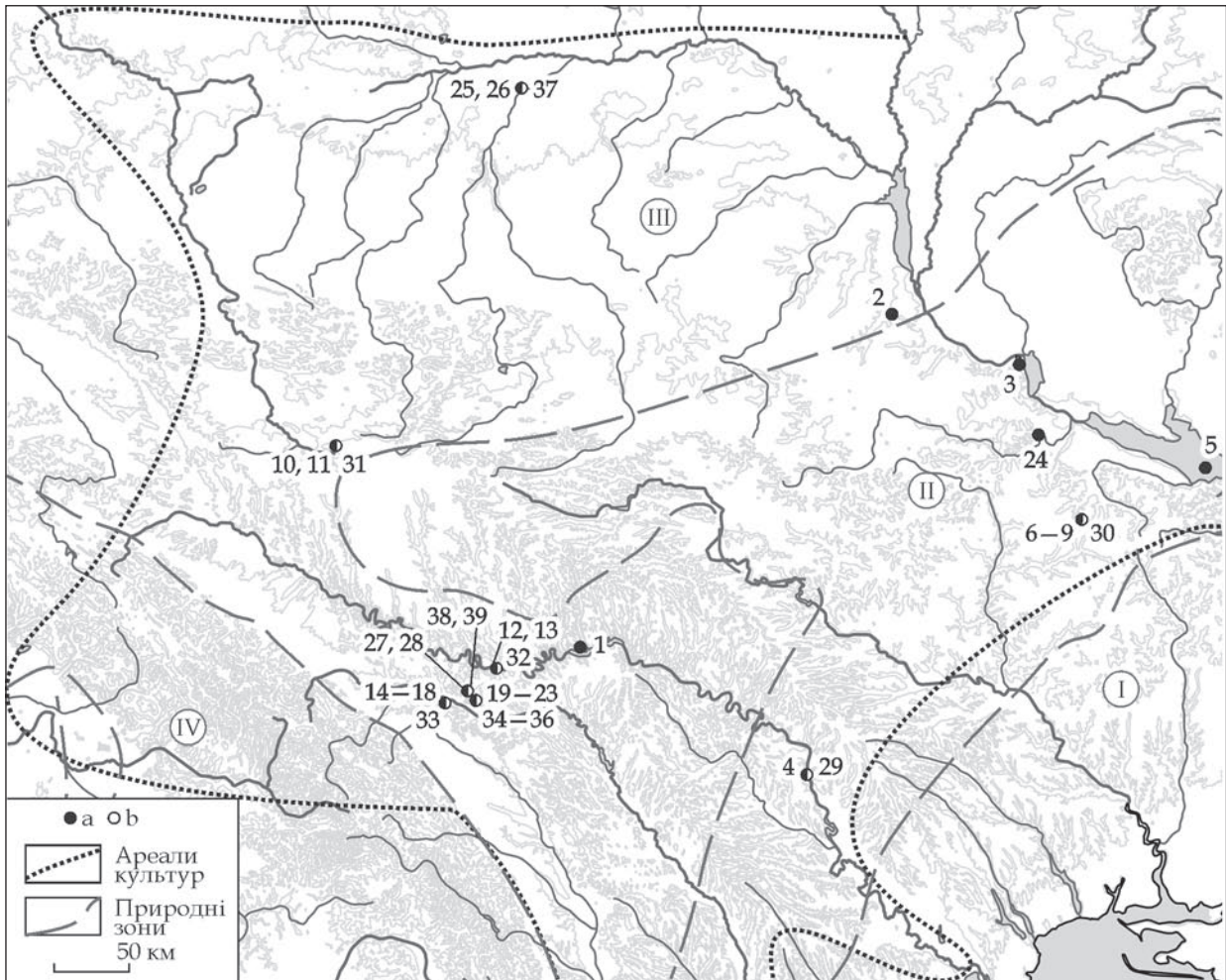

Рис. 3. Карта пам'яток райковецької культури зі знахідками деталей на знаряддя для первинного обробітку ґрунту. а — наральники; б — чересла: 1 — Бакота I; 2 — Боярка; 3 — Григорівка; 4, 29 — Єкімауци; 5 — Макарів Острів; 6–9, 30 — Пастирське; 10, 11, 31 — Пліснесько; 12, 13, 32 — Рашків I; 14–18, 33 — Ревнянська агломерація; 19–23, 34–36 — Рідківці; 24 — Сахнівка; 25, 26, 37 — Хотомель; 27, 28, 38, 39 — Чорнівка II (тут і на рис. 4: I — степ; II — Лісостеп; III — ліс переважно широколистяний, а також мішаний; IV — гірські райони)

городища — чотири екземпляри ⁶ (рис. 3: а). Наральники, що характеризують рівень розвитку технічних можливостей оранки носіїв райковецької культури, суттєво відрізняються між собою. Навіть із однієї пам'ятки походять наконечники, що за розмірами й пропорціями належать до різних за конструктивними й технічними можливостями знарядь первинного обробітку ґрунту. При цьому переважна більшість наральників із пам'яток райковецької культури репрезентована асиметричними широколопатевими знаряддями зі значними плічками (типи I B 1 і I B 2 за Ю. О. Красновим). Нині вони відомі з 11 поселень. Незважаючи на належність до подібних типів, їхні розміри й пропорції різняться. Втім, ці відмінності навірядди суттєво позначались на принципі їхнього використання. Із депозиту поблизу Чорнівки II походять однотипні наральники, що може свідчити про їхню вдалу форму. Також це може означати сталий характер використання земельних угідь у потенційній ре-

⁶ Тут і далі: джерельну базу матеріалів з пам'яток райковецької культури див.: Горбаненко, Пашкевич 2010; Готун, Горбаненко 2016b; Горбаненко, Михайли-на 2021.

сурсній зоні: техніка землеробства (у значенні процесу, а також і власне знарядь) досягла тут певного рівня і стабілізувалась.

На матеріалах райковецьких пам'яток помітний поступовий перехід від найпростіших наральників для прямогрідильних рал до найскладніших — для плугів. Найбільшою кількістю представлені наральники, які вже можна було використовувати на знаряддях плужного типу, але вони ще не набули остаточного вигляду лемешів, за якого одне плече взагалі відсутнє; винятки становлять знахідки з Рашкова I і Хотомеля. Таким чином, за матеріалами райковецької культури загалом, маємо яскраву ілюстрацію перехідного періоду від освоєння знеліснених ділянок під поля до якісної глибокої оранки староорних угідь⁷: матеріали з Чорнівки II засвідчують останню фазу.

Наральники в тій чи іншій кількості відомі в усіх культурах останньої чверті I тис. н. е. на території півдня Східної Європи, однак їхня кількість різна. Серед матеріалів із пам'яток салтівської культури знахідки деталей знарядь для обробітку ґрунту відомі у величезній кількості⁸. З волинцевсько-роменських поселень нині походить біля 30 наральників із восьми пам'яток⁹. У боршевській культурі вони представлені досі єдиною знахідкою фрагмента робочої частини, імовірно, вузьколопатевого наконечника¹⁰. На захід, у південній і центральній частинах Європи подібні наральники також доволі поширені¹¹.

Надзвичайно важливою є знахідка *чересел* — плужних ножів, виявлених разом із наральниками. Це два в цілому подібних масивних знаряддя із черешковим типом кріплення (рис. 2: 4, 5). Чересла є найменш відомими з археологічних матеріалів зі знарядь землеробства та їхніх частин, але надзвичайно важливими для характеристики розвитку землеробства. На пам'ятках райковецької культури вони представлені значно меншою за наральники кількістю: знахідки чересел одиничні. Нині відомо лише 11 екземплярів, що походять із восьми пам'яток (рис. 3: b).

За винятком знаряддя з Пастирського, плужні ножі представлені масивними екземплярами. Здебільшого вони мають черешковий тип кріплення. Втулкові плужні ножі кінця I тис. н. е. на півдні Східної Європи представлені сімома екземплярами, три з яких походять зі слов'янських пам'яток правобережної частини сучасної України (Ходосівка — Козаків Яр, Рашків I і Рідківці)¹².

7 Обґрунтування на матеріалах слов'яно-руських пам'яток лівобережжя Дніпра див., напр., тут: Горбаненко 2006; 2011.

8 Тут і далі добірку з лісостепових пам'яток див., напр.: Колода, Горбаненко 2018; досі залишається неопублікованою значна кількість сільськогосподарських матеріалів з пам'яток, розташованих у Донецькій обл., Україна.

9 Джерельну базу див.: Горбаненко, Пашкевич 2010.

10 Публікацію див.: Москаленко 1965, рис. 12; обґрунтування приналежності до вузьколопатевого типу див.: Горбаненко 2014. Утім зауважимо, що притаманна виключно слов'янським матеріалам втульчата (за типом кріплення) форма чересел — очевидна ознака плуга — також відома з матеріалів донських слов'ян (Ковалевський, Горбаненко 2014).

11 Тут і далі порівняльний матеріал із зазначених частин Європи див.: Beranová 1980; Henning 1987; Teodor 1985; 1996; 1997; Beranová, Lutovský 2009; Borzová 2016; Dresler, Beran 2019.

12 Цікаво, що така форма відома винятково з матеріалів слов'янських культур останньої чверті I тис. Це знахідки з волинцевських городища Битиця I (Юренко, Приймак 1990) і поселення Ходосівка — Козаків Яр (Готун та ін. 2014, рис. 1: 5; Готун, Горбаненко 2016а, рис. 2), сіверянського городища Новотроїцьке (Ляпушкин 1958, с. 145), роменсько-давньоруського комплексу Глухів (Приймак 1990, с. 70, 71), селища райковецької культури Рашків I, а також з району городища боршевської культури Животинне (Ковалевський, Горбаненко 2014). У сусідів слов'ян, носіїв салтівської культури, жоден подібний виріб досі не зафіксований.

Для реконструкції орних знарядь важливими є археологічні знахідки. До таких належить три категорії: дерев'яні знаряддя, що збереглися у торф'яниках завдяки особливим властивостям ґрунту; зображення, що збереглися на виробках з глини; глиняна модель рала (добірку див.: Горбаненко 2007, рис. 14; Колода, Горбаненко 2018, рис. 2.2; Koloda, Gorbanenko 2020, fig. 2.2; посилання на джерела там само). Відомі й середньовічні літописні мініатюри й іконографічні зображення з церковних фресок (Полевой 1985, рис. 4; Краснов 1987, рис. 55, 56, 70, 75, 76; посилання на джерела там само). Ці знаряддя мають аналогії в етнографічних матеріалах (див.: Гюльденштедт 1804; Зеленин 1907; 1991; Мамонов 1952 та ін.). Опис робочих частин «етнографічних» рал XIX ст. збігається з описом «археологічних» рал, що дає достатні підстави для реконструкції загального вигляду орних знарядь, спираючись на виявлені залізні деталі. За матеріалами зі слов'янських пам'яток на території України відомо п'ять типів орних знарядь; наральники з депозиту могли бути застосовані на типові 5 — кривоградільне рало з ральником (із залізним широколопатевим наральником), поставленим горизонтально до землі, а також з череслом та відвальною дошкою (див. рис. 2: 6, 7; Горбаненко 2006). Цей тип за функціональними властивостями є знаряддям плужного типу — плуг, або максимально наближене до нього знаряддя.

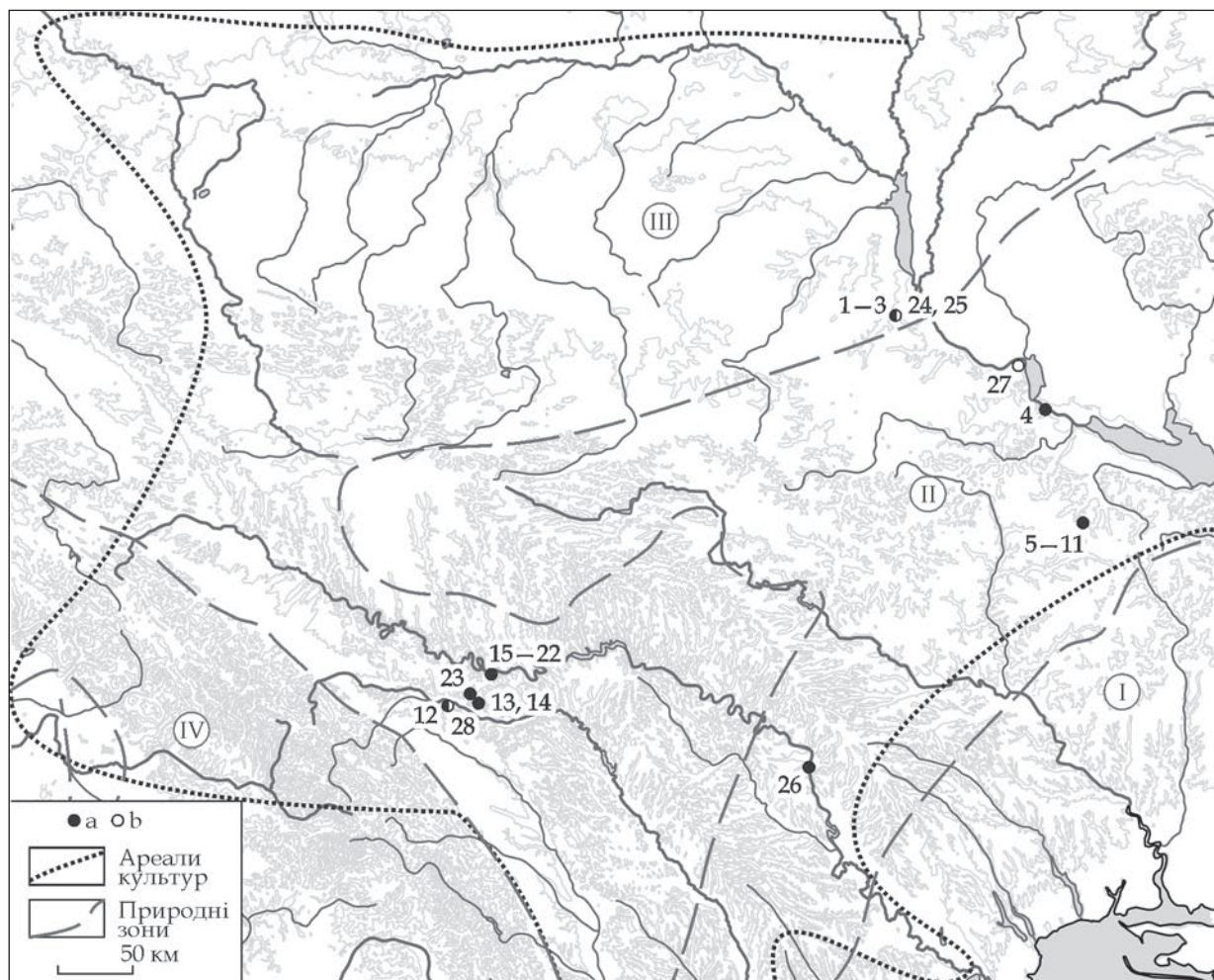
Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту представлене мотичкою з вертикальною розімкненою втулкою¹³, «втульчастою». Такий наконечник був простим у виготовленні (набагато простішим у порівнянні з «сучаснішими» провушними). Мотичку зроблено з цілого прямокутного шматка заліза, вона має овальну в перетині втулку та підтрикутну форму леза; втулку утворено згинанням кінців усередину (див. рис. 2: 3).

Існує кілька варіантів застосування мотик для праці з землею: 1) видобування ям (Плетнева 1989, с. 91 — 93); 2) обробіток невеликих ділянок під город (Михеев 1985, с. 38; Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знарядь первинного обробітку ґрунту від налиплої землі (Михеев 1985, с. 38, 39). Поширеною є думка, що такі знаряддя із незначним розміром робочої частини леза використовували для обробки дерева (з останніх, напр.: Колода 2014b, с. 73, рис. 4: 12 та багато ін.). Утім, у науковій літературі досі не визначено, які мотички слід вважати землеробським реманентом, а які — знаряддями для обробки дерева. Традиційно вважають, що знаряддя з найбільшою шириною робочого леза від 10 см використовували для земляних робіт, а з меншою, до 5 см, — для обробки дерева. Цілком імовірно, що це знаряддя із в цілому невеликим лезом могло бути поліфункціональним.

Мотички загалом доволі поширені. В ареалі райковецької культури відомо три десятки цих знарядь із різним типом кріплення, що походять з дев'яти пам'яток. Переважну більшість із них становлять простіші у виготовленні втульчасті мотички (рис. 4). Однак, ці знахідки не дають достатньої інформації для оцінки їхньої ролі та масштабів використання у рільництві, а запровадження мотик з горизонтальною втулкою лише засвідчує доволі високий рівень залізообробного виробництва.

На території півдня Східної Європи подібні мотики з'явилися у незначній кількості за часів існування черняхівської культури. Так само не-

¹³ Термін, на наш погляд — вдалий, запропонував В. В. Колода (Горбаненко, Колода 2013, с. 37).

багато їх відомо з пам'яток пенківської культури; вони набули істотного поширення лише наприкінці I тис. н. е. У слов'ян на Дону, загалом «бідних» на землеробські знаряддя, досі подібних мотичок знайдено лише три (див.: Горбаненко 2014; посилання див. там само). Дещо більше їх відомо з волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток. Проте дійсно у великій кількості їх виявлено у матеріалах салтівської культури. Завдяки масовості знахідок С. О. Плетньова навіть розробила їхню класифікацію і виділила дев'ять типів (спираючись на матеріали з однієї пам'ятки), щоправда, зауваживши, що різниця між ними особливого значення не має (Плетнева 1989, с. 91–93).

Для використання втульчастих мотик їхню залізну частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутих сучком (див. рис. 2: 3).

Інтерпретація. Останнім часом знахідки подібних депозитів, що складаються з сільськогосподарських знарядь, або таких, де їхня частка суттєва, все частіше привертають увагу дослідників. Станом на сьогодні лише для райковецької культури можемо згадати: скарб в житлі на поселенні Макарів Острів (Березовец 1959; 1963), низку депозитів у Рідківцях (Пивоваров 2010; 2011; Пивоваров, Ільків 2014; Калініченко, Пивоваров, Горбаненко 2022), схованку поблизу Боярки (Готун, Горбаненко 2016b), депозити залізних виробів з поселень Ревнянської агломерації

Рис. 4. Карта пам'яток райковецької культури зі знахідками деталей на знаряддя для вторинного обробітку ґрунту, мотички. I – втульчасті; II – провусні; 1–3, 24, 25 – Боярка; 4 – Канівське; 5–11 – Пастирське; 12, 28 – Ревне; 13, 14 – Рідківці; 15–22 – Рухотин; 23 – Чорнівка II; 26 – Єкімауці; 27 – Монастирок

(Горбаненко, Михайлина 2021) і власне матеріали з Чорнівки II. Для територій на захід від ареалу поширення райковецької культури для синхронного та хронологічно близького зрізу археологічних пам'яток колеги провели роботу з «фіксації» й «каталогізації» подібних депозитів. Однією з перших добірок таких знахідок є стаття Г. Атанасова про сім депозитів X — початку XI ст. з Південної Добруджі (північний схід Болгарії; Атанасов 2000). Загалом, різноманітні за варіантами закладання і значення депозити на території західних слов'ян представлені набагато більшою кількістю, зібрані й упорядковані в праці (Poleski 2013, рис. 89). J. Kováč у 2013 р. опублікував один із сільськогосподарських «скарбів» IX ст. із Братиславського замку (Словаччина), а також згадав сім подібних скарбів лише з території Словаччини (Kováč 2013), а вже у 2016 р. у каталозі Z. Borzová є дані майже про три десятки депозитів (Borzová 2016, s. 118–128). Спроба зібрати дані про депозити слов'яно-руського часу здійснена відносно нещодавно для території Лівобережжя Дніпра й налічує відомості про п'ять таких знахідок (див.: Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко 2015). Подібні скарби салтівської культури (до яких, крім сільськогосподарських також входять ремісничі знаряддя, кінська зброя, посуд тощо) В. В. Колода характеризує як ями для зберігання найважливіших предметів для забезпечення життєдіяльності окремого господарства. Більшість подібних знахідок на салтівських пам'ятках пов'язана з межами поселень (Колода 2014а). Депозити салтівської культури поза межами пам'ятки яскраво проілюстровані матеріалами з Государева Яра (Давыденко, Гриб 2011; Колода 2013).

На базі аналізу цих знахідок можна виділити певні особливості, цінні для інтерпретацій. Крім визначення хронології, подібні депозити слід розглядати за кількома в цілому незалежними критеріями: *місце знахідки (пам'ятка, поза межами пам'ятки), призначення (землеробський, ремісничий, змішаний, інше), зміст (виробничий, сакральний, зберігання майна)* (Щербань, Пуголовок, Горбаненко 2015). За цими критеріями скарб слід оцінити таким чином: належить до депозитів, знайдених поза межами житлової пам'ятки¹⁴; за призначенням — землеробський; за змістом — зберігання майна. Можна припустити, що ці речі були залишені на тимчасове нетривале зберігання.

Донині виявлені депозити, основу яких становлять знаряддя сільського господарства, на наших територіях нечисленні. Тим не менше, вже можна говорити про існування двох різних варіантів депонування речей, за місцем: 1) на території пам'ятки¹⁵; 2) поза межами селища. Виявлення депозитів варіанту 2 мають абсолютно випадковий характер, оскільки археологічні дослідження зосереджуються на пам'ятках або перспективних місцях у межах поширення культурних решток.

Такі знахідки підкреслюють важливість знарядь, з яких складалися подібні скарби, і, відповідно — рільничої галузі. Адже люди намагалися приховати найцінніше, що мали.

Нині з п'яти місцезнаходжень таких заховань три виявлено на незначній частині ареалу райковецької культури в північній частині Бу-

14 Місцезнаходження депозиту локалізовано за межами відомих поселенських пам'яток, проте з огляду на поверхневий характер обстеження території однозначно відкидати можливість стаціонарного заселення цієї місцевості передчасно.

15 Підваріанти: 1.1) у спорудах житлового або господарського призначення; 1.2) поза межами споруд.

ковини. Чи ці знахідки засвідчують кращу вивченість райковецьких пам'яток у Чернівецькій обл. порівняно з іншими, чи є особливістю цього мікрорегіону розселення літописних слов'ян — покаже час.

Прикінцеві положення. Проаналізований комплекс засвідчує найвищий рівень розвитку сільського господарства у носіїв райковецької культури. Порівняльний аналіз із іншими культурними й етнічними групами кінця I тис. н. е. на території Центральної й Східної Європи засвідчує, що рівень землеробства близький до досягнень носіїв салтівської культури.

Висновки. Знахідка депозиту сільськогосподарських знарядь праці поза межами нині визначених археологічних пам'яток на території Чорнівецького археологічного комплексу підтверджує важливість постійного моніторингу і пам'яток, і площ навколо них. Такі дії приводять до своєчасного виявлення непересічних знахідок і належного введення їх до наукового обігу та запобігає фактичному знищенню даних (або ж втраті важливої контекстної інформації).

Порівняльний аналіз цих деталей із матеріалами з райковецьких пам'яток засвідчує й хронологію закладання скарбу — VIII—X ст. Опосередкованим підтвердженням цього датування «від протилежного» може бути порівняння з давньоруськими знаряддями землеробства з городища Чорнівка I, звідки походять масивніші деталі: лемеші й чересла більших розмірів.

Знахідка обох комплектів у парі (2 наральника і 2 чересла) засвідчує, що вони були призначені для використання на знаряддях плужного типу / плугах. Порівняльний аналіз на тлі аналогічних знахідок останньої чверті I тис. н. е. на території півдня Східної Європи в різних археологічних культурах засвідчує найвищий рівень розвитку цих знарядь для первинного обробітку ґрунту для свого часу.

Захоронення матеріалу, імовірно, мало суто побутовий характер — не тривале зберігання майна; вміст депозиту підкреслює важливість хліборобства для давніх людей. Деталізація інтерпретації таких речових (некоштовних) депозитів потребує створення якомога повного каталогу для Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Атанасов, Г. 2000. Клады земледельческих орудий из Южной Добруджи (X — начало XI вв.). *Stratum plus*, 5, с. 183-208.
- Березовец, Д. Т. 1959. Славянские поселения в устье Тясмина. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 37-45.
- Березовец, Д. Т. 1963. Поселение уличей на р. Тясмин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 146-208.
- Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст.* Чернівці: Рута.
- Войнаровський, В. М. 2007. *Чорнівка I. Поселення IV—IX ст. на Буковині.* Чернівці: Зелена Буковина.
- Горбаненко, С. А. 2006. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. *Археологія*, 3, с. 73-79.
- Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А. 2011. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів. *Stratum plus*, 5, с. 299-314.
- Горбаненко, С. А. 2014. Рільництво у носіїв боршевської культури. *Археологія*, 2, с. 110-120.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.).* Київ: Академперіодика.

- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.
- Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В., Сидоренко, О. В. 2015. Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* 2015, с. 77-96.
- Горбаненко, С. А., Михайлина, Л. П. 2021. Залізний реманент хліборобів із Ревного. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 16-32. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.02>
- Горбаненко, С. А., Рідуш, Б. Т., Ільків, М. В. 2022. Депозит деталей на знаряддя для обробітку ґрунту з Чорнівки П. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей VI міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 16 грудня 2022 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 29-32.
- Готун, І. А., Синиця, Є. В., Казимір, О. М., Непомнящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 146-147.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016а. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153-171.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016b. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки. *Археологія*, 1, с. 104-117.
- Гюльденштедт, А. 1804. Описание некоторых в малой России употребительных плугов. *Технологический журнал*, 1, 2, с. 3-31.
- Давыденко, В. В., Гриб, В. К. 2011. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация). *Археологический альманах*, 25, с. 250-269.
- Зеленин, Д. К. 1907. *Русская соха, ее история и виды*. Вятка: Губернская типография.
- Зеленин, Д. К. 1991. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука.
- Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В., Горбаненко, С. А. 2022. Тезаврації сільськогосподарських знарядь із Рідківецького археологічного комплексу VIII—X ст.: попереднє повідомлення. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей VI міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 16 грудня 2022 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 50-53.
- Ковалевський, В. М., Горбаненко, С. А. 2014. Знахідка залізного рала в районі Животинного городища. *Археологія*, 3, с. 103-106.
- Колода, В. В. 2013. Два салтовских комплекса из Государева Яра. *Салтово-маяцька археологічна культура*, 3: Проблеми та дослідження, с. 73-81, 161-168.
- Колода, В. В. 2014а. О хозяйственных ямах со стандартизированными наборами предметов на салтовских поселениях. *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции, Харьков, 30 – 31 октября 2014 г.* Харьков, с. 54-55.
- Колода, В. В. 2014b. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мохнач. *Археологія і давня історія України*, 2 (13): Археологія: можливості реконструкцій, с. 68-74.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хазарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.
- Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Магомедов, Б. В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Мамонов, В. С. 1952. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре. *Советская этнография*, 4, с. 67-90.
- Михайлина, Л. П., Пашкевич, Г. О., Пивоваров, С. В. 2007. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра. *Археологія*, 2, с. 57-66.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Москаленко, А. Н. 1965. *Городище Титчиха. Из истории древнерусского поселения на Дону*. Воронеж: ВГУ.
- Пивоваров, С. В. 2010. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (29), с. 41-54.

- Пивоваров, С. В. 2011. Дослідження слов'янського поселення VI—IX ст. поблизу с. Рідківці 2010 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (32), с. 22-37.
- Пивоваров, С. В., Льків, М. В. 2014. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан, с. 345-356.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Полевой, Л. П. 1985. Типология земледельческих орудий и появление плуга на территории феодальной Молдовы. В: Бырня, П. П. (ред.). *Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье*. Кишинев: Штиинца, с. 66-90.
- Приймак, В. В. 1990. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 69-72.
- Русанова, И. П. 1980. Изучение славянских поселений у с. Черновка. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 331.
- Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. 1979. Раскопки и разведки Славянской экспедиции. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 397.
- Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. 1984. Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой обл. *Краткие сообщения Института археологии*, 179, с. 19-25.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Тимошук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI—X вв. н. э.* Москва: Наука.
- Щербань, А. Л., Пуголов, Ю. О., Горбаненко, С. А. 2015. Скарб виробів для збирання врожаю з Полтавщини. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 138-148.
- Юренко, С. П., Приймак, В. В. 1990. Землеробські знаряддя Битицького городища. В: *Вибрані історичної та культурної спадщини Роменищини: проблеми і перспективи: Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (листопад, 1990 р.)*. Суми; Ромни, с. 71-74.
- Beranová, M. 1980. *Zemědělství starých Slovanů*. Praha: Academia.
- Beranová, M., Lutovský, M. 2009. *Slované v Čechách. Archeologie 6. – 12. století*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Borzová, Z. 2016. *Polnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Dresler, P., Beran, V. 2019. Zemědělské nástroje raně středověkého obyvatelstva Pohanska u Břeclavi. *Památky archeologické*, 110, s. 237-306.
- Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42. Berlin: Akademie.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004429574>
- Kováč, J. 2013. Hromadný nález železných predmetov z Bratislavského hradného vrchu. *Zborník Slovenského národného múzea, CVII: Archeológia*, 23, s. 97-104.
- Poleski, J. 2013. *Małopolska w VI—X wieku: studium archeologiczne*. Opera Archeologiae Iagellonicae, 3. Kraków: Historia Iagellonica.
- Teodor, D. Gh. 1985. Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI—X. *Arheologia Moldovei*, X, p. 50-73.
- Teodor, D. Gh. 1996. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV—XI d. Hr. Iași: Helios.
- Teodor, D. Gh. 1997. Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V—X d. Hr. *Arheologia Moldovei*, XX: Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, p. 79-116.

REFERENCES

- Atanasov, G. 2000. Klady zemledelcheskikh orudii iz Iuzhnoi Dobrudzhi (X — nachalo XI vv.). *Stratum plus*, 5, s. 183-208.
- Berezovets, D. T. 1959. Slavianskie poseleniia v uste Tiasmina. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 8, s. 37-45.

- Berezovets, D. T. 1963. Poselenie ulichei na r. Tiasmin. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 108, s. 146-208.
- Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII – XIII st.* Chernivtsi: Ruta.
- Voinarovskiy, V. M. 2007. *Chornivka I. Poselennia IV – IX st. na Bukovyni.* Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Horbanenko, S. A. 2006. Zemlerobstvo slov'ian ostannoi chverti I tys. n. e. *Arkheolohiia*, 3, s. 73-79.
- Horbanenko, S. A. 2007. *Zemlerobstvo i tvarynnytstvo slov'ian Livoberezhzhia Dnipro druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv: Akademperiodyka.
- Gorbanenko, S. A. 2011. Metody interpretatsii selskokhoziaistvennykh materialov. *Stratum plus*, 5, s. 299-314.
- Horbanenko, S. A. 2014. Rilnytstvo u nosiiv borshevskoi kultury. *Arkheolohiia*, 2, s. 110-120.
- Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. – I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Sil'ske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V., Sydorenko, O. V. 2015. Skarb hospodarskykh znariad davnoruskoho chasu z okolyts s. Horodyshe na Poltavshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia* 2015, s. 77-96.
- Horbanenko, S. A., Mykhailyna, L. P. 2021. Zaliznyi remanent khliborobiv iz Revnoho. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 16-32. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.02>
- Horbanenko, S. A., Ridush, B. T., Ilkiv, M. V. 2022. Depozyt detalei na znariaddia dlia obrobittu gruntu z Chornivky II. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektvy: Tezy dopovidei VI mizhnarodnoho naukovo seminaru (m. Chernivtsi, 16 hrudnia 2022 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 29-32.
- Hotun, I. A., Synytsia, Ye. V., Kazymir, O. M., Nepomniashchyykh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytsia, T. V., Kvitnytskyi, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2013 r., s. 146-147.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016a. Zemlerobstvo zhyteliv slov'ianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. In *Slavonia terra*, 1, s. 153-171.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016b. Kompleks zemlerobskykh znariad z okolyts Boiarky. *Arkheolohiia*, 1, s. 104-117.
- Giuldenstedt, A. 1804. Opisanie nekotorykh v maloi Rossii upotrebitelnykh plugov. *Tekhnologicheskii zhurnal*, 1, 2, s. 3-31.
- Davydenko, V. V., Grib, V. K. 2011. «Gosudarev Iar» — novyi pamiatnik X—XI vv. v srednem techenii Severskogo Donsa (predvaritelnaia publikatsiia). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, s. 250-269.
- Zelenin, D. K. 1907. *Russkaia sokha, ee istoriia i vidy*. Viatka: Gubernskaia tipografiia.
- Zelenin, D. K. 1991. *Vostochnoslavianskaia etnografiia*. Moskva: Nauka.
- Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V., Horbanenko, S. A. 2022. Tezavratsii sil'skohospodarskykh znariad iz Ridkivetskoho arkheolohichnoho kompleksu VIII—X st.: poperednie povidomlennia. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektvy: Tezy dopovidei VI mizhnarodnoho naukovo seminaru (m. Chernivtsi, 16 hrudnia 2022 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 50-53.
- Kovalevskiy, V. M., Horbanenko, S. A. 2014. Znakhidka zaliznoho rala v raioni Zhyvotynnoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-106.
- Koloda, V. V. 2013. Dva saltovskikh kompleksa iz Gosudareva Iara. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura*, 3: Problemy ta doslidzhennia, s. 73-81, 161-168.
- Koloda, V. V. 2014a. O khoziaistvennykh i amakh so standartizirovannymi naborami predmetov na saltovskikh poseleniakh. Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. *Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Kharkov, 30 – 31 oktiabria 2014 g.* Kharkov, s. 54-55.
- Koloda, V. V. 2014b. Spetsializirovannye remeslennye instrumenty saltovskogo perioda na gorodishche Mokhnach. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13): Arkheolohiia: mozhyvosti rekonstruktsii, s. 68-74.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 74. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Magomedov, B. V. 1987. *Cherniakhovskaia kultura Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.
- Mamonov, V. S. 1952. Starinnye orudiia dlia obrabotki pochvy iz s. Starosele na Dnepre. *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 67-90.
- Mykhailyna, L. P., Pashkevych, H. O., Pyvovarov, S. V. 2007. Rilnytstvo slov'iano-ruskoho naselennia mezhyrichchia verkhnoho Prutu ta serednoho Dnistra. *Arkheolohiia*, 2, s. 57-66.
- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola.

- Moskalenko, A. N. 1965. *Gorodishche Titchikha. Iz istorii drevnerusskogo poseleniia na Donu*. Voronezh: VGU.
- Pyvovarov, S. V. 2010. Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Bukovyni u 2009 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1 (29), s. 41-54.
- Pyvovarov, S. V. 2011. Doslidzhennia slov'ianskoho poselennia VI–IX st. poblyzu s. Ridkivtsi 2010 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2 (32), s. 22-37.
- Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2014. Ridkivske poselennia raikovetskoi kultury u Verkhnomu Popruti. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan, s. 345-356.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniचे. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Polevoi, L. P. 1985. Tipologiiia zemlepushennykh orudii i poiavlenie pluga na territorii feodalnoi Moldovy. In: Byrnia, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia srednevekovykh pamiatnikov v Dnestro-Prutskom mezhdureche*. Kishinev: Shtiintsa, s. 66-90.
- Primak, V. V. 1990. Orudiia obrabotki pochvy naseleniia Dneprovskogo Levoberezhia VIII–X vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii iuzhnoi Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 69-72.
- Rusanova, I. P. 1980. Izuchenie slavianskikh poselenii u s. Chernovka. *Arkheologicheskie otkrytiia* 1979 g., s. 331.
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1979. Raskopki i razvedki Slavianskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkrytiia* 1978 g., s. 397.
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. Gnezdo slavianskikh poselenii u s. Chernovka Chernovitskoi obl. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 179, s. 19-25.
- Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavianskaia obshchina VI – X vv. n. e.* Moskva: Nauka.
- Shcherban, A. L., Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A. 2015. Skarb vyrobiv dlia zbyrannia vrozhaui z Poltavshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilsskoho horodyshcha* 2014, s. 138-148.
- Yurenko, S. P., Pryimak, V. V. 1990. Zemlerobski znariaddia Bytytskoho horodyshcha. In: *Vyvochennia istorichnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektivy: Tezy dopovidei ta povidomlen do naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoii 70-richchiu Romenskoho kraieznavchoho muzeiu (lystopad, 1990 r.)*. Sumy; Romny, s. 71-74.
- Beranová, M. 1980. *Zemědělství starých Slovanů*. Praha: Academia.
- Beranová, M., Lutovský, M. 2009. *Slované v Čechách. Archeologie 6. – 12. století*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Borzová, Z. 2016. *Polnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Dresler, P., Beran, V. 2019. Zemědělské nástroje raně středověkého obyvatelstva Pohanska u Břeclavi. *Památky archeologické*, 110, s. 237-306.
- Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte*, 42. Berlin: Akademie.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450*, 66. Leiden; Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004429574>
- Kováč, J. 2013. Hromadný nález železných predmetov z Bratislavského hradného vrchu. *Zborník Slovenského národného múzea, CVII: Archeológia*, 23, s. 97-104.
- Poleski, J. 2013. *Małopolska w VI – X wieku: studium archeologiczne. Opera Archeologiae Iagellonicae*, 3. Kraków: Historia Iagellonica.
- Teodor, D. Gh. 1985. Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI–X. *Arheologia Moldovei*, X, p. 50-73.
- Teodor, D. Gh. 1996. *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV – XI d. Hr. Iași: Helios*.
- Teodor, D. Gh. 1997. Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V–X d. Hr. *Arheologia Moldovei*, XX: Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, p. 79-116.

М. В. Ілків, Б. Т. Рідусь, С. А. Горбаненко

HOARD OF THE INSTRUMENTS FOR SOIL CULTIVATION FROM THE CHORNIVKA ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

On the territory of the Chornivka archaeological complex the Bukovynian expedition of the State Enterprise «Science Research Centre “Protective Archaeology Service of Ukraine”» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine monitors the condition of the monument sites. Thanks to this, in 2022, a deposit of parts for the instru-

ments for soil cultivation was discovered outside the boundaries of known settlements. Two gouters, two tusks and a bushing hoe were found. The publication is dedicated to introducing this hoard into scientific circulation. The find of a deposit of agricultural tools outside the archaeological sites confirms the importance of constant monitoring of both the sites and the areas around them. A comparative analysis of these details with materials of the Raykovetska monuments also confirms the chronology of the hoard's laying — VIII — X centuries.

The find of both sets in pairs (2 gouters and 2 tusks) proves that they were intended for use on ploughable tools / ploughs. The comparative analysis against the background of similar findings of the last quarter of the 1st millennium AD on the territory of the south of Eastern Europe in various archaeological cultures proves the highest level of development of these tools for primary soil tillage for its time.

Today, out of five locations of such foundations, three were discovered in a small part of the area of the Raykovetska culture in the northern part of Bukovyna. Do these finds testify to the better study of the Raykovetska sites in the Chernivtsi region compared to others or are a feature of this micro-region of settlement of the chronicled Slavs — time will tell.

The deposition of the material was probably of a purely domestic nature — short-term storage of property; the contents of the deposit emphasize the importance of agriculture for ancient people. Detailing the interpretation of such material (not precious) deposits requires the creation of a catalog for Eastern Europe as complete as possible.

Keywords: Early Slavs, Raykovetska culture, deposit, agricultural tools, gouter, tusk, hoe.

Одержано 1.12.2022

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України.

GORBANENKO Sergii, PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ІЛЬКІВ Микола Володимирович, кандидат історичних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України.

ILKIV Mykola, PhD, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi; State Enterprise «Science Research Centre "Protective Archaeology Service of Ukraine"» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1501-876X, e-mail: m.ilkiv@chnu.edu.ua.

РІДУШ Богдан Тарасович, доктор географічних наук, кандидат історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

RIDUSH Bogdan, Dr., Prof., Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5896-6073, e-mail: b.ridush@chnu.edu.ua.

УДК [904.23:552](477.51)“653”

А. В. Корохіна, Р. А. Кравченко, В. М. Бельський

ПЕТРОГРАФІЧНИЙ ТА ЕЛЕМЕНТНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІКИ РОМЕНСЬ КОЇ КУЛЬТУРИ З ПАМ'ЯТОК СВЕРДЛОВСЬКЕ-1 ТА РАДИЧІВСЬКЕ-3 (пілотне дослідження)

Стаття присвячена висвітленню перших результатів петрографічного та елементного аналізу керамічних виробів з пам'яток роменської культури в Чернігівській області (археологічні комплекси Свердловське-1 та Радичівське-3). Отримано дані щодо сировинних і технологічних особливостей трьох технологічних груп: (1) ліпна кераміка місцевого походження, (2) кераміка, умовно визначена, як «примітивно виготовлена на гончарному крузі», (3) та давньоруська кружальна кераміка. Методом енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії проаналізовано хімічний склад сировини, встановлено відповідність геохімічних даних із результатами технологічно-петрографічної класифікації.

Ключові слова: Свердловське-1, Радичівське-3, Подесення, роменська археологічна культура, Давня Русь, кераміка, технологія, петрографічний аналіз, елементний аналіз, енергодисперсійна рентгенівська спектроскопія (мікрозондовий аналіз).

Вступ. Час існування роменської культури у сучасній науковій літературі прийнято відносити до IX — початку XI ст. (Комар 2012, с. 151—157). Її ареал охоплює Дніпровське Лівобережжя (басейни річок Десна, Псел, Сейм, Сула, Ворскла; детально див.: Пуголовок 2018).

Протягом останнього десятиліття Подесення є одним з регіонів активних досліджень пам'яток роменської культури (Черненко, Кравченко, Луценко 2018). Більшість відомих пам'яток Подесення датовані межею IX/X — початком XI ст. (Григорьев 1988, с. 72, рис. 2). Вважається, що починаючи з кінця IX — початку X ст. слов'янське населення регіону поступово поглинається русами, які починають активно освоювати межиріччя Дніпра та нижньої течії річки Десна (Бондарь 2012). На той момент поселення роменської культури концентруються головним чином у Середньому Подесенні (Григорьев 1988, с. 69, 73—74, рис. 1).

На думку О. В. Григор'єва, руські та роменські групи пам'яток Верхнього та Середнього Подесення до початку XI ст. розділяла незаселена зона, що пролягала між роменським городищем в ур. Городок біля смт Слобідка та давньоруськими пам'ятками нижньої течії р. Снов (Григорьев 1990). У цілому, можна погодитися із такими висновками О. В. Григор'єва. Однак слід відмітити, що на сьогоднішній день матеріали роменської культури відомі й західніше окресленого дослідником масиву пам'яток: в смт Любеч та на городищі в ур. Городок біля

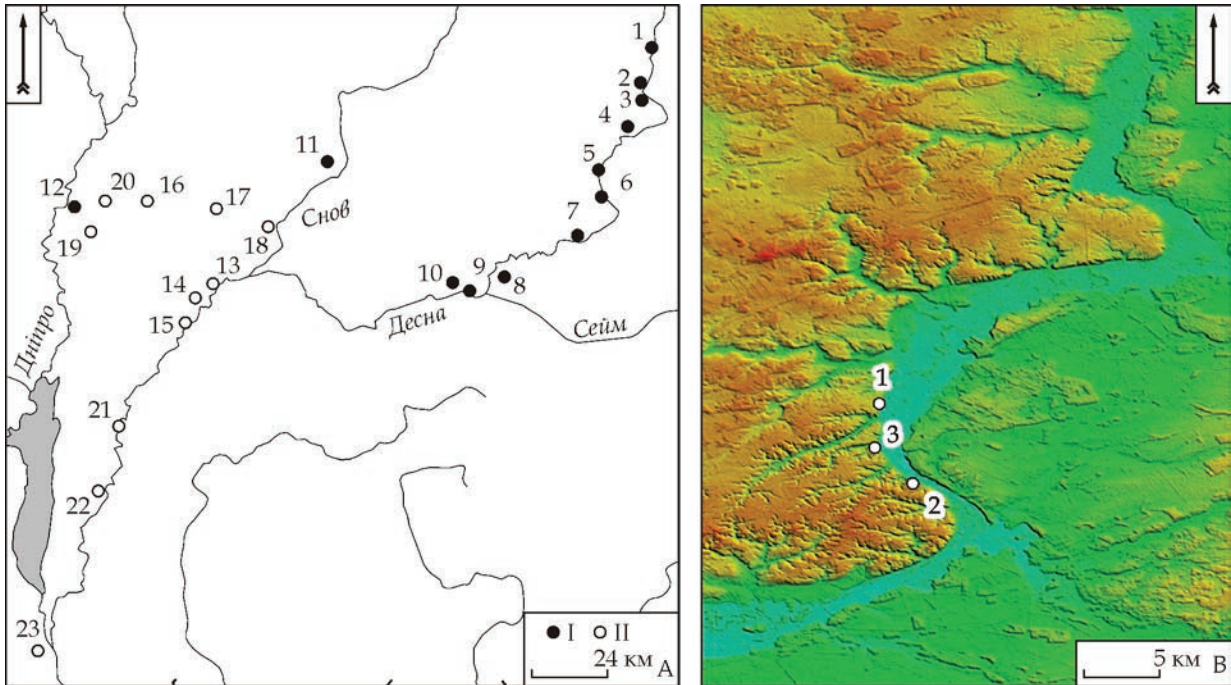

Рис. 1. Місце розташування археологічних комплексів Сverdловське-1 та Радичівське-3: А — карта археологічних пам'яток Подесення у Х ст.: 1 — Пісочний рів; 2 — Киселівка 2 (Леньків); 3 — Новгород-Сіверський; 4 — Горбове; 5 — Сverdловське-1; 6 — Радичівське-3; 7 — Городище; 8 — Ведмедки; 9 — Бурімка; 10 — Слобідка; 11 — Петрівка; 12 — Любеч; 13 — Чернігів; 14 — Гушин; 15 — Шестовиця; 16 — Малий Листвен; 17 — Звеничів; 18 — Седнів; 19 — Клонів; 20 — Пересаж; 21 — Моровськ; 22 — Випозів; 23 — Київ (I — роменські пам'ятки; II — давньоруські пам'ятки); В — місця взяття зразків: 1 — Сverdловське-1; 2 — Радичівське-3; 3 — місце забору глинистої сировини

с. Петрівка (Казаков, Марченко 1993; Моця, Козубова, Скороход 2015). Це дозволяє дещо скоригувати його висновок щодо кордону між руссо та роменцями.

Як засвідчують матеріали археологічних досліджень, співіснування роменців і Русі протягом Х — початку ХІ ст. в Подесенні призвело до формування певних локальних особливостей у місцевій матеріальній культурі. В першу чергу, це знаходить відображення в матеріалах пам'яток роменської культури, носії якої перебували на нижчому рівні соціально-економічного розвитку, ніж руси. Це знаходить відображення, перш за все, в такій категорії масового матеріалу, як керамічний посуд.

Фахівці неодноразово вказували на неоднорідність керамічного комплексу роменської культури (Сухобоков 1975, с. 80; Григор'єв 2000, с. 152–160; Пуголюков 2019). Так, аналізуючи посуд з роменських пам'яток (зокрема, з Середнього Подесення — Новгород-Сіверський, Горбове) О. В. Григор'єв (Григор'єв 1990; 2000, с. 156–160) виділив три групи посуду за способом виготовлення: 1) товстостінні посудини (0,5–1,5 см), виготовленні методом скульптурного ліплення без застосування гончарного круга; 2) посудини, виготовленні методом скульптурного ліплення з подальшим загладжуванням поверхні на повільному гончарному крузі; 3) тонкостінні посудини, виготовленні з добре відмудленої глини із домішками піску. Останні характеризуються якіснішим випалом, обробкою поверхні та формуванням вінець на гончарному крузі (Григор'єв 1993, с. 77).

О. В. Григор'єв вважав кераміку I й II груп продуктом місцевого виробництва. Посуд третьої групи він визначав як імпорт з території Давньоруської держави (Григор'єв 1993, с. 80–81). Дослідник зазначав, що відмінності хімічного складу формувальної маси ліпної та кружальної кераміки вказує на їх виготовлення у різних місцях, хоча самі результати хімічного аналізу в роботі не наводяться (Григор'єв 2012, с. 112). Подібних висновків дійшов й І. Г. Сарачев, аналізуючи матеріали із розкопок роменських пам'яток Полтави (Сарачев 2000).

Утім необхідно зауважити, що запропонований О. В. Григор'євим розподіл кераміки на групи базується переважно на суб'єктивних візуальних спостереженнях за морфологічним ознаками посудин й складом формувальної маси, а також особливостями технологічного процесу виготовлення посудин. З огляду на це, з метою верифікації запропонованого дослідником розподілу, авторами публікації застосовано археометричний аналіз.

Археометричні методи дозволяють вирішувати такі завдання як: 1) характеристика певних груп кераміки за мінералогічними, хімічним складом та особливостями технології; 2) виявлення та опис міжгрупової різниці; 3) виявлення можливої композиційної гетерогенності всередині груп; 4) дослідження питань їхнього походження.

У цій роботі поставлено завдання отримати перші дані щодо сировинно-технологічних характеристик кераміки з археологічних пам'яток Свердловське-1 та Радичівське-3 для поповнення бази археометричних даних, а також — зробити перші порівняння композиційного складу різних технологічних груп кераміки у руслі питання щодо їхнього походження (місцеве / немісцеве).

Археологічний і геологічний контекст. До археометричного аналізу залучено матеріали з двох роменських археологічних комплексів — Свердловське-1 та Радичівське-3.

Археологічний комплекс Свердловське-1, що складається з городища та неукріпленого селища, розташований в 1,5 км північніше с. Деснянське (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.; рис. 1: В).

Він займає високий (45–50 м) мисоподібний виступ правобережної корінної тераси р. Десна. Станом на сьогоднішній день площа укріпленої частини пам'ятки становить близько 0,3 га. Розміри селища наразі встановлюються.

Пам'ятка вперше згадана у працях Д. Я. Самоквасова та П. С. Уварової (Самоквасов 1873, с. 4; 1908, с. 115; Уварова 1906, с. 79). Упродовж XX ст. її неодноразово обстежували розвідками під керівництвом С. А. Гатцука (1907 р.), О. М. Мельниківської (1967 р.), О. В. Шекуна (1983 р.) та В. Є. Куриленка (1989 та 1998 рр.) (Гатцук 1907, с. 78–81; Мельниковская 1967, с. 2; Куриленко 1989, с. 7, 15, рис. 9; 1998b, с. 5–6, рис. 6; Шекун 1983, с. 22, рис. 78–79). Стаціонарні польові дослідження на пам'ятці здійснювала О. М. Мельниківська в 1968 р. (Мельниковская 1968, с. 18–20, рис. 50–60). У 2014 р. розкопки поновила експедиція під керівництвом О. Є. Черненко, яка за сім польових сезонів (2014–2020 рр.) дослідила більш ніж 300 м² на городищі та відкритому поселенні (рис. 2: А). У ході робіт було вивчено рештки захисних споруд та забудови часів існування роменської культури та залишки напашарувань юхнівської культури. Також виявлено окремі знахідки, які датуються добою бронзи (фрагменти керамічного посуду та кам'яної сокири), пізньоримським періодом (лунниця), раннім середньовіччям (фрагмент трьохпальчастої фібули) та добою Козаччини (окремі уламки керамічного посуду XVII–

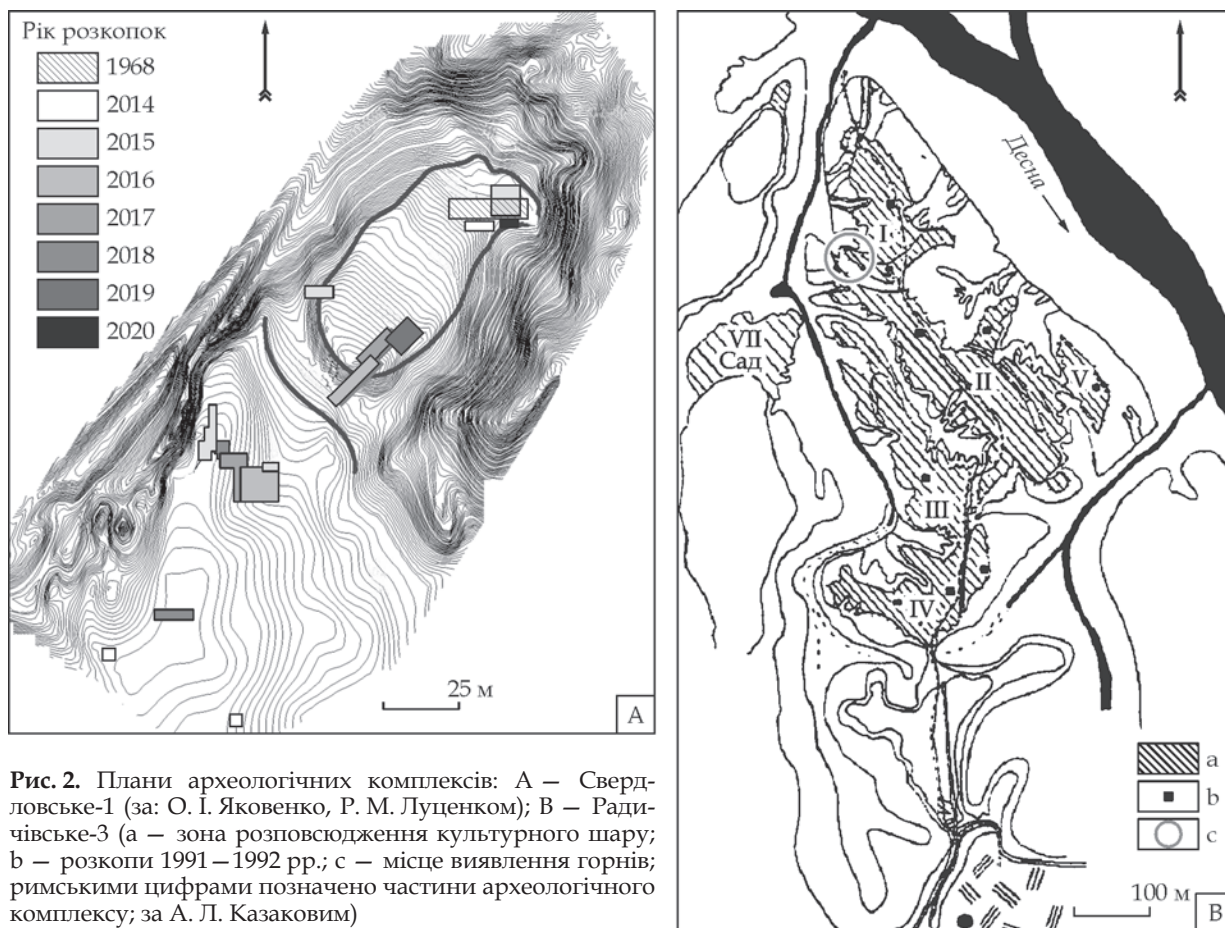

Рис. 2. Плани археологічних комплексів: А — Свердловське-1 (за: О. І. Яковенко, Р. М. Луценком); В — Радичівське-3 (а — зона розповсюдження культурного шару; б — розкопи 1991–1992 рр.; в — місце виявлення горнів; римськими цифрами позначено частини археологічного комплексу; за А. Л. Казаковим)

XVIII ст.) (головні результати досліджень: Мельниківська 1978; Черненко та ін. 2017; Черненко, Кравченко, Луценко 2020b). Асортимент посуду зі Свердловського-1 представлений на рис. 3.

Вибірка кераміки, використана в цьому дослідженні (рис. 4) походить зі споруди 4, виявленої в межах розкопу 4 у 2019 р. (Черненко, Кравченко, Луценко 2020a). Об'єкт виявлений в південній частині горища та інтерпретується як житло. Його датування попередньо визначено в межах кінця IX — першої половини X ст.

Археологічний комплекс Радичівське-3 розташований за 1 км на південь від с. Радичів (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.) в уроч. Хотинське й складається з городища, поселення-супутника та решток курганної групи (рис. 2: В). Пам'ятка розташована на високій (40–50 м) правобережній терасі правого берега р. Десна і з усіх боків обмежена обводненими ярами. З плато вона з'єднана вузьким перешийком, розташованим з південного боку. Загальна площа комплексу може становити 16 га (Казаков, Черненко 2013).

Пам'ятка відома в літературі з кінця XIX ст. (Самоквасов 1873, с. 4; Уварова 1906, с. 80). Комплекс в ур. Хотинське обстежений у 1907 р. розвідками під керівництвом С. А. Гатцука (1907, с. 83, 88–91). У 1970–1990-і роки його досліджував В. Є. Куриленко (Куриленко 1988, арк. 9–10; 1989, арк. 3–4; 1991, арк. 8–9; 1992a; 1992b; 1995; 1998a), у 1983 — О. В. Шекун (Шекун 1983, арк. 18–19, рис. 69–70).

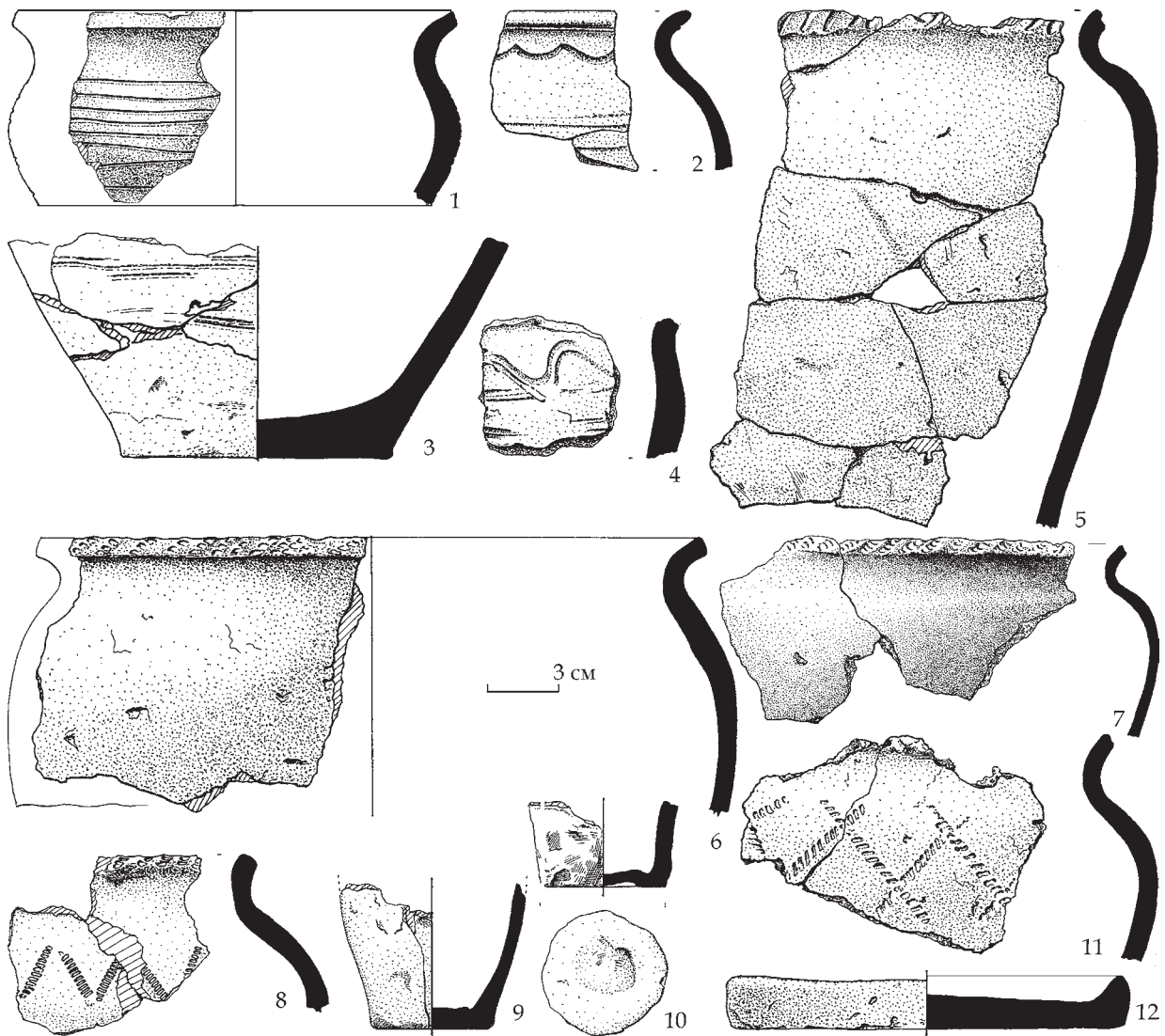

Рис. 3. Асортимент посуду археологічного комплексу Сведловське 1: 1, 2 – фрагменти кружальних посудин; 3, 4 – фрагменти раньокружальних посудин; 6–12 – фрагменти ліпних посудин

У 1991–1992 рр. Чернігово-Сіверська експедиція Чернігівського обласного археологічного центру під керівництвом А. Л. Казакова на пам'ятці здійснила стаціонарні розкопки на площі близько 1000 м². Дослідження охоплювали городище, відкрите поселення та рештки курганої групи (Казаков, Олейник, Потапов 1991; Казаков, Черненко 2013).

Проведенні дослідження дозволили Л. А. Казакову (Казаков, Черненко 2013) виділити три культурно-хронологічні етапи функціонування комплексу: 1) ранній залізний вік (юхнівська археологічна культура); 2) слов'янський (роменська археологічна культура); 3) великокнязівська доба (матеріали XI–XIII ст.). На сьогодні, результати досліджень пам'ятки введено до наукового обігу фрагментарно (Казаков 1994; 2010, с. 109–110; Казаков, Черненко 2013; Кравченко, Горбаненко 2017; Кравченко, Черненко 2021; Сергєєва, Кравченко 2021).

Із колекції знахідок із Радичівського-3 для здійснення археометричних аналізів відібрано зразки кружальної кераміки, виявленої А. Л. Казаковим під час досліджень гончарних горнів. Чотири такі тепло-технічні

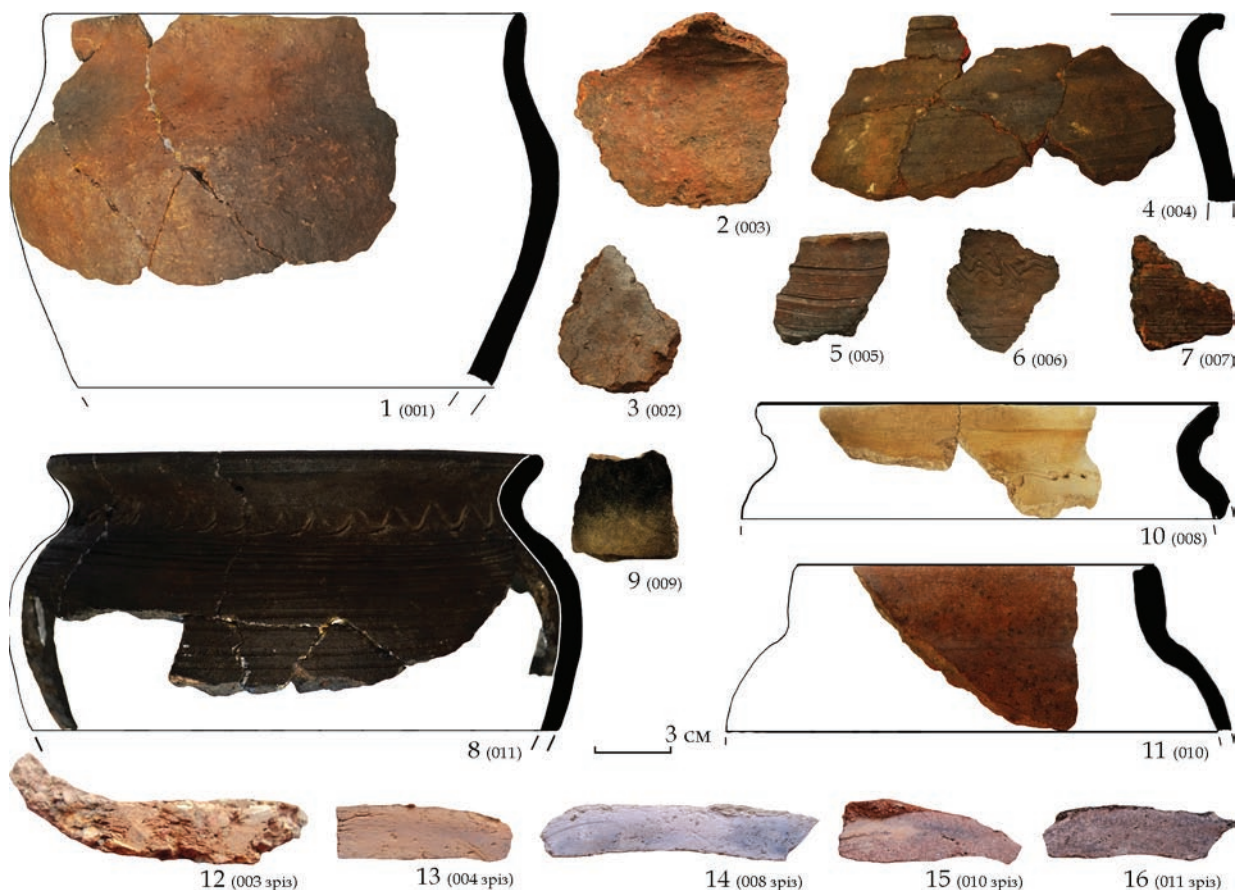
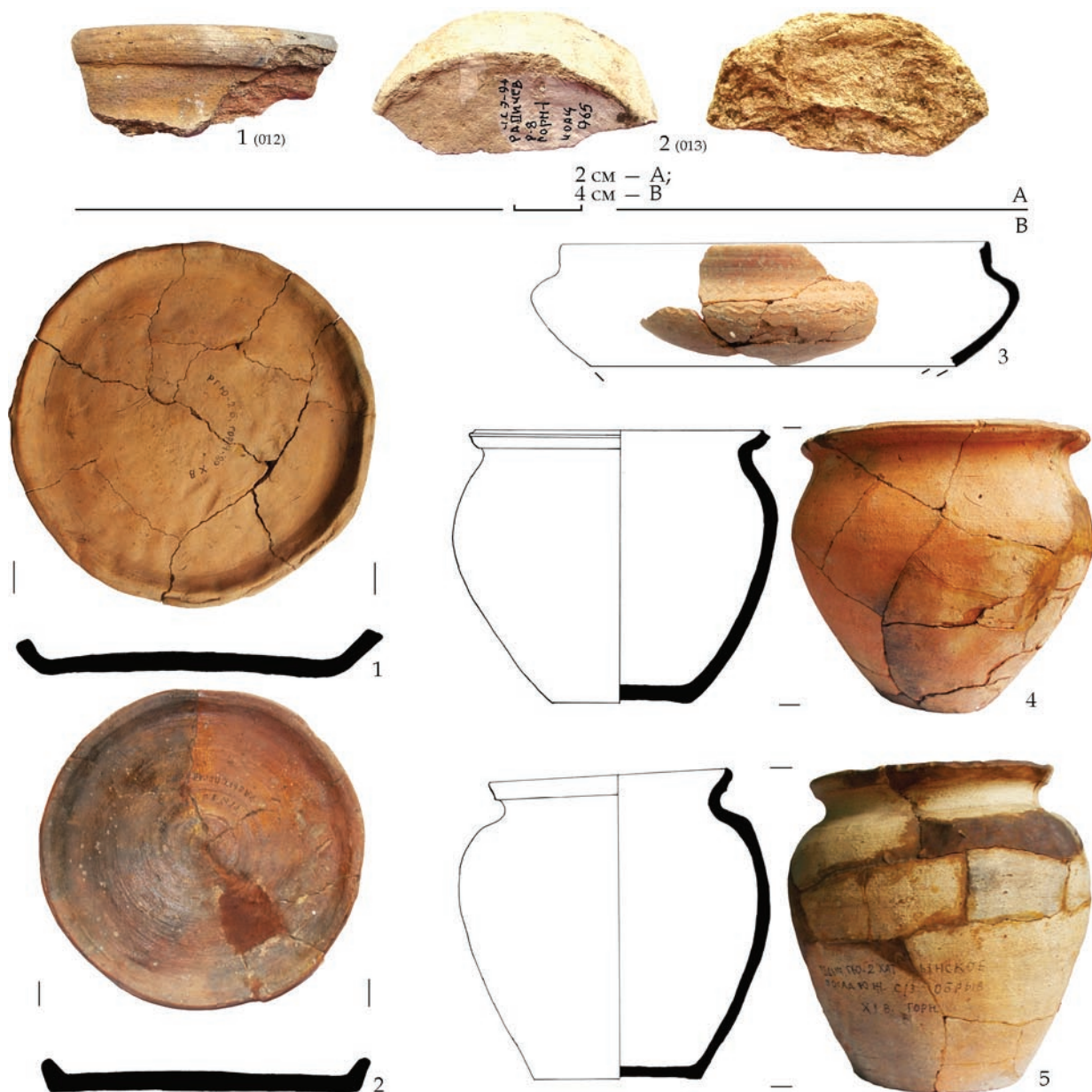

Рис. 4. Керамічний посуд зі споруди 4 (розкоп 4, дослідження 2019 р.): 1–3 – уламки ліпних посудин; 4–7 – уламки посудин «примітивно виготовлена на гончарному крузі»; 8–11 – уламки кружальних посудин

споруди були виявленні в західній частині відкритого поселення (рис. 2: В) в межах розкопів 8 (1991 р.) та 10 (1992 р.) (Казаков, Потапов, Олейник 1992, с. 22–23). Під час їх досліджень знайдені лише дрібні фрагменти кружальної білоглиняної кераміки кінця X – початку XI ст. (Казаков, Потапов, Олейник 1992, с. 108, рис. 73: 34–43). Вірогідно, це відповідає часу функціонування горен.

Для здійснення аналізів з пам'ятки відібрано два фрагменти кружальної кераміки (рис. 5: А). Вони походили із горен 1 та 2 (розкоп 8), досліджених експедицією під керівництвом А. Л. Казакова у 1991 р. (Казаков, Олейник, Потапов 1992, с. 22, 89, рис. 54). Ці матеріали залученні до вибірки як контрольні зразки, що репрезентують продукцію місцевих гончарів. Повніше уявлення щодо продукції майстрів із Радичівського-3 дають посудини з експозиції Мезинського археологічного науково-дослідного музею ім. В. Є. Куриленка (рис. 5: В). Згідно свідчень О. В. Шекуна, їх виявив В. Є. Куриленко в зруйнованому яром горні (Шекун 1983, с. 19, 51 рис. 70).

У фізико-географічному відношенні Середнє Подесення відповідає Новгород-Сіверському Полісся, яке є частиною Поліської мішано-лісової провінції. У тектонічному відношенні воно займає північну частину південно-західного схилу Воронезького кристалічного масиву. Знаходиться на території Сново-Деснянської водорозділової рівнини (інша назва – Придеснянське плато) з максимальною абсолютною висотою 222 м над рівнем моря. Плато має незначний ухил з північного сходу на

південний захід, у бік осі Дніпровсько-Донецької западини. Характеризується глибоким (близько 100 м) та густим ерозійним розчленуванням поверхні, зумовленим особливостями давнього рельєфу. Також для регіону характерні карстові процеси (Природа... 1986, с. 54, 62, 63).

У геологічній будові беруть участь докембрійські метаморфічні, вивержені й осадові утворення і потужна товща осадових відкладів палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Склад кристалічних порід доволі одноманітний. Найдавніші — гнейси, що залягають між гранітами та мігматитами кіровоградсько-житомирського гранітно-мігматитного комплексу. Відомі гранат-біотит-плагіоклазові та біотит-плагіоклазові різновиди гнейсів. Осадові відклади в межах регіону сягають від 0,5 до 6 км. Безпосередньо в місці локалізації поселення четвертинні

Рис. 5. Кераміка із горен археологічного комплексу Радичівське-3: А — із досліджень А. Л. Казакова 1991 р. (1 — горно 2, розкоп 8; 2 — горно 1, розкоп 8); В — посуд із експозиції Мезинського археологічного музею

відклади, товщею 2–5 м, залягають на поверхні палео- та неогенових відкладів (Клюшников, Фаловский 1974).

Методика та обладнання. Вибірку дослідження склали 13 екземплярів кераміки (посуду) та один експериментальний брикет з глини, відібраної поблизу пам'яток. Зразки, відібрані зі Свердловського-1, після візуального огляду ми зарахували до трьох груп відповідно до типології О. В. Григор'єва (Григорьев 1993).

1) Ліпна товстостіна кераміка кераміка, виготовлена без застосування гончарного круга. У формувальній масі фіксуються включення шпату та органіки (зразки 001–003; рис. 4: 1–3).

2) Представлена виробами виготвленими методом скульптурного ліплення, з обробкою поверхні на гончарному крузі або поворотній дошці (стадії РФК 1–2 за О. О. Бобринським; Бобринский 1978, с. 27). Може бути визначений, як «примітивно виготовлений на гончарному крузі» (Пуголов 2019). Від зразків першої групи вони відрізняються більшою щільністю формувальної маси (зразки 004–007; рис. 4: 4–7).

3) Кружальна кераміка відносно високої якості. Порожнє тіло виробів сформоване із застосуванням навичок скульптурного ліплення. Гончарне коло використане для загладжування поверхні та часткового профілювання посудини, що дозволяє віднести їх до РФК 3–4 за О. О. Бобринським (зразки 008–011; рис. 4: 8–11).

Із Радичівського-3 залучені два зразки кружальної кераміки, що відповідають третій технологічній групі Свердловського 1 (зразки 012, 013; рис. 5: 1, 2). Досліджені фрагменти походять з заповнення горен 1 і 2. Дані щодо типологічної та контекстної атрибуції зразків зведено в табл. 1.

Таблиця 1. Типологічна та контекстна атрибуція зразків

№ зразка	Польовий шифр	Тип виробу	Частина виробу	Контекст знахідки
Свердловське-1				
001	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 6, –396	Горщик ліпний	Стінка	Споруда 4, посудина 4
002	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4	Те саме	Стінка	Споруда 4
003	МАЕ-2019 [р. 4, сп. 4]	Те саме	Вінце	Споруда 4
004	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 4, –417...–458	Горщик ліпний, оброблений на крузі	Стінка	Споруда 4, посудина 3
005	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 4, сектор Б, –407...–442	Те саме	Стінка	Споруда 4
006	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 3, сектор А, городищ., –397...–427	Те саме	Стінка	Споруда 4
007	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 4, сектор Г, –414...–457	Те саме	Стінка	Споруда 4
008	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 7, сектор Г, –378...–396	Горщик, витягнутий на крузі	Стінка, придонна частина	Споруда 4
009	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 4, 7	Те саме	Стінка	Споруда 4, посудина 1
010	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 4, сектор Г, –386...–414	Те саме	Стінка	Споруда 4, посудина 5
011	МАЕ-2019, р. 4, сп. 4, кв. 4, сектор Б, –379...–395	Те саме	Стінка	Споруда 4, посудина 2
Радичівське-3				
012	ЧСЭ-91, Радичев, Р. 8, горн 1, ЧОАЦ 965	Те саме	Денце	Р. 8, горн 1
013	ЧСЭ-91, Радичев, Р. 8, горн 2, ЧОАЦ 966	Те саме	Вінце	Р. 8, горн 2
014	Глиниста сировина, випалена			Долина р. Хвостинка

Порівняльні матеріали доповнює експериментально випалений брикет із глини (зразок 014), зібраної між городищами Сverdlovське-1 та Радичівське-3 (рис. 1: В). Брикет завтовшки 1 см було сформовано вручну, без попередньої обробки глини. Випал проводився на відкритому вогнищі на землі, в центральній частині вогнища, з витримкою в 1 год та повільним повним остиганням у вогнищі. Максимальна температура на периферії вогнища сягала 740 °С.

На першому етапі технологічна характеристика зразків здійснювалася шляхом їх огляду та тестів. Фіксувалися ознаки: колір поверхонь за системою Мансела¹, твердості за шкалою Мооса, відчуття поверхонь на дотик, кольорової палітри свіжих зламів, текстури свіжих зламів (Whitbread 2017) та характеристики формувальної маси, помітні у стереоскопічний мікроскоп. Оскільки типовою є ситуація, коли на одній посудині чи фрагменті виробу, внаслідок неоднорідних умов випалу, виділяються ділянки різних відтінків, яскравості та насиченості, при описі кольорів ми намагалися звести його варіативність до мінімуму та фіксували найбільш поширені кольори у вибірці.

Надалі проводився петрографічний аналіз за методикою, адаптованою до археологічної кераміки (Whitbread 1995; Quinn 2013) та кількісний (модальний) аналіз кластичних включень. Застосовано класичну техніку спостереження прозорих шліфів кераміки (товщиною 30 µm) у просвічуючому поляризованому світлі. Петрографічний опис здійснено згідно рекомендованого методикою зразку (Quinn 2013, p. 71 – 102).

Ключовим елементом застосованої методики петрографічного аналізу є класифікація мас кераміки за «петрогрупами» (або «петрофабриками») перед їхнім описом, що є ефективнішим, аніж об'єднувати описи окремих зразків при побудові класифікації (Albero Santacreu 2014, p. 23 – 27; Whitbread 2017; Quinn 2013, p. 73 – 79). Це дозволяє зосередитися на суттєвих композиційних рисах, що є важливими для класифікації кераміки з точки зору її походження та / чи технології. При цьому враховується широкий перелік петрографічних рис: якісний, кількісний склад та розмірність непластичних домішок (як природних, так і штучних, характеристики матриці (колір, ступінь оптичної активності, ступінь гетерогенності), характеристики пор.

Для означення петрографічних рис застосовуються наступні спеціальні терміни, перекладені з: (Quinn 2013).

Для визначення інтервалів концентрації компонентів: 1) predominant (>70 %) – абсолютно переважає; 2) dominant (50 – 70 %) – переважає; 3) frequent (30 – 50 %) – частий; 4) common (15 – 30 %) – типовий; 5) few (5 – 15 %) – нечисленний; 6) very few (2 – 5 %) – дуже нечисленний; 7) rare (0,5 – 2 %) – рідкісний; 8) very rare (<0,5 %) – дуже рідкісний; 9) absent – відсутній.

Для визначення ступеню обкатаності включень застосовано терміни: 1) very angular – гострокутні; 2) angular – кутуваті; 3) subangular – напівкутуваті; 4) subrounded – напівобкатані; 5) rounded – обкатані; 6) well rounded – добре обкатані.

Форма зерен: 1) equant – ізометричні; 2) elongated – анізометричні.

1 Колір встановлено шляхом порівняння цифрових фотографій, до яких застосовували кольорову корекцію, зі згенерованими таблицями Мансела (<http://www.andrewwerth.com/color/>).

Пакування зерен: 1) open-spaced, double open-spaced — суцільне навколозернове облямування; 2) close-spaced — зерна дотичні.

Сортованість зерен: 1) well-sorted — добре сортовані; 2) moderately sorted — помірно сортовані; 3) poorly sorted — погано сортовані; 4) very poorly sorted — дуже погано сортовані.

Типи пор: 1) vesicles — бульбашки; 2) channels — канали; 3) vughs — каверни; 4) planar voids — плоскі пори.

Застосоване обладнання: стереоскопічний мікроскоп МБС-9, поляризаційний мікроскоп МІН-8, фотоапарат Canon EOS 1100, цифрова камера DLT-Cam Basic 2 MP. Для обробки фотографій та текстурного аналізу застосовувалися програмні пакети HeliconFocus (www.heliconsoft.com) та SmartGrain (Takanari et al. 2016).

Елементний аналіз глинистої матриці зразків проводився методом енергодисперсної рентгенівської спектроскопії (мікрозондовий аналіз). Фізичну основу методу складає емісія рентгенівських променів, стимульована вузьким пучком електронів (Ionescu, Höck 2017). Досліджувалися аншлифи кераміки з графітовим напиленням на електронному мікроаналізаторі JXA-733 (JEOL, Японія) з параметрами роботи: прискорююча напруга — 20,00 кВ, сила току — 20 нА, локальність зонду — 2–3 мкм. Елементний склад матриці визначався як усереднене значення за п'ятьма замірами для кожного зразку.

Досліджувався склад основних та вторинних елементів в оксидах з долею >1 % від загальної маси (SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , CaO , Na_2O , K_2O , MgO , P_2O_5 , Ti_2O_5 та MnO). Для порівняння та перевірки гомогенності груп були проаналізовані співвідношення низки елементів, що в спеціальній літературі рекомендовані в контексті розробки проблеми походження кераміки, а саме — $\text{K}_2\text{O} + \text{Na}_2\text{O}/\text{SiO}_2$, $\text{K}_2\text{O}/\text{Na}_2\text{O}$, $\text{K}_2\text{O}/\text{Al}_2\text{O}_3$, $\text{K}_2\text{O}/\text{MgO}$, $\text{Fe}_2\text{O}_3/\text{SiO}_2$, $\text{Al}_2\text{O}_3/\text{TiO}_2$ (Kuleff, Djingova 1996; Höck, Ionescu 2009; Braeckmans et al. 2011). Також, досліджувався якісний склад другорядних і акцесорних мінералів уламкового матеріалу матриці. Класифікація геохімічних даних проведена за допомогою ієрархічного кластерного аналізу за методом Уорда, з застосуванням вбудованих функцій пакету R (R Core Team 2013).

Результати. Візуальна технологічна та петрографічна класифікація. Попередня візуальна характеристика зразків дозволяє виділити або детальніше описати технологічні групи, доповнити петрографічні спостереження та пов'язати з ними певні макро-ознаки (табл. 2). В нашому випадку, результати візуальної та петрографічної класифікації майже цілком збігаються.

У складі вибірки зі Свердловського-1 виділено дві петрографічні групи з двома підгрупами в кожній.

Петрографічна група 1 — з домішкою шамоту й органіки (?) (рис. 6). Відповідає типологічним групам «ліпна» (рис. 4: 1–3, 12) та «примітивно виготовлена на гончарному крузі» (рис. 4: 4–7, 13). Дві підгрупи виділені на основі різниці в концентрації шамоту.

Більшість зразків групи описуються двома відтінками жовтогарячого кольору — 2.5 YR та 5 YR, різниця між якими полягає в тяжінні до червоних або жовтих відтінків відповідно. Колір фрагментів — здебільшого невисокої яскравості (2–4) та насиченості (4–6), тобто відносно одноманітний. Як відомо, колір кераміки відбиває як її хіміко-мінералогічний склад (насиченість залізом), так і умови й загальний вплив енергії нагрівання при випалі (склад та кількість утворених залізовмісних фаз) (Rice 1986, p. 343).

Таблиця 2. Первинний технологічний опис зразків, петрогрупи та типи глинистої сировини

№ зразка	Колір зовнішньої поверхні	Колір внутрішньої поверхні	Кольорова палітра зламів, варіант	Відносна твердість	Поверхня на дотик	Текстура свіжого зламу	Петрографічна група, підгрупа	Тип глинистої сировини (мат. — матриця; ш. — шамот)
001	2.5YR 3/4—5YR 3/4	5YR 6/4—5/4	1	3	Жорстка	Занозиста	1a	ГС 1, мат., ш.; ГС 2, ш.
002	5YR 4/4	2.5YR 2/2—5YR 4/4	1	3	Те саме	Те саме	1a	ГС 2, мат.; ГС 1, ш.
003	2.5YR 5/6	2.5YR 3/4—4/6	1	3	Те саме	Те саме	1a	ГС 1, мат., ш.
004	5YR 3/4	5YR 3/6—2/4	1	3	Те саме	Те саме	1b	ГС 2, мат.; ГС 1, ш.
005	5YR 3/4	2.5YR 3/6	1	3	Те саме	Те саме	1b	ГС 1, мат., ш.
006	5YR 3/4	5YR 2/2	1	3	Те саме	Те саме	1b	ГС 1, мат., ш.
007	5YR 2/2—3/6	7.5YR 2/2	1	3	Те саме	Те саме	1b	ГС 1, мат., ш.; ГС 2, ш.
008	2.5Y 6/4	2.5Y 6/4	1	3	Шорстка	Занозисто-землиста	2a	ГС 3, мат.
009	2.5Y 4/4, N 1	2.5Y 2/2	1	3	Те саме	Те саме	2a	ГС 3, мат.
010	2.5YR 3/4—3/6	2.5YR 3/4	1	3	Те саме	Те саме	2b	ГС 4, мат.
011	N 2	7.5YR 2/2	1	4	Те саме	Те саме	2b	ГС 4, мат.
012	2.5YR 6/4	?	2	3	Те саме	Те саме	Rad	ГС 5, мат.
013	2.5YR 4/4, 6/4, 7/8	5YR 6/4	1	4	Те саме	Те саме	Rad	ГС 5, мат.
014	5YR 4/8, N 1	5YR 4/4, 7.5YR 3/2, N 1	1	3	Те саме	?	1?	?

Твердість зразків за шкалою Мооса — 3, поверхня на дотик — жорстка, злам — занозистий. Кольорова палітра зламів — повністю окиснені. Подекуди в середині зламу трапляються темніші ділянки з нечіткими межами, однак вони в цілому вбачаються залишковим явищем в умовах довгої витримки виробів за кінцевих температур.

Для групи характерна домішка дуже крупного шамоту (до 6,0 мм) — помітні зерна і світлого кольору (окиснені), і темні. У зламах глиниста сировина виглядає як «середньозапіскована», пісок розмірами до 0,5 мм. Рідкісними є оолітові стяжки сполук заліза, до 1,0 мм. Зрідка спостерігаються ділянки з крупними плоскими порами (вірогідно, від вигорілої органічної домішки). Підгрупа 1a має концентрацію шамоту біля 1 : 3 (зразки 001—003, «ліпна»), підгрупа 1b — біля 1 : 6 (004—007, «примітивно виготовлена на гончарному крузі»). Поверхні другої підгрупи краще заглажені, подекуди трапляються сліди стику жгутів, з яких формувалося порожнисте тіло.

За даними петрографічного аналізу, у межах першої петрогрупи зафіксовано використання двох видів глинистої сировини (за класифікацією: Хмелевський, Хмелевська 2015, с. 205—206):

1) алевротиста озалізнена слабкодомішкова глина (ГС 1), що використовувалася для виробництва більшої частини зразків (зразки 001, 003, 005—007 та основна маса шамоту у всіх зразках петрогрупи 1; рис. 6: 1a—b);

2) піщаниста озалізнена слабкодомішкова глина (ГС 2) з приблизно рівною долею алевроиту і піску в матриці (зразки 002, 004, окремі включення шамоту у зразках 001, 007; рис. 6: 3a—b).

Доля непластичних включень у шліфах — в межах 15—25 %, матриці — 60—75 %, пори складають 5—15 %. Включення представлені двома фракціями, що приблизно займають рівну долю площі.

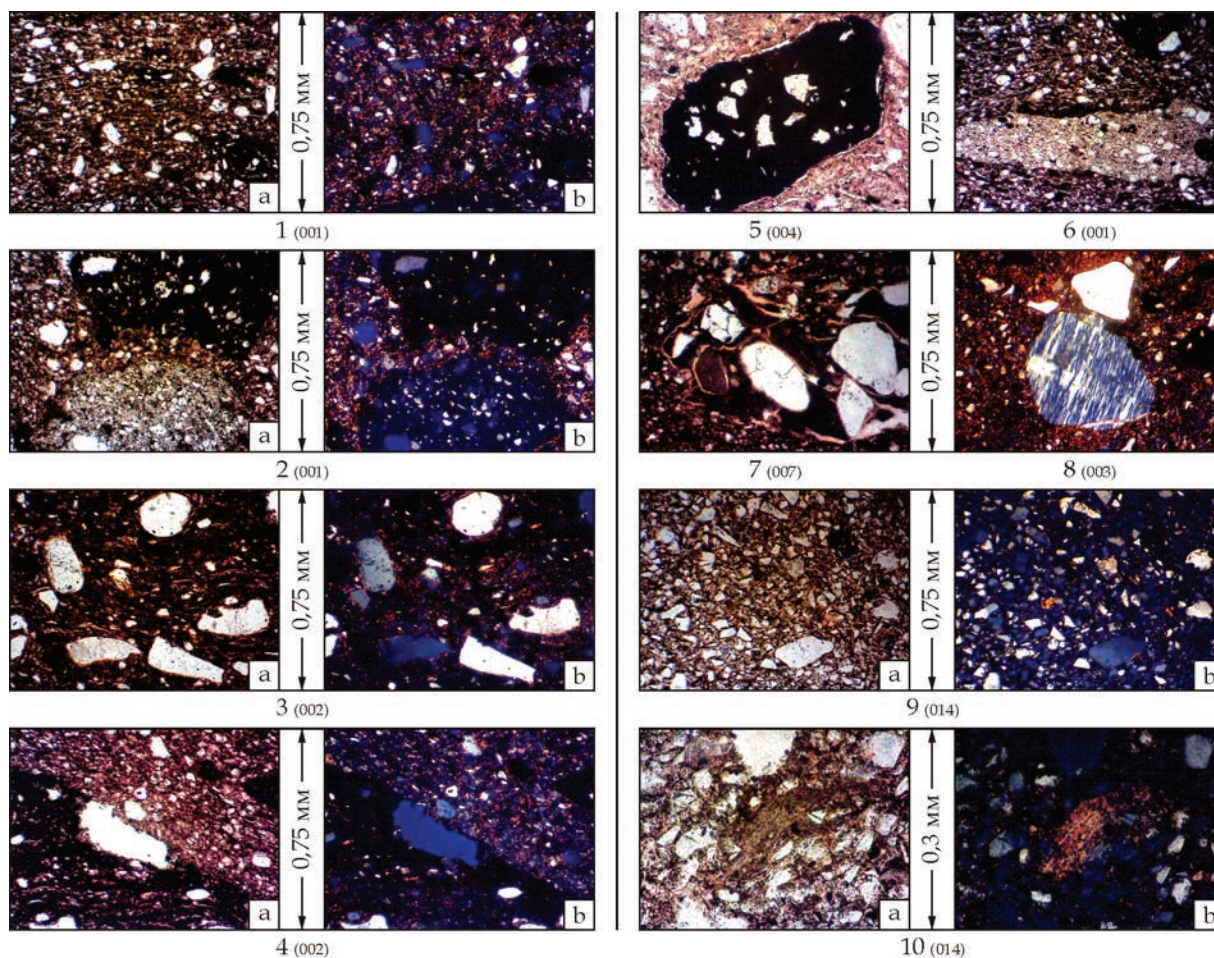

Рис. 6. Мікрофотографії шліфів кераміки: а, без літери — в просвічуючому поляризованому світлі, один поляризатор; б — в просвічуючому поляризованому світлі, схрещені поляризатори; 1 — формувальна маса петрогрупи 1 (ГС 1); 2 — керамокласти першого і другого типів у формувальній масі петрогрупи 1; 3 — формувальна маса петрогрупи 1 (ГС 2); 4 — шамот із ГС 1 (права верхня частина зображення) контактує з матрицею із ГС 2 (ліва нижня частина зображення); 5–7 — керамокласти першого, другого і третього типів у петрогрупі 1; 8 — включення із пертитовим зростанням; 9 — формувальна маса експериментального брикету з глинистої сировини; 10а–11б — звітрений біотит у формувальній масі експериментального брикету (в дужках вказано номер зразка)

Крупна фракція — шамот, непросіяний, розмірами до 6,0 мм. У петрогрупі 1а його концентрація складає близько 1 : 3 відносно глини, у петрогрупі 1б — близько 1 : 6 і менше. Шамот — трьох типів: 1) чорний, алевритистий, з чіткими межами, але в цілому значно обкатаний, що надає йому схожості з глинистими пелетами та дозволяє припустимо ідентифікувати цей тип як домішку сухої подрібненої глини; 2) світлий, алевритистий — світло-коричневий (світліший за матрицю) в одному поляризаторі, сірий чи світло-коричневий — у схрещених поляризаторах, з чіткими межами, більш кутастий; 3) чорний, піщанистий — зафіксовані окремі зерна в зразках 001, 007. Шамот типів 1–2 припустимо ототожнювати з ГС 1 (рис. 6: 2а–б, 4а–б, 5–7).

Тонка фракція включень у петрогрупі 1 пов'язана з природною мінеральною домішкою, в якій переважає кварц та польові шпати. Включення представлені у розмірностях «алеврит» і «дуже дрібний пісок»; кварц демонструє пряме, рідко — хвилясте чи зональне згасання; по-

льові шпати, вірогідно, є калієвими, дуже рідкісні – пертити (рис. 6: 8). Дуже рідкісні, в алевритовій розмірності: полікристалічний кварц, лусочки слюди. Окремими зернами представлена кремениста порода та акцесорні мінерали (характеристика останніх надана нижче).

Матриця у всіх зразках петрогрупи 1 безкарбонатна. В одному поляризаторі – коричнева (ГС 1) чи темно-коричнева (ГС 2), у схрещених поляризаторах – темно-коричнева (за збільшення $\times 40$). Для ГС 1 характерна більша гомогенність, з дуже рідкими мікроскопічними згустками гематиту, матриця оптично-активна, зі смужатою мікроструктурою та високими кольорами інтерференції (striated b-fabrics). ГС 2 більш гетерогенна – грудкувата, де грудки майже оптично неактивні, також включає рідкісні мікроскопічні вclusions гематиту.

Пори – в основному мікро-пласкі (особливо ними насичені зразки із ГС 1) та оперезуючі вclusions шамоту. Рідкісні мезо- та мега-пори припустимо пов'язані з домішкою органіки.

Петрографічна група 2 – з домішкою піску та ознаками формування на крузі швидкого обертання (зразки 008 – 011; рис. 7: 1a–4b). Відповідає

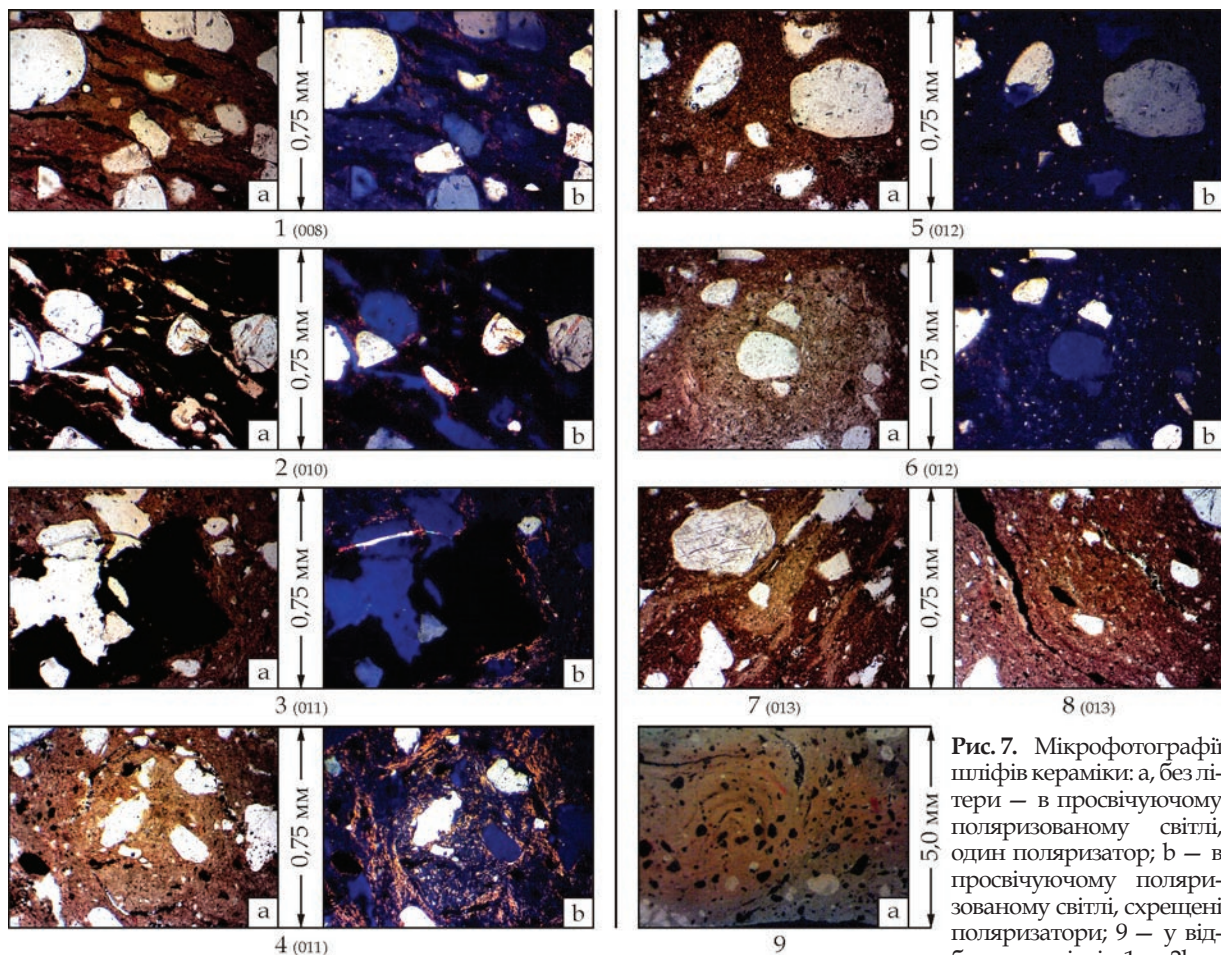

Рис. 7. Мікрофотографії шліфів кераміки: а, без літери – в просвічуючому поляризованому світлі, один поляризатор; б – в просвічуючому поляризованому світлі, схрещені поляризатори; 9 – у відбитому світлі; 1a–2b –

формувальна маса петрогрупи 2 (ГС 3 і ГС 4); 3a–4b – керамокласти першого і другого типів у формувальній масі петрогрупи 2b; 5 – формувальна маса кераміки з Радичівського-3; 6 – керамокласт у зразку 013; 7 – різнопофарбовані ділянки формувальної маси зразка 013 – наслідок змішання глин різної сортності; 8, 9 – концентрична орієнтація пор і вclusions – свідчення конструювання преформи методом навивання згутів (в дужках номер зразка)

групі «кружальна кераміка» (рис. 4: 8—11, 14—16; 5: 1, 2). Різноманітна за технологічними проявами й включає дві підгрупи, відмінні за кольором, текстурою і структурою формувальної маси.

Загальною об'єднуючою рисою є сильна «запіскованість» формувальних мас (штучна домішка піску розмірами до 0,5 мм) та відсутність грубих та інших штучних домішок. Твердість рідко перевищує «3». Через домішку піску поверхні — шорсткі, а злами — занозисто-землисті. Кольорова палітра зламів — так само, повністю окиснена, крім зразка 011 (рис. 4: 8, 16), що має тонкі темні приповерхневі шари.

Підгрупа 2a включає «білоглиняну» кераміку (зразки 008, 009; рис. 4: 10, 14), що дозволяє ідентифікувати третій вид глинистої сировини — чисту неозалізнену глину (ГС 3). Фрагменти мають колір високої яскравості, локально — сірі через редуційні умови випалу. Візуально помітні окремі залізисті стягнення у розмірності «дрібного» та «дуже дрібного піску».

Підгрупа 2b включає зразки кераміки, виготовлені з озалізненої глини. Зразок 010 (рис. 4: 11, 15) випалено в окисній атмосфері (рівномірний жовто-гарячий колір), 011 має чорні поверхні (рис. 4: 8, 16). Залізистих стягнень — більше порівняно з попередньою підгрупою, їхні розміри сягають 1,5 мм, є як червоні (гематит?), так і чорні включення.

Петрогрупа 2 більш «запіскована» за попередню. Включення сягають 25—30 % площі шліфу, матриця складає 60—65 %, пори — 10—15 %.

Включення представлені у двох фракціях, серед яких груба абсолютно переважає (біля 95 % площі включень). Вона складена штучною домішкою піску, розмірами до 0,5 мм, який є більш обкатаним та, у середньому, крупніший за пісок першої групи. Різницю в гранулометрії та концентрації мінеральних включень в характерних зразках петрогруп 1 і 2 відображено в табл. 3 і на діаграмі (рис. 8). Остання демонструє бімодальний розподіл значень розмірів частинок, особливо помітний у зразку 008. Пісок складений кварцом і калієвими польовими шпатами з переважанням першого. Дуже рідкісні — непрозорі нодули або керамокласти розмірами до 0,3 мм. Тонка фракція складає усього 5 % і представлена природнім уламковим матеріалом в «чистій» глині. Абсолютно переважає: кварц та польові шпати; дуже рідкісні — полікристалічний кварц, гематит, сильно звітнений біотит та акцесорні мінерали.

Відмінності між підгрупами 2a та 2b проявляються у складі грубої фракції включень. Якщо в першій штучно введений пісок абсолютно пе-

Таблиця 3. Параметри кластичного матеріалу в формовочних масах показових зразків з поселень Сverdlovське-1 і Radichivське-3

№ зразка	Проаналізовані включення, n	Середній % від площі шліфа			Довжина включень, мм			Середня ізометричність
		Непластичні включення	Матриця	Пори	Середня	Максимальна	Мода	
001	138	14	75	11	0,03	0,08	0,02	0,6
002	120	19	77	4	0,05	0,25	0,02	0,6
005	230	11	72,5	16,5	0,03	0,09	0,02	0,6
008	71	27	62	12	0,08	0,25	0,02	0,6
011	121	21	66	13	0,05	0,3	0,02	0,6
012	84	14	82	4	0,06	0,4	0,02	0,6
014	240	25	59	16	0,03	0,15	0,02	0,6

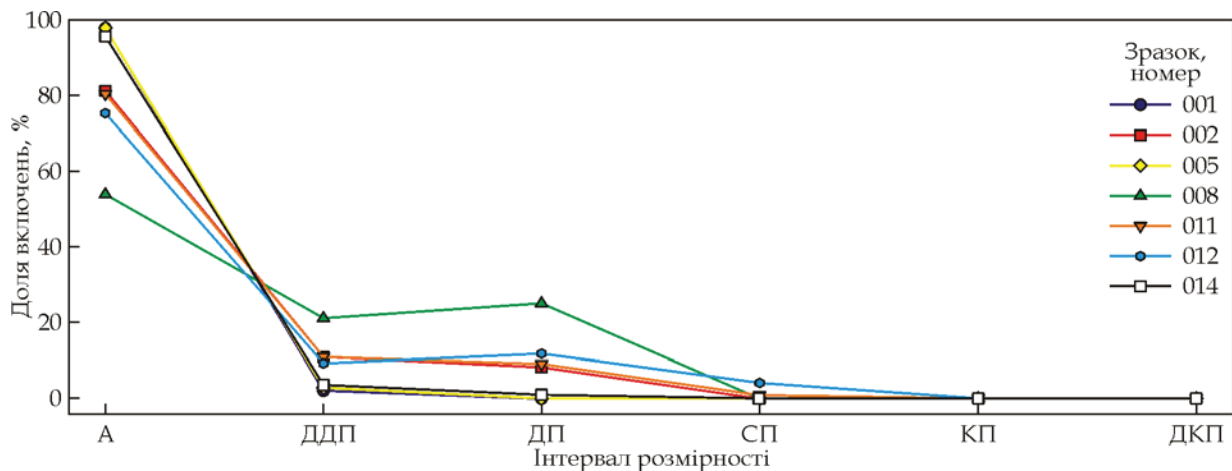

Рис. 8. Гістограми гранулометричного складу уламкового матеріалу для характерних зразків: А — алеврит, 0,01 — 0,0625 мм; ДДП — дуже дрібний пісок, 0,0625 — 0,125 мм; ДП — дрібний пісок, 0,125 — 0,25 мм; СП — середній пісок, 0,25 — 0,5 мм; КП — крупний пісок, 0,5 — 1 мм; ДКП — дуже крупний пісок, 1 — 2 мм (за класифікацією Уддена-Вентворта)

реважає, то у другій, поряд із нею, частими є керамокласти двох типів: 1) піщанисті, чорні в одному та схрещених поляризаторах, за іншими характеристиками подібні до аналогічних включень з петрогрупи 1; 2) у зразку 011 (рис. 4: 8): піщанисті, світло-коричневі, світліші за матрицю (в обох основних режимах мікроскопа). Включення в обох випадках досить сильно обкатані, з чіткими межами (іноді відділені від матриці мікропорами), що дозволяє припускати домішку сухої глини. Утім, такі згустки глини можуть мати і природне походження (рис. 7: 3а — 4б).

Характеристики матриці та пор для підгруп петрогрупи 2 приблизно однакові. Матриця коричнева в одному поляризаторі, жовто-коричнева — у схрещених поляризаторах, оптично активна з рисами смужчатої двозаломлюючої маси (striated, grano-striated b-fabrics; за збільшення $\times 40$); гомогенна. Геохімічні дані дозволяють ідентифікувати сировину підгрупи 2b як окремий тип ГС 4 — чиста озалізнена глина.

Пори — переважно мікро-пласкі та мають специфічні риси. В зразках 008 і 010 вони паралельні та діагональні відносно поверхонь фрагментів (характерні для способу формування посудин витягуванням на крузі; рис. 7: 1а — 2б). У зразку 009 мають концентричну орієнтацію (ознаки жгутового наліпу, яким створювалося порожнисте тіло). У зразках групи 2а пори заповнені чорною непрозорою речовиною, зразки групи 2b їй позбавлені.

Радичівське-3 (рис. 7: 5а — 9). Фрагменти «білоглиняні» (012) чи з рожевими ділянками через змішання двох сортів глини у вологому стані (013; рис. 5: 1, 2). Керамічна маса характеризується середньою запіскованістю (пісок має розміри до 0,5 мм). Присутні окремі оолітові червоні стягнення сполук заліза (до 1,0 мм). У зразку 013 — мікроскопічні оолітові керамокласти як у «білій», так і у «рожевій» частинах зламу. Демонструють спільні риси з «білоглиняною» кружальною керамікою Свердловського-1, для якої зафіксовано використання неозалізненої глини та очевидна штучна домішка піску. Фрагменти представляють одну петрогрупу — з домішкою піску, сформовані на крузі, що відрізняється від петрогрупи 2а меншою концентрацією та гранулометриєю домішки-піску.

Кількість непластичних включень становить 15 %, при цьому їх представлено не тільки у перших трьох гранулометричних фракціях, але й у розмірності «середній пісок» (рис. 8). Доля матриці — 80 %, пор — менше 5 %. Основні фізичні та петрографічні особливості зразків відповідають тим, що зафіксовані для петрогрупи 2b.

Звернемо увагу на присутність керамокластів двох типів, відповідних тим, що описані для зразку 011. Світлі керамокласти у фрагменті 013 (помітні й у стереомікроскопі) мають розмиті межі (рис. 7: 6a–b). Там само помітні нашарування різно-пофарбованої глини (рис. 7: 7). Пори (як і включення) мають добре виражену концентричну орієнтацію, частково заповнені чорною непрозорою речовиною (рис. 7: 8, 9).

Експериментальний брикет глинистої сировини представляє озалізнену алевритисту глину, що за кольором та іншими фізичними характеристиками відповідає зразкам петрогрупи 1 Свердловського-1. Помітна, утім, її більша запіскованість (рис. 6: 9a–b). Включення сягають 0,6 мм. Їхня доля у площі шліфа — 25 %, відповідно матриці — 60 %, пор — 15 %. З-поміж петрографічних особливостей слід відмітити, можливо, дещо більшу долю включень слюди (в алевритовій розмірності), особливо — біотиту (рис. 6: 10a–b).

Порівняння розмірних параметрів мінеральної домішки в формувальних масах (включаючи керамокласти; рис. 8) дозволяє констатувати відповідність за цим параметром зразків петрогруп 1a, 1b та експериментального брикету. Відповідність зразків 002 і 011 припустимо є випадковою. Помітні розбіжності в розподілі розмірностей як між групами 2a і 2b, так і між групами 2a і керамікою Радичівського-3. Чітко виражений бімодальний розподіл розмірів включень зафіксовано лише для зразків «білоглиняної» кераміки.

Геохімічний склад матриці є наслідком різноманітних фізико-хімічних процесів перетворення глин, певною мірою — й впливу постдепозиційних (в археологічному значенні терміну) умов перебування фрагментів.

Були проаналізовані усі зразки, крім 007; також досліджено окремо склад шамоту в зразку 002 та різнопофарбовані ділянки зразка 013 (озалізнена та неозалізнена). Усередненні значення елементного складу матриці наведені в табл. 4, фотографії показних зразків електронним мікроскопом — на рис. 9: 5–12.

Таблиця 4. Елементний склад матриці зразків, %

Шифр зразка	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	K ₂ O	CaO	TiO ₂	MnO	Fe ₂ O ₃	Разом
001	0,01	0,94	20,80	65,47	2,81	1,48	1,98	0,76	0,00	6,49	100,75
002	0,00	1,13	21,25	61,83	5,19	1,54	2,71	0,72	0,06	6,21	100,62
002, ш.	0,91	2,15	21,81	67,37	1,61	1,76	0,66	0,34	0,00	3,78	100,38
003	0,20	1,78	23,03	61,90	1,65	3,13	1,75	0,46	0,13	6,67	100,62
004	0,00	1,31	21,99	62,53	4,21	1,05	2,99	0,80	0,00	5,71	100,38
005	0,42	1,73	22,44	65,45	2,49	1,58	1,28	0,64	0,03	4,41	100,44
006	0,00	1,48	20,56	64,36	0,91	2,18	1,42	0,92	0,13	8,94	100,90
008	0,43	0,71	33,19	59,07	0,91	0,40	0,64	1,59	0,00	3,40	100,34
009	0,01	0,60	30,11	60,63	3,31	0,28	1,77	1,13	0,01	2,37	100,24
010	0,00	0,51	23,07	61,46	3,63	0,28	3,02	1,22	0,00	7,49	100,70
011	0,00	0,71	29,73	54,91	2,62	0,36	3,32	1,71	0,00	7,13	100,49
012	0,00	0,42	26,09	68,31	0,55	0,34	0,63	2,01	0,00	1,76	100,12
013, з.	0,12	0,80	27,79	64,51	0,86	0,32	0,59	1,99	0,05	3,30	100,33
013, нз.	0,00	0,57	19,37	75,17	0,00	0,27	0,39	3,07	0,08	1,19	100,11
014	2,50	4,51	24,56	56,38	2,64	1,78	1,58	0,42	0,18	5,63	100,16

Скорочення: ш. — шамот; з. — озалізнена; нз. — неозалізнена.

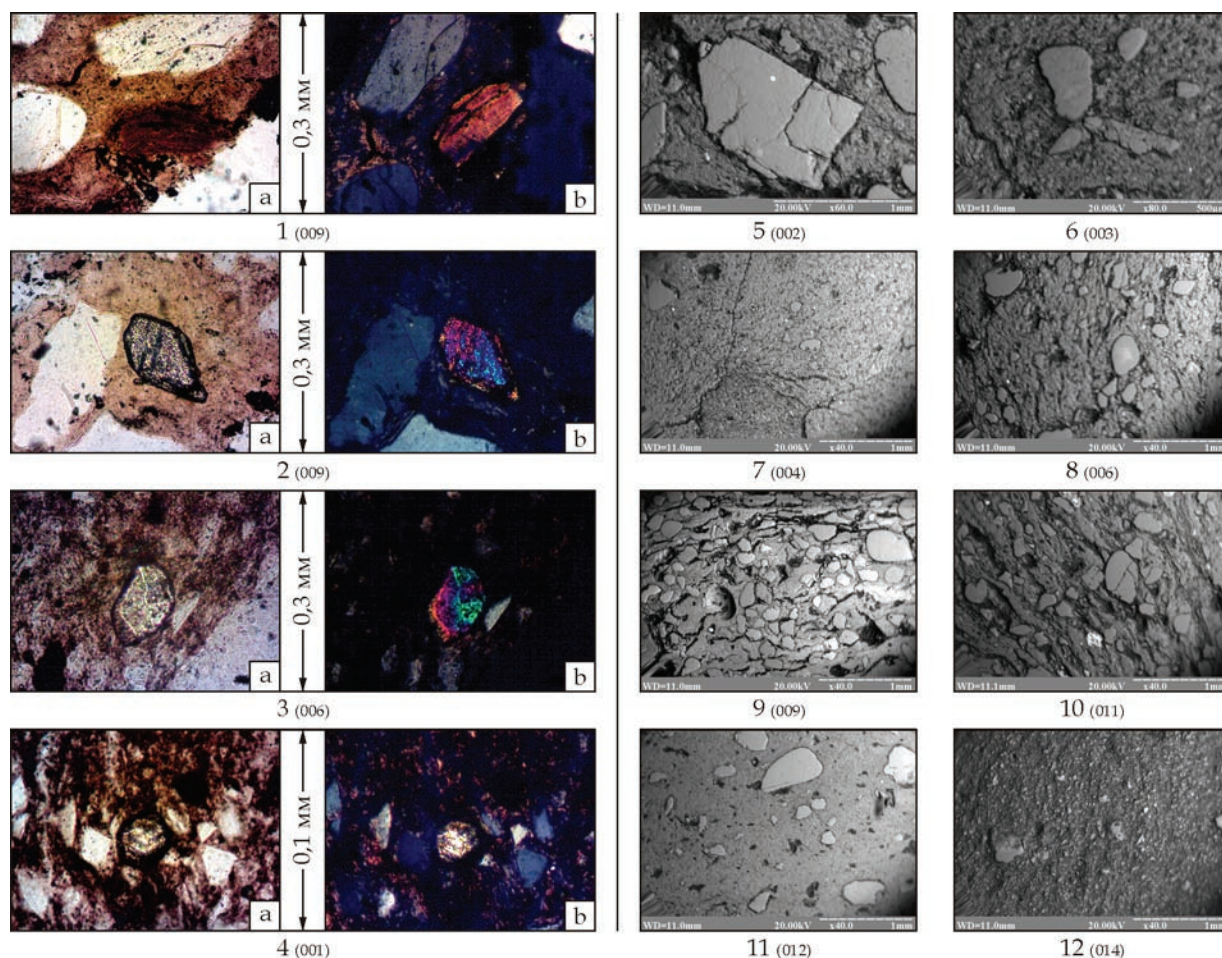

Рис. 9. Мікрофотографії шліфів та аншліфів кераміки: а, без літери — в просвічуючому поляризованому світлі, один поляризатор; б — в просвічуючому поляризованому світлі, схрещені поляризатори; 5–12 — електронний мікроскоп у режимі відбитих електронів; 1 — біотит; 2 — акцесорний мінерал з високими кольорами інтерференції; 3а–4б — циркон (в дужках вказано номер зразка)

За складом SiO_2 майже всі зразки демонструють перехідний від середнього до кислого хімічний склад. Вміст CaO не перевищує 4 %, що підтверджує спостереження щодо безкарбонатного складу глин. Окремі фрагменти демонструють екстремальні значення за низкою елементів: зразок 003 — за K_2O ; 013 (неозалізнена) — за SiO_2 й TiO_2 ; 014 — за Na_2O , MgO та MnO .

За відношенням долі лужних мінералів до оксиду кремнію (рис. 10: 1), що відображає вплив процесів вилугування, петрогрупи 1, 2 і зразки з Радичівського-3 утворюють добре виділені кластери. При цьому співвідношення калію та натрію, калію та магнію в останніх двох групах майже сталі (рис. 10: 3; 11: 1).

Петрогрупа 1, з одного боку, й петрогрупа 2 укупі, — з іншого, також утворюють окремі кластери за долею оксиду калію (рис. 10: 3), співвідношенням калію до алюмінію (рис. 10: 2), титану до алюмінію (рис. 10: 4) й калію до магнію (рис. 11: 1). Діаграма $\text{Fe}_2\text{O}_3/\text{SiO}_2$ розподіляє зразки на групи «озалізнені» й «неозалізнені» (рис. 11: 2).

Глиниста сировина вирізняється екстремально високими долями оксидів Na , Mg (рис. 10: 1, 3) та Mn , утім, на інших діаграмах входить до

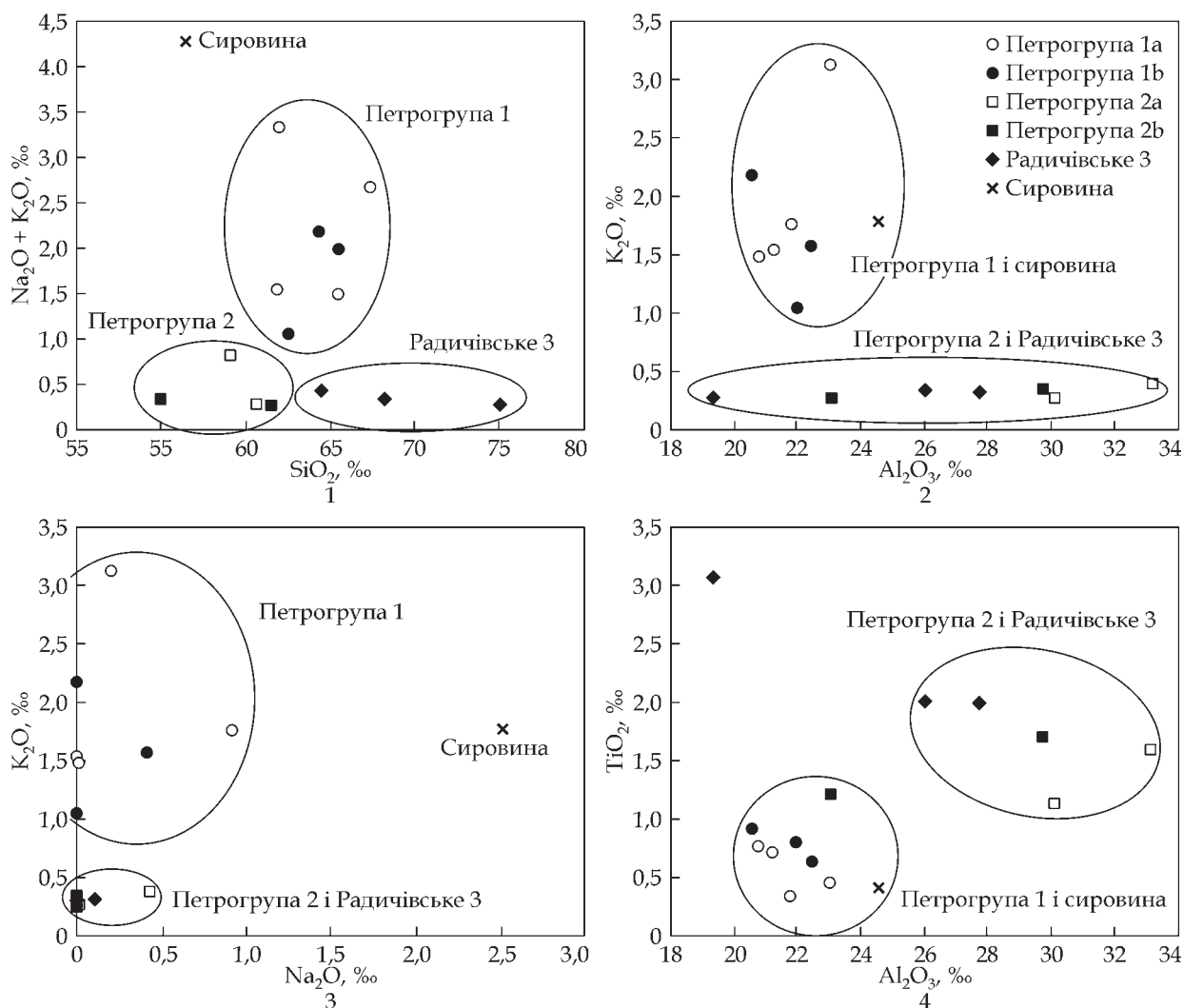

Рис. 10. Аналіз елементного складу зразків (матриця), діаграми співвідношень основних елементів в оксидах

складу кластеру першої петрогрупи. При поясненні цієї різниці не можна виключати вплив процесів вилугування на археологічну кераміку під час її перебування в культурному шарі (Schneider 2017, р. 174 – 175).

Для кластеризації геохімічних даних ми виключили описані вище зразки з «викидами» у розподілі значень. Результати дозволяють виділити три чіткі кластери, що відповідають петрогрупам 1, 2 і зразкам з Радичівського-3 (рис. 11: 3).

Аналіз другорядних та акцесорних мінералів надає інформацію щодо складу материнських порід, з якої формувалася глина, та / або мінеральні штучні домішки до керамічної маси. Його результати, що засновуються на даних мікросондового аналізу, доповненого петрографічними спостереженнями (рис. 9: 1a – 4b), свідчить про вузький склад та незначну кількість акцесорних включень (табл. 5). Найрозповсюдженіші – циркон, ільменіт і гідроветит – одні з найпоширеніших акцесорних мінералів в породах різноманітного хімічного складу. Циркон є розповсюдженим у кислих і лужних породах. Ільменіт та гетит також становлять типову домішку до магматичних і метаморфічних порід, трапляються в осадових породах у вигляді істотної домішки.

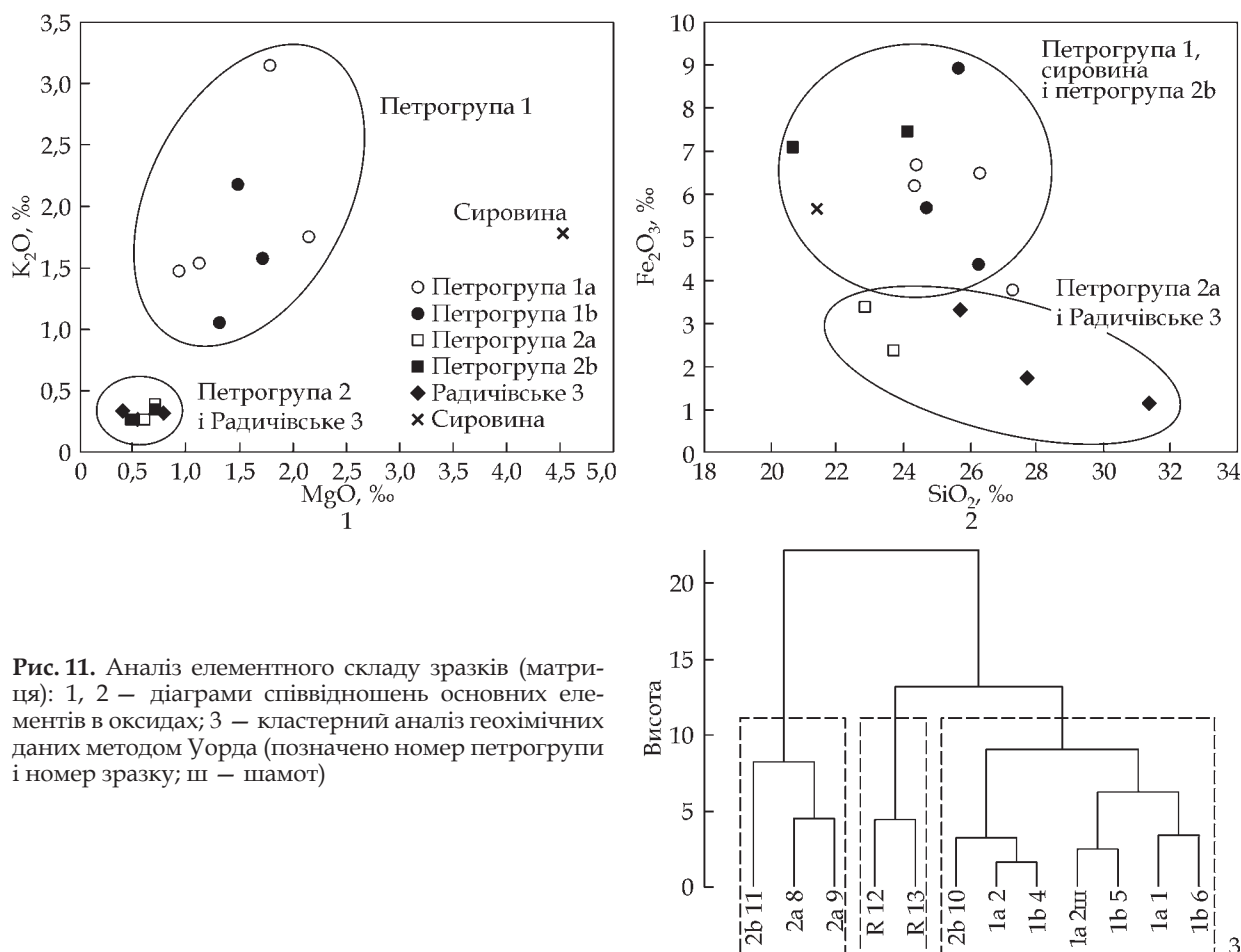

Рис. 11. Аналіз елементного складу зразків (матриця): 1, 2 — діаграми співвідношень основних елементів в оксидах; 3 — кластерний аналіз геохімічних даних методом Уорда (позначено номер петрогрупи і номер зразку; ш — шамот)

Таблиця 5. Склад другорядних і акцесорних мінералів в уламковому матеріалі зразків

№ зразка	Матеріал								
	Циркон	Льменіт	Гідроге-тит	Монацит	Пла-гіоклази	Пірит	Рутил	Біотит	Біла слюда
001	+	+	+	—	—	—	—	+	+?
002	+	+	+	+	—	—	—	—	—
003	+	+	—	—	+ *	—	—	—	—
004	+	+	—	—	—	—	—	—	—
005	—	—	—	—	—	+	—	—	—
006	+	—	—	—	—	—	+	—	—
008	+	—	—	—	—	—	+	—	—
009	+	—	—	—	—	—	—	+	—
010	—	—	+	—	—	—	—	—	—
011	+	—	+	—	—	—	—	—	—
012	+	—	—	—	—	—	—	—	—
013	—	—	+	—	—	—	—	—	—
014	+	—	—	—	+	—	—	+	+?

Примітка. * олігоклаз.

Висновки. Не зважаючи на достатньо строкатий технологічний та петрографо-хімічний склад проаналізованої вибірки, вже на даному етапі можливо виділити загальні закономірності в розподілі даних та намітити перспективи подальших досліджень. Головні висновки такі.

1) Відмічено високу ступінь відповідності даних візуальної технологічної, петрографічної та геохімічної класифікації зразків.

2) Попри певну варіативність сировинно-технологічних параметрів у межах кожної типологічної групи, очевидним є те, що групи «ліпна» та «примітивно виготовлена на гончарному крузі» кераміка вироблялися з сировини одного типу, що може свідчити про виготовлення її місцевим роменським населенням.

3) Кераміка третьої типологічної групи демонструє суттєві відмінності від перших двох за петрографо-хімічними характеристиками.

4) Остання зі згаданих груп демонструє певну подібність до фрагментів з Радичівського-3. Утім, відмінності між кружальною керамікою Свердловського-1 і Радичівського-3 є також досить суттєвими, що на даному етапі дозволяє поєднувати їх лише на рівні загальних рис технологічної традиції (застосування гончарного круга, формувальні маси на основі чистої глини з домішкою піску й, можливо, сухої глини іншої сортності).

5) Зразок глинистої сировини зібраний між городищами Свердловське-1 та Радичівське-3 виявляє певну, але не однозначну тотожність зі зразками місцевого посуду.

6) Результати досліджень демонструють відповідність геохімічних даних із результатами технологічно-петрографічної класифікації. Це дозволяє припустити, що кераміка групи 1 та 2 виготовлялася носіями роменської культури, посуд групи 3 розглядати як належний до інших технологічних традицій. Зважаючи на широко відомі аналогії, походження «давньоруської» кераміки з розглянутих роменських пам'яток можна розглядати як імпорт, або продукцію давньоруських гончарів, що діяли на території поселень

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розширенні джерельної бази та ретельнішому дослідженні екологічного «фону» керамічного виробництва роменських поселень Подесення, зокрема, визначенні джерел сировини. Це дозволить не лише більш детально реконструювати особливості технологічного процесу, але й розглянути проблему надходження давньоруської кераміки в ареал роменської культури з урахуванням можливості імітацій технології її виготовлення місцевим населенням.

Подяки. Автори висловлюють подяку О. Є. Черененко, А. Л. Казакову, О. І. Яковенку за можливість обробити матеріали їхніх досліджень, С. А. Горбаненку — за сприяння у підготовці статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.
- Бондарь, А. Н. 2012. Укрепленные пункты на территории междуречья Днестра и нижнего течения Десны в конце IX—X в. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства, с. 300-327.
- Гатцук, С. А. 1907. *Раскопки 1907 г. Городища и курганы*. Научный архив рукописного архива ИИМК РАН, ф. 1, оп. 10, д. 41.

- Григорьев, А. В. 1990. Сосница и роменско-русское пограничье в X в. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Минуле Сосниці та її околиць*. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченко, с. 18-19.
- Григорьев, А. В. 1988. О роменской культуре в Среднем Подесенье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX – XIII вв.* Киев: Наукова думка. с. 65-74.
- Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів та його округа в IX – XIII ст.»*, 15 – 18 травня 1990 р. Чернігів: Сіверянська думка. с. 76-82.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко.
- Григорьев, А. В. 2012. Население междуречья Днепра и Дона в VIII – первой половине XI в. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства, с. 94-127.
- Казаков, А. Л. 1994. Радичевский курганный некрополь. В: Моця, О. П. (ред.). *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: Матеріали наукової конференції присвяченої 900-річчю Вири-Білопілья*. Білопільля, с. 22-24.
- Казаков, А. Л. 2010. Літописна «сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми Давньоруської та Середньовічної археології, с. 109-115.
- Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любечького посаду IX – XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів та його округа в IX – XIII ст.»*, 15 – 18 травня 1990 р. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.
- Казаков, А. Л., Потапов, И. А., Олейник, Г. Л. 1992. *Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/129.
- Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник*, с. 170-175.
- Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства, с. 128-191.
- Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А. 2017. Матеріали до вивчення землеробства мешканців городища Радичівське 3. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко*. Київ: ІА НАН України, с. 267-274.
- Кравченко, Р. А., Черненко, О. Є. 2021. Городище роменської культури Радичівське 3 у Середньому Подесенні (за матеріалами досліджень 1991 – 1992 рр.). В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей V міжнародного семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 67-70.
- Куриленко, В. Е. 1988. *Отчет о разведках 1988 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/93.
- Куриленко, В. Е. 1989. *Научный отчет о разведках музея в 1989 г. в регионе Средней Десны*. НА ІА НАН України, ф. 64 1989/65.
- Куриленко, В. Е. 1991. *Научный отчет Мезинского археологического раз-ведках музея (Коропский район) в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/108.
- Куриленко, В. Е. 1992a. *Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея (Коропский район) в 1992 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/67.
- Куриленко, В. Е. 1992b. Северная округа Радичева в IX – XIII вв. В: Моця, О. П. (ред.). *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів, с. 38-39.
- Куриленко, В. Е. 1995. Пам'ятники археології Коропа та його околиць. В: Моця, О. П. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернівці)*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 47-48.
- Куриленко, В. Е. 1998a. Сіверяни. Округа міст Радичева і Новгорода-Сіверського. *Сіверянський літопис*, 1, с. 104-106.
- Куриленко, В. Е. 1998b. *Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея за 1998 г.* НА ІА НАН України. ф. 64 1998/87.
- Мельниковская, О. Н. 1967. *Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/43.
- Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/85.

- Мельниковська, О. М. 1978. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині. *Археологія*, 28, с. 76-81.
- Моця, О. П., Козубова, Д. М., Скороход, В. М. 2015. Дослідження городища в ур. Городок біля с. Петрівка Щорського району Чернігівської області. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г: научный ежегодник*, с. 174-177.
- Природа...1986. *Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые*. Киев: Наукова думка.
- Пуголов, Ю. О. 2018. До питання про включення південно-східних земель сіверян до складу Русі. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 216-228.
- Пуголов, Ю. 2019. Посуд літописних сіверян, примітивно виготовлений на гончарному крузі: полеміка та атрибуції. *Українська керамологія: національний науковий щорічник. За рік 2018: Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків*, 1 (13), с. 165-169.
- Самоковасов, Д. Я. 1973. Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии. В: Самоковасов, Д. Я. *Древние города России*. Санкт-Петербург: К. Замысловский.
- Саричев, И. Г. 2000а. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.
- Саричев, И. Г. 2000б. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры (по материалам раскопок в г. Полтава в 1990 г.). В: Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 237-242.
- Сергеева, М. С., Кравченко, Р. А. 2021. Предмети з обробленої кістки з городища Радичівське 3 на р. Десна (за матеріалами досліджень 1991 – 1992 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 425-437.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.
- Уварова, П. С. 1907. Выписки из дела Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора Летописца и Архива графини П. С. Уваровой. В: *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*. 1. Москва, с. 73-93.
- Хмелевський, В. О., Хмелевська, О. В. 2015. Літологія. Літогенез. Осадні породи. Навчальний посібник. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Ковальчук, О. М., Сенюк, О. Г., Сергеева, М. С. 2017. Свердловське-1: біогосподарська діяльність роменського городища на Чернігівщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкція, с. 266-301.
- Черненко, О., Кравченко, Р., Луценко, Р. 2018. Новітні дослідження роменських пам'яток на території Чернігівської області. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотація доповідей (Ніжин, 23 – 25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 148.
- Черненко, О., Кравченко, Р., Луценко, Р. 2020а. Дослідження городища в Мезинському національному природному парку. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 373-375.
- Черненко, О. Є. Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020b. Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014 – 2018 рр. *In Sclavenia terra*, 3, с. 46-72.
- Шекун, А. В. 1986. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64 1983/170.
- Albero Santacreu, D. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*. Warsaw; Berlin: De Gruyter.
- Braekmans, D., Degryse, P., Poblome, J., Neyt, B., Vyncke, K., Waelkens, M. 2011. Understanding ceramic variability: an archaeometrical interpretation of the Classical and Hellenistic ceramics at Düzen Tepe and Sagalassos (Southwest Turkey). *Journal of Archaeological Science*, 38, p. 2101-2115. doi: 10.1016/j.jas.2011.02.003
- Hoeck, V., Ionescu, C. 2009. Towards mineralogical and geochemical reference groups for some Bronze Age ceramics from Transylvania (Romania). *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Geologia*, 54, 2, p. 41-51. doi: 10.5038/1937-8602.54.2.8
- Ionescu, C., Höck, V. 2017. Electron Microprobe Analysis (EMPA). In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 288-304. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.17
- Kuleff, I., Djingova, R. 1996. Provenance study of pottery; choice of elements to be determined. *Revue d'Archéométrie*, 20, p. 57-67. doi: 10.3406/arsci.1996.937

- Quinn, P. S. 2013. *Ceramic petrography. The interpretation of archaeological pottery & related artifacts in thin-section*. London: Archaeopress.
- R Core Team. 2013. R: A language and environment for statistical computing. *R Foundation for Statistical Computing*. Vienna; Austria. Available at: <http://www.R-project.org/>, Accessed 11 August 2020.
- Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago; London: University of Chicago.
- Schneider, G. 2017. Mineralogical and chemical alteration. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 162-180. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.11
- Takanari, T., Taeko, S., Kiyosumi, H., Kaworu, E., and Masahiro, Y. 2016. SmartGrain: High-throughput phenotyping software for measuring seed shape through image analysis. *Plant Physiology*, 160, 4, p. 1871-1880. doi: <http://dx.doi.org/10.1104/pp.112.205120>
- Whitbread, I. 1995. *Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study*. Fitch Laboratory Occasional Paper, 4. Athens: British School at Athens.
- Whitbread, I. 2017. Fabric description of archaeological ceramics. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 200-216. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.13

REFERENCES

- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniia*. Moskva: Nauka.
- Bondar, A. N. 2012. Ukreplennye punkty na territorii mezhdurech'ia Dnepra i nizhnego techeniia Desny v kontse IX – X v. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010 god: Predposylki i puti obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva, s. 300-327.
- Gattsuk, S. A. 1907. *Raskopki 1907 g. Gorodishcha i kurgany*. Nauchnyi arkhiv rukopisnogo arkhiva IIMK RAN, f. 1, op. 10, d. 41.
- Grigorev, A. V. 1990. Sosnitsa i romensko-russkoe pograničie v X v. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Mynule Sosnytsi ta yii okolyts*. Chernihiv: Chernihivskii derzhavnyi pedahohichnyi instytut im. T. H. Shevchenko, s. 18-19.
- Grigorev, A. V. 1988. O romenskoj kulture v Srednem Podesene. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruha v IX – XIII vv.*. Kiev: Naukova dumka, s. 65-74.
- Grigorev, A. V. 1993. O romenskoj i drevnerusskoj keramike na levoberezh'e Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi: Materialy III istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernihiv ta yoho okruha v IX – XIII st.»*, 15 – 18 travnia 1990 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 76-82.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII – nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.
- Grigorev, A. V. 2012. Naselenie mezhdurech'ia Dnepra i Dona v VIII – pervoi polovine XI v. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010 god: Predposylki i puti obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva, s. 94-127.
- Kazakov, A. L. 1994. Radichevskii kurgannyi nekropol. In: Motsia, O. P. (ed.). *Problemy rannoslov'ianskoj i davnorusskoj arkheologii Poseim'ia: Materialy nauchnoi konferentsii prysviachenoj 900-richchiu Vyra-Bilopillia*. Bilopillia, s. 22-24.
- Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «sivera» i litopysni mista Chernihovo-Sivershchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy Davnorusskoj ta Serednovichnoji arkheolohii, s. 109-115.
- Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu IX – XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi: Materialy III istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernihiv ta yoho okruha v IX – XIII st.»*, 15 – 18 travnia 1990 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.
- Kazakov, A. L., Potapov, I. A., Oleinik, G. L. 1992. *Otchet ob issledovaniiakh Radichevskogo gorodishcha v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/129.
- Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. In: Makushnikov, O. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.: Nauchnyi ezhegodnik*, s. 170-175.
- Komar, A. V. 2012. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010 god: Predposylki i puti obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva, s. 128-191.
- Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A. 2017. Materialy do vyvchennia zemlerobstva meshkantsiv horodyshcha Radychivske 3. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 267-274.
- Kravchenko, R. A., Chernenko, O. Ye. 2021. Horodyshche romenskoj kultury Radychivske-3 u Serednomu Podesenni (za materialamy doslidzhen 1991 – 1992 rr.). In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky*

- ta perspektyvy: Tezy dopovidei V mizhnarodnoho seminaru (m. Chernivtsi, 10 hrudnia 2021 r.). Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 67-70.
- Kurilenko, V. E. 1989. *Nauchnyi otchet o razvedkakh muzeia v 1989 g. v regione Srednei Desny*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64 1989/65.
- Kurylenko, V. E. 1988. *Otchet o razvedkakh 1988 hoda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/93.
- Kurylenko, V. E. 1989. *Nauchnyi otchet o razvedkakh muzeia v 1989 g. v regione Srednei Desny*. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. f. 64 1989/65.
- Kurilenko, V. E. 1991. *Nauchnyi otchet Mezinskogo arkeologicheskogo raz-vedkakh muzeia (Koropskii raion) v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/108.
- Kurilenko, V. E. 1992a. *Nauchnyi otchet o razvedkakh Mezinskogo arkeologicheskogo muzeia (Koropskii raion) v 1992 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/67.
- Kurilenko, V. E. 1992b. Severnaia okruha Radicheva v IX—XIII vv. In: Motsia, O. P. (ed.). *Problemy vyvchennia serednovichnoho sela na Polissi*. Chernihiv, s. 38-39.
- Kurylenko, V. E. 1995. Pam'iatnyky arkeolohii Koropa ta yoho okolyts. In: Motsia, O. P. (ed.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti Pivnichnoho Livoberezhzhia. Materialy istoriko-arkeolohichnoho seminaru, prysviachenoho 60-richchiu vid dnia narodzhennia O. V. Shekuna (19—20 sichnia 1995 r., m. Chernihiv)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 47-48.
- Kurylenko, V. E. 1998a. Siveriany. Okruha mist Radycheva i Novhoroda-Siverskoho. *Siverianskyi litopys*, 1, s. 104-106.
- Kurilenko, V. E. 1998b. *Nauchnyi otchet o razvedkakh Mezinskogo arkeologicheskogo muzeia za 1998 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64 1998/87.
- Melnikovskaia, O. N. 1967. *Otchet o rabotakh Iukhnovskogo otriada Pridneprovskoi ekspeditsii za 1967 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/43.
- Melnikovskaia, O. N. 1968. *Otchet o rabotakh Desninskogo otriada IA AN SSSR v 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/85.
- Melnykovska, O. M. 1978. Poselennia poblyzu s. Sverdlovka na Chernihivshchyni. *Arkeolohiia*, 28, s. 76-81.
- Motsia, O. P., Kozubova, D. M., Skorokhod, V. M. 2015. Doslidzhennia horodyshcha v ur. Horodok bilia s. Petrivka Shchors'koho raionu Chernihivskoi oblasti. *Arkeologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2013 g: nauchnyi ezhegodnik*, s. 174-177.
- Priroda... 1986. *Priroda Ukrainy SSR. Geologiia i poleznye iskopaemye*. Kiev: Naukova dumka.
- Puholovok, Yu. O. 2018. Do pytannia pro vkluchennia pivdenno-skhidnykh zemel siverian do skladu Rusi. In: Korost, I. I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 216-228.
- Puholovok, Yu. 2019. Posud litopysnykh siverian, pryमितyvno vyhotovleni na honcharnomu kruzi: polemika ta atrybutsii. In: Poshyvailo, O. M. (ed.). *Ukrainska keramolohiia: natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Za rik 2018: Keramika yak marker mizhkulturnykh zv'iazkiv*, 1 (13), s. 165-169.
- Samokvasov, D. IA. 1973. Ukazatel sokhranivshikhsia gorodishch v Chernigovskoi gubernii. In: Samokvasov, D. IA. *Drevnie goroda Rossii*. Sankt-Peterburg: K. Zamyslovskij.
- Sarichev, I. G. 2000a. Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkeologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-23.
- Sarichev, I. G. 2000a. Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkeologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.
- Serhieieva, M. S., Kravchenko, R. A. 2021. Predmety z obroblenoi kistky z horodyshcha Radychivske 3 na r. Desna (za materialamy doslidzhen 1991—1992 rr.). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 425-437.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskoho Levoberezhia (romenskaia kultura y ee predshestvoennyy)*. Kyev: Naukova dumka.
- Uvarova, P. S. 1907. Vypiski iz dela Chernigovskogo statisticheskogo komiteta, Istoricheskogo obshchestva Nestora Letopistsa i Arkhiva grafini P. S. Uvarovoi. In: *Trudy Moskovskogo predvaritelnogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sieezda*. 1. Moskva, s. 73-93.
- Khmelevskiy, V. O., Khmelevska, O. V. 2015. *Litolohiia. Litohenez. Osadovi porody. Navchalnyi posibnyk*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A., Horobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Seniuk, O. H., Serhieieva, M. S. 2017. Sverdlovske-1: biohospodarska diialnist romenskoho horodyshcha na Chernihivshchyni. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsiia, s. 266-301.
- Chernenko, O., Kravchenko, R., Lutsenko, R. 2018. Novitni doslidzhennia romenskykh pam'iatok na terytorii Chernihivskoi oblasti. In: *I Vseukrainskyi arkeolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsiia dopovidei (Nizhyn, 23 — 25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 148.

- Chernenko, O., Kravchenko, R., Lutsenko, R. 2020a. Doslidzhennia horodyshcha v Mezynskomu natsionalnomu pryrodnomu parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 373-375.
- Chernenko, O. Ye. Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020b. Materialy romenskoï kultury iz doslidzhen horodyshcha Sverdlovske-1 v 2014–2018 rr. *In Sclavenia terra*, 3, s. 46-72.
- Shekun, A. V. 1986. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh na Chernigovshchine v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64 1983/170.
- Albero Santacreu, D. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis.* Warsaw; Berlin: De Gruyter.
- Braekmans, D., Degryse, P., Poblome, J., Neyt, B., Vyncke, K., Waelkens, M. 2011. Understanding ceramic variability: an archaeometrical interpretation of the Classical and Hellenistic ceramics at Düzen Tepe and Sagalassos (Southwest Turkey). *Journal of Archaeological Science*, 38, p. 2101-2115. doi: 10.1016/j.jas.2011.02.003
- Hoek, V., Ionescu, C. 2009. Towards mineralogical and geochemical reference groups for some Bronze Age ceramics from Transylvania (Romania). *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Geologia*, 54, 2, p. 41-51. doi: 10.5038/1937-8602.54.2.8
- Ionescu, C., Höck, V. 2017. Electron Microprobe Analysis (EMPA). In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis.* Oxford: Oxford University, p. 288-304. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.17
- Kuleff, I., Djingova, R. 1996. Provenance study of pottery; choice of elements to be determined. *Revue d'Archéométrie*, 20, p. 57-67. doi: 10.3406/arsci.1996.937
- Quinn, P. S. 2013. *Ceramic petrography. The interpretation of archaeological pottery & related artifacts in thin-section.* London: Archaeopress.
- R Core Team. 2013. *R: a language and environment for statistical computing.* R Foundation for Statistical Computing. Vienna; Austria. Available at: <http://www.R-project.org/>, Accessed 11 August 2020.
- Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook.* Chicago; London: University of Chicago.
- Schneider, G. 2017. Mineralogical and chemical alteration. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis.* Oxford: Oxford University, p. 162-180. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.11
- Takanari, T., Taeko, S., Kiyosumi, H., Kaworu, E., and Masahiro, Y. 2016. SmartGrain: High-throughput phenotyping software for measuring seed shape through image analysis. *Plant Physiology*, 160, 4, p. 1871-1880. doi: <http://dx.doi.org/10.1104/pp.112.205120>
- Whitbread, I. 1995. *Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study.* Fitch Laboratory Occasional Paper, 4. Athens: British School at Athens.
- Whitbread, I. 2017. Fabric description of archaeological ceramics. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis.* Oxford: Oxford University, p. 200-216. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.13

А. В. Корохіна, Р. А. Кравченко, В. М. Бельський

PETROGRAPHIC AND ELEMENTAL ANALYSIS OF POTTERY OF ROMNY CULTURE FROM ARCHEOLOGICAL SITES SVERDLOVSKE 1 AND RADICHIVSKE 3 (pilot study)

The article is devoted to highlighting the results of the petrographic and elemental analysis of ceramic products from the sites of Romny culture in the Chernihiv oblast. The materials were selected from two archaeological complexes – Sverdlovske-1 and Radichivske-3, which are located in the basin of the Desna River.

The sample mainly consists of fragments of ceramics (14 pieces) from the filling of building 4, which was discovered during excavations at the Sverdlovske 1 hillfort in 2019. Based on the results of a visual inspection, they were divided into three technological groups: (1) hand-build pottery which has local origin, (2) pottery conventionally defined as «primitively made on the potter's wheel» (the hand-build ceramics which additionally processed on a slow potter's wheel or turntable), (3) and Old Rus wheel-made pottery.

Also, as control samples, were attracted two fragments of wheel-made pottery from pottery horns discovered at archaeological complex Radichivske 3 ex in 1991 and an experimental clay briquette collected in the valley of the Khvostinka River.

The results of the petrographic and elemental analysis of the samples made it possible to establish a high degree of similarity of the raw material and technological parameters of the «hand-build» and «primitively made on the potter's wheel» groups. At the same time, it is noted that the samples from the «ancient Rus wheel-made pottery» group differ

significantly in their petrographic and chemical characteristics from the first two typological groups.

Pottery from Radychivskiy-3 show a certain similarity to samples of the «Old Rus wheel-made pottery» group. However, the differences between the wheel-made pottery of Sverdlovskiy 1 and Radichivskiy 3 are also quite significant, which at this stage allows us to combine them only at the level of general features of the technological tradition (the use of a potter's wheel, molding masses based on pure clay with an admixture of sand and, perhaps, dry clay of a different grade). A sample of clay material from the vicinity of Sverdlovskogo-1 reveals a certain, but not unequivocal, identity with the samples of ceramics of the technological groups «hand-build pottery of local origin» and «primitively made on the potter's wheel».

The research results demonstrate the correspondence of geochemical data with the results of technological and petrographic classification. This allows us to assume that pottery from groups 1 and 2 were made by people of Romny culture, while group 3 can be considered as belonging to another technological tradition and possibly imported. However, the small amount of sample does not allow us to extrapolate these conclusions to the entire ceramic complex of the culture.

Keywords: Sverdlovske 1, Radichivske 3, Podesenia, Romny archaeological culture, Ancient Rus, pottery, technology, petrographic analysis, elemental analysis, energy dispersive X-ray spectroscopy (microprobe analysis).

Одержано 8.12.2022

БЕЛЬСЬКИЙ Володимир Миколайович, кандидат геологічних наук, науковий співробітник, Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України ім. М. П. Семененка, Київ, Україна.

BELSKYI Volodymyr M., PhD (Candidate of Geological Sciences), Researcher, M. P. Semenenko Institute of Geochemistry, Mineralogy and Ore Formation, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7990-1386, e-mail: belskyi.vm@gmail.com.

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOROKHINA Anastasiia V., PhD (Candidate of Historical Sciences), Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6123-6285, e-mail: a.v.korokhina@gmail.com.

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KRAVCHENKO Roman A., Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5193-4482, e-mail: romankravmail@gmail.com.

УДК 904.24(477)“0”

І. В. Погоржельська, С. А. Горбаненко

ВІДБИТКИ ТКАНИН НА МАТЕРІАЛАХ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.¹

Стаття присвячена аналізу стану дослідженості та введенню до наукового обігу даних про тканини у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. З метою встановлення потенційних можливостей дослідження, оглянуто загальний стан вивчення тканин в Україні за археологічними рештками.

До наукового обігу введено базу даних визначень тканин за їхніми відбитками на артефактах, з яких майже всі — на виробах із глини.

Ключові слова: слов'яни, остання чверть I тис. н. е., ткацтво, відбитки тканини, основа, підткання, крутка.

Вступ. В археологічній літературі найбільше уваги приділено техніці прядіння і ткацтва людей у давнину. Що й не дивно, зважаючи на масові знахідки пряслиць і важків принаймні з часів трипільської культури. Значно менше в поле зору науковців потрапляли тканини або їхні відбитки. Такий стан цілком зрозумілий, оскільки самі по собі знахідки тканин або їхні відбитки трапляються набагато рідше за пряслиця чи важки для ткацьких станків і потребують фахового опрацювання науковців, які розуміються саме на тканинах.

Зі зрозумілих причин, рештки тканин зберігаються до наших днів нечасто. Відбитки ж не можна визнати масовими: в окремих випадках до їх появи на металі приводить збіг обставин археологізації металевого виробу. І лише деякі людські спільноти цілеспрямовано використовували тканини як підкладку між підставою й формівною масою майбутнього виробу з глини. Такий прийом використовували, наприклад, деякі майстри за трипільських часів, хоча й такі знахідки походять не з кожної пам'ятки (див., напр.: Новицька 1948; Новицкая 1960; Косаківський 1998; Косаківський, Очеретний, Прилипка 1998; Білоусько 2018 та ін.)².

Гончарі ранньозалізної доби також часто робили прокладку між підставою для виготовлення глиняного посуду й формівною масою. З-поміж варіантів такої прокладки є й певна кількість зразків відбитків тканини.

1 Попередню статтю див.: Погоржельська, Горбаненко 2022. Тут наводимо повноцінну публікацію матеріалів.

2 На трипільському поселенні Білий Камінь також знайдено денця «столового» посуду з відбитками тканин (Рудь, Косаківський, Федоров 2015).

Так, для території Лівобережного Лісостепу України А. Л. Щербань станом на 2007 р. зібрав і проаналізував 50 зразків із 12 пам'яток (11 поселень, 1 поховання³; лише 6 зразків виявлено не на денцях горщиків). За розрахунками дослідника, такі денця в колекції з Книшівського городища становлять 2,7 % від їхньої загальної кількості (Щербань 2007, с. 82–92, додаток Б, табл. 4)⁴.

Що стосується ранньослов'янського періоду, вивчення тканини для того часу дуже нерівномірне. Нині з усього означеного періоду з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. суттєвими дослідженнями охоплені лише матеріали з пам'яток кола Черняхів – Синтана-де-Муреш⁵, що пов'язано з масштабними розкопками поховальних комплексів. Звідти походить багато знахідок фрагментів тканин (ниток), що збереглися завдяки специфічним умовам – переважно частинки, що «прикипіли» до виробів із кольорових і чорних металів. Станом на 2017 р. каталог комплексів зі знахідками переважно тканини / відбитків на металі становив 81 поховання на 42 могильниках (Гопкало 2017⁶; ґрунтовну публікацію про тканини з Одаї й Романківців див.: Камелина, Биркіна, Мамонова 2017).

Набагато гірше склались обставини щодо виявлення й дослідження даних про тканину у ранньосередньовічних слов'ян. В літературі є згадка про те, що всі речі скарбу із Хацьків (третья чверть I тис. н. е.), виявленого в 1893 р. за випадкових умов, були нашиті на тканину чи загорнуті в неї (Бобринский 1901, с. 147; Корзухина 1996, с. 372⁷). О. М. Приходнюк повідомляв, що Пастирський скарб 1992 р. був загорнений у тонку тканину, яка частково збереглася на грудочках залізного ланцюжка, законсервовувались іржею (Приходнюк 1998, с. 96)⁸. З-поміж нових повідом-

- 3 Зауважимо, що в поховальних комплексах трапляються також і речі з металу, на яких відбилася тканина. Наприклад, нині нам відомі такі випадки: Більське городище, кургани в ур. Перещепине (аналіз: Маєвська 2006), а також в ур. Скоробір (розкопки 2020 р.: Шрамко, Задніков 2022; повідомлення І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, місце зберігання – ІКЗ «Більськ»); поблизу с. Мацкова Лучка (аналіз: Маєвская 2015); Липкуватівка (повідомлення: Окатенко 2015, с. 236).
- 4 Поза межами регіону є дані про знахідки на городищах Кам'янському (Граков 1954, с. 68) та Совутинському (Остапенко 2001, с. 65), на поселенні Тарасівка 1 (Ткачук 2020b). Також відомі нові знахідки денця із відбитками тканини із Західного укріплення Більського городища (Шрамко 2021, с. 74, рис. 6: 24), з поселень Башта поряд із Басівським городищем (розкопки А. А. Коржа, 2021, 2022 рр. – 3 денця з півтори сотні), городища Капулівське (розвідки О. В. Фатеева у 1990–2011 рр., зберігаються в Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького).
- 5 Нині один відомий нам випадок знахідки відбитків тканини на металевих виробах поза межами черняхівської культури у другій чверті I тис. н. е. походить із Шишного 5, де було виявлено скарб прикрас кола виїмчастих емалей у культурному шарі поселення київської культури (Обломский 1991, с. 23, 180–181; рис. 54; Обломский, Терпиловский 2007, с. 133–134; рис. 18; 19).
- 6 У каталозі наведено опис поховань зі збереженими тканиною й шкірою. Не в усіх випадках указано, що саме там було знайдено.
- 7 Сподіваючись знайти додаткову інформацію про використання тканини для депонування скарбів третьої чверті I тис. н. е., ми безрезультатно переглянули весь каталог Г. Ф. Корзухіної. Не виключаємо, що така інформація просто не була в пріоритеті при описі зазначеної категорії.
- 8 Незважаючи на «скромні» результати пошуків даних про використання тканини для заховання скарбів у третій чверті I тис. н. е., таку тенденцію все ж можна позначити для депозитів загалом. Так, дослідники літописного Губина повідомляли, що третій речовий скарб, виявлений у 2001 р., був поміщений «у шкіряну торбинку, від якої залишились окремі перетлілі часточки шкіри... частина речей скарбу була, крім того, загорнута в тканину, відбитки якої збереглися на двох срібних кільцях і на дужці одного з котлів. Під час вивчення цих відбитків під мікроскопом з'ясовано, що тканина була полотняного переплетіння» (Винокур та ін. 2003, с. 54; див. також: Якубовський 2003, с. 104, 107). На давньоруському городищі Божськ у кліті 3 було виявлено сховок з комплексом

лень про знахідки скарбів третьої чверті I тис. н. е., також є згадка про те, що у депозиті з Малої Рибиці теж був шматок тканини (Білінська, Володарець-Урбанович 2022, с. 128)⁹. Станом на тепер нам не вдалося знайти каталогів, аналітичних статей тощо, які б стосувалися матеріалів зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на території України.

Імовірність знахідок тканини збільшується на пізніших археологічних пам'ятках середньовіччя й модерного часу, що й не дивно: очевидно, що чим менший час археологізації органічних матеріалів, тим кращий стан їх збереженості. Стародавні тканини та подекуди одяг із них виявили археологи і згодом проаналізували фахівці. Так, М. О. Новицька станом на 1960-і рр. опрацювала понад 50 зразків лише гаптування тканини у давньоруський час (на пам'ятках України; Новинська 1965). Дослідження проведено, наприклад, для матеріалів із давньоугорського некрополя поблизу с. Дмитрівка (див., напр.: Супруненко та ін. 2007; Маєвська 2011), поховання золотоординського часу поблизу Волошиного (Супруненко та ін. 2006), поховання початку XVII ст. у нефі церкви Ужгородського замку (Погоржельська, Мойжес 2020), поховання XVII ст. заможної міщанки в Полтаві (Маєвська 2008), поховальної крипти XVII ст. в костелі бернандинців у м. Дубно (Погоржельська 2015; 2017), поховання другої половини XVII ст. із цвинтаря, пов'язаного із францисканським монастирем, у с. Межиріч (Златогорський, Крупа, Погоржельська 2013) тощо. Науково-реставраційні роботи з тканиною активно відбуваються й у Києво-Печерській лаврі (див., напр.: Назар 2016; 2021). У згаданих випадках ідеться про виявлення матеріалів у похованнях та / або в контакті з металами¹⁰.

* * *

Отже, короткий огляд літератури щодо вивчення тканини з археологічних пам'яток території сучасної України, засвідчує таке. Джерелом інформації слугують відбитки тканин, а також знахідки їхніх решток. Відбитки відомі на виробках із глини, а також на металевих речах за певних обставин археологізації. Другий варіант — знахідки безпосередньо тканини. Видається, що археологи частіше звертають увагу саме на такі матеріали й охочіше передають їх на аналіз, оскільки вони можуть здаватися презентабельнішими й інформативнішими.

Об'єктом цього дослідження є артефакти-носії відбитків тканини (тобто, перший «варіант» джерельної бази) останньої чверті I тис. н. е. зі

прикрас. На поверхнях речей, що становили зовнішній контур депозиту, виявлено відбитки ниток, які, вірогідно, могли залишитись від тканини (в яку речі могли бути загорнуті) або торбинки (Якубовський 2003, с. 51). А в скарбі VIII із літописного Болохова з-поміж 15 коштовних речей, судячи з опису, були виявлені навіть два фрагменти «парчі золототканної», яка, на думку В. І. Якубовського, могла залишитись від очілля (Якубовський 2003, с. 119).

Випадки виявлення відбитків тканини на депозитах пов'язані не лише з коштовними речами. Так, на косі-горбуші із заховання поблизу давньоруського городища Многа в околицях с. Городище на обох боках досліджено велику кількість дрібних слідів текстилю двох типів — середньоволокнистої та дрібноволокнистої структур (визначення С. В. Маєвської; Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко 2015, с. 84–86).

⁹ Подальша доля комплексу невідома (Білінська, Володарець-Урбанович 2022, с. 128).

¹⁰ Щодо цього часу, у науковій літературі є також згадка і про скарб із 16 монет зі Львова, який за медальйоном можна датувати XVIII ст., загорнений у тканину (Назар, Войтович, Войтович 2012).

Рис. 1. Карта слов'янських пам'яток зі знахідками артефактів із відбитками тканини: 1, 2 – Лтава; 3, 4 – Обухів 2; 5 – 8 – Радичівське 3; 9 – Свердловське 1; 10, 11 – Старий Збараж I; 12 – Ходосівка, Козаків Яр; 13 – Хотин; 14 – Хрінівка (а – вироби з глини, б – залізо)

слов'янських пам'яток на території України¹¹. Предметом студій є самі ці відбитки тканини для проведення максимально повного аналізу тканини. Раніше системні дослідження цього джерела інформації проведені переважно для матеріалів трипільської культури, а також для ранньої залізної доби. Нині маємо добірку матеріалів зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е., які, на нашу думку, можуть бути цікавими як окреме дослідження.

Матеріали і методи. Матеріалами для студій послуговували відбитки тканини на артефактах, що походять зі слов'янських / слов'яно-руських пам'яток VIII – X ст. на території сучасної України. Нині базу даних становлять знахідки з восьми поселень, на яких було знайдено 14 артефактів із відбитками тканини. У 13 випадках їх виявлено на виробах із глини. До таких насамперед належать горщики, 11 шт., з яких на стінках зафіксовано шість випадків із шести пам'яток, на придонних частинах – чотири з одного поселення (Радичівське 3). Єдиний відбиток на денці походить зі Старого Збаража I. Ще у двох випадках відтиски тканини знаходилися на «об'ємних» глиняних виробах: по одному на вальку або грузилі (Свердловське 1) і «хлібці» (Ходосівка). Поки єдиним випадком представлений відбиток тканини на фрагменті виробу із заліза, знайденому в Обухові 2 (рис. 1)¹².

З метою дослідження відбитків тканини, їх було оглянуто за допомогою бінокулярного мікроскопу МБС-9. Збільшення відбувалось у діапазоні від 3,5 до 98. Це може допомогти встановити таку інформацію: 1) тип переплетення; 2) щільність ткани, ниток/см²; 3) товщина ниток, мм; 4) крутка нитки: Z чи S; 5) походження сировини: рослинне чи тваринне (пп. 3–5 – окремо для основи і підкання).

11 До каталогу долучено хронологічно близький випадок відбитка тканини на давньо-руському горщику XI ст. з Хотинської фортеці (див. зразок 13).

12 Нумерація зразків наскрізна.

Характеристики відбитків тканини

№	Ткання		Основа			Піткання		
	Тип, рис. 2	Щільність, н./см ²	Сировина	Крутка (рис. 2), °	Товщина, мм	Сировина	Крутка (рис. 2), °	Товщина, мм
1	Полотняне	12 × 15	—	—	0,30–0,45	—	—	0,07–0,80
2	Те саме	10 × 12	—	—	0,35–0,50	—	—	0,03–0,60
3	Те саме	7 × 7	Рослинна	S, 30	—	Рослинна	S, 17	—
4	Те саме	23 × 23	Тваринна	S	≈0,30	Тваринна	S	≈0,30
5	Полотняне	4 × 3	Рослинна	—	0,40	Тваринна	Z, 9	2,50
6	Полотняне, рогожка	6	Рослинна	Z, 11	0,40–0,70	Тваринна	—	1,00–1,30
7	Те саме	6	Рослинна	Z	0,40–0,70	Тваринна	—	1,00–1,30
8	Те саме	6	Рослинна	Z	0,40–0,70	Тваринна	—	1,00–1,30
9	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Полотняне	11–12	—	—	—	—	—	—
11	Те саме	11–12	—	—	—	—	—	—
12	Полотняне	7	—	—	—	—	—	—
13	Полотняне	6–8	—	—	—	—	—	—
14	Полотняне	13 × 13	Рослинна	Z, 10	0,40–0,70	Рослинна	Не кручена	—

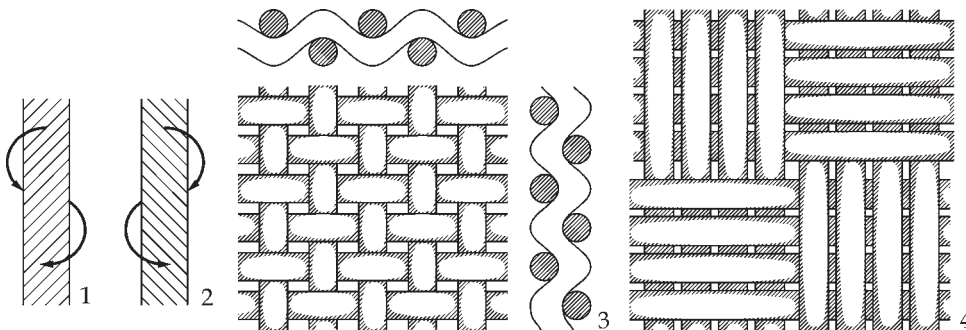

Рис. 2. Схеми виготовлення, крутка нитки: 1 – S-крутка; 2 – Z-крутка; типи тканин: 3 – полотняний; 4 – полотняний, підтип рогожка R 4/4

Нижче наводимо каталог знахідок відбитків тканин і їхній повний опис. Основу каталогу становлять визначення (9) одного із авторів (І. П.); до нього залучено також два раніше виконаних аналізи С. В. Маєвської з літописної Лтави (зразки 1 і 2, наведено нижче за: Маєвська 2009). Іще три зразки з двох пам'яток нині недоступні для детального аналізу, відтак усю можливу інформацію про них надано за наведеними фото. Основні показники зібрані у зведеній таблиці (див. також рис. 2).

1. Лтава, відбиток тканини у нижній частині тулуба на стінці (рис. 3).

Розмір відбитка 1,4 × 1,5 см.

На відбитку – тканина простого полотняного переплетення з дещо скошеною справа наліво решіткою плетіння, що може бути наслідком зношеності текстилю. Всі нитки нерівномірні за тониною, що вказує на їхнє ручне виробництво на веретені.

Нитки основи визначені за тониною самої нитки та меншим їхнім скошенням, як наслідком того, що для основи взято міцніші нитки, оскільки в ході виготовлення тканини основа потребувала натягування на верстаті. Основа має тониною від 0,30 до 0,45 мм. Відстань між нитками основи – від 0,3 до 1,0 мм.

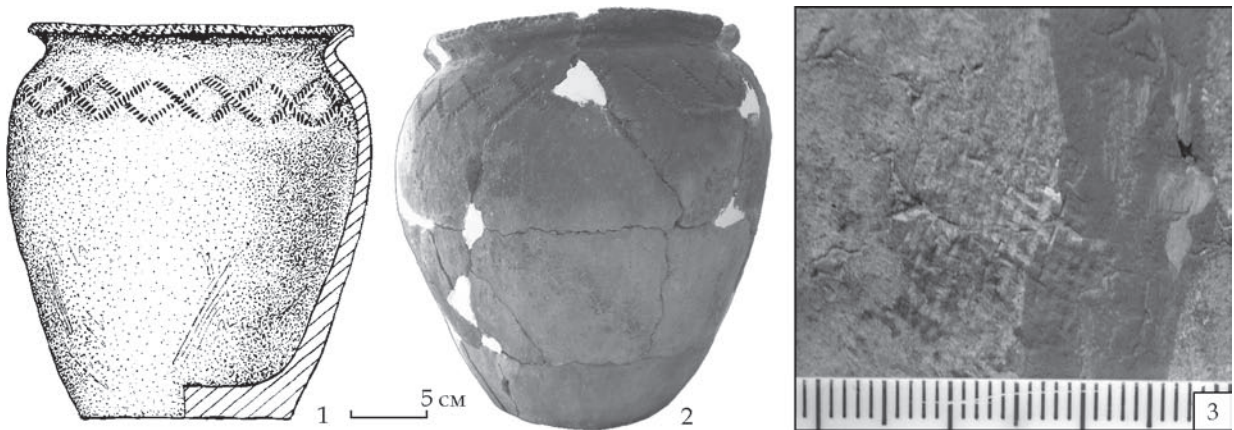

Рис. 3. Лтава, ліпний горщик із печі III пізньороменського житла 6 розкопу III на Інститутській горі, розкопки 2007 р.: 1 — про-рисовка; 2 — фото; 3 — макрофото з відбитком тканини (Супруненко та ін. 2009; Маєвська 2009)

Нитки піткання тонші — від 0,07 до 0,40 мм, але з меншою відстанню між окремими нитками: 0,05—0,80 мм. Така різниця, порівняно з нитками основи, зумовлена технологічним прийомом «прибивання» човником при виготовленні тканини, а нерівномірність — застосуванням не горизонтального, а вертикального ткацького верстату, де «прибивання» велось вручну, без пристроїв.

Кількість ниток основи × піткання 12 × 15 н./см².

2. Лтава, відбиток тканини у середній частині тулуба на стінці (рис. 4).

Розмір відбитка 1,4 × 2,1 см.

На відбитку — тканина простого полотняного переплетення зі слідами значного зношення (перекіс решітки, порушення порядку плетення, сліди розриву ниток).

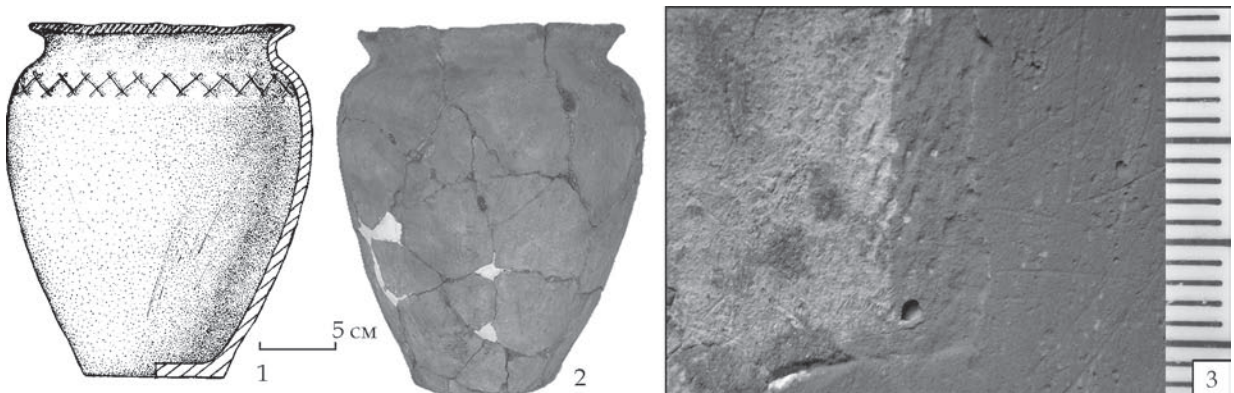
Нитки основи розміщуються легко визначуваними візуально парами, що може бути наслідком застосування найпростіших пристроїв у верстаті для створення зіву основи у процесі ткацтва.

Тонина ниток основи — від 0,35 до 0,50 мм. Відстань між ними — від 0,20 до 0,25 мм між нитками однієї пари і від 0,30 до 0,45 мм — між нитками різних пар.

Тонина ниток піткання різноманітніша — від 0,03 до 0,60 мм. А відстань між ними — 0,06—0,50 мм.

Кількість ниток основи × піткання 10 × 12 н./см².

Рис. 4. Лтава, ліпний горщик із печі III пізньороменського житла 6 розкопу III на Інститутській горі, розкопки 2007 р.: 1 — про-рисовка; 2 — фото; 3 — макрофото з відбитком тканини (Супруненко та ін. 2009; Маєвська 2009)

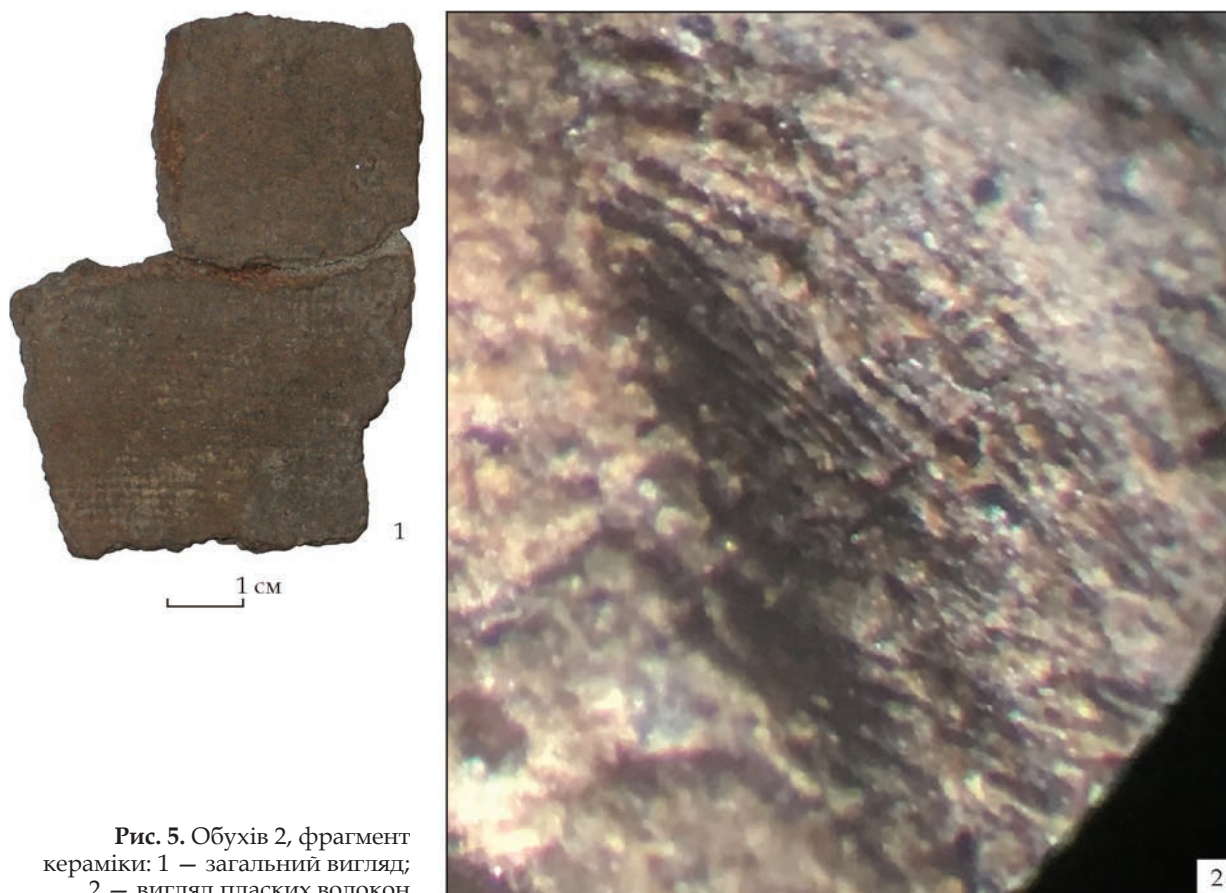

Рис. 5. Обухів 2, фрагмент кераміки: 1 — загальний вигляд; 2 — вигляд пласких волокон

3. Обухів 2, відбиток тканини у середній частині горщика на стінці (рис. 5).

Розмір придатного для аналізу відбитка — $5,0 \times 3,5$ см.

Чіткість відбитка нерівномірна, однак можна припустити що він залишився від однієї й тої самої тканини. Тип ткацького переплетення — полотняний.

Збереглися відбитки пласких довгих рівномірних волокнин (рис. 5: 2), що засвідчує їхнє рослинне походження (льон або коноплі).

За скруткою, нитки можна поділити на два види: кручені й слабокручені. Кручені нитки мають S-крутку під кутом близько 30° (рис. 5: 2), слабокручені мають ледь помітну S-крутку під кутом близько 17° . Оскільки щільність ткани однакова, а за технологічним процесом нитки основи мають бути міцнішими, можна припустити що ними є кручені нитки (рис. 5: 2).

Щільність ткани складає 7 н./см^2 і основи, і підткання.

4. Обухів 2, відбиток тканини майже по всій площі пластини (рис. 6).

Розмір придатного для аналізу відбитка — $2,5 \times 1,3$ см.

При збільшенні можна виявити, що чіткість відбитка доволі рівномірна, проте є нашарування двох верств, верхня з яких має темне забарвлення. Нитки лишили не досить чіткий відбиток, мають не окреслені об'ємні контури, тому можна припустити що їх було виготовлено з вовни.

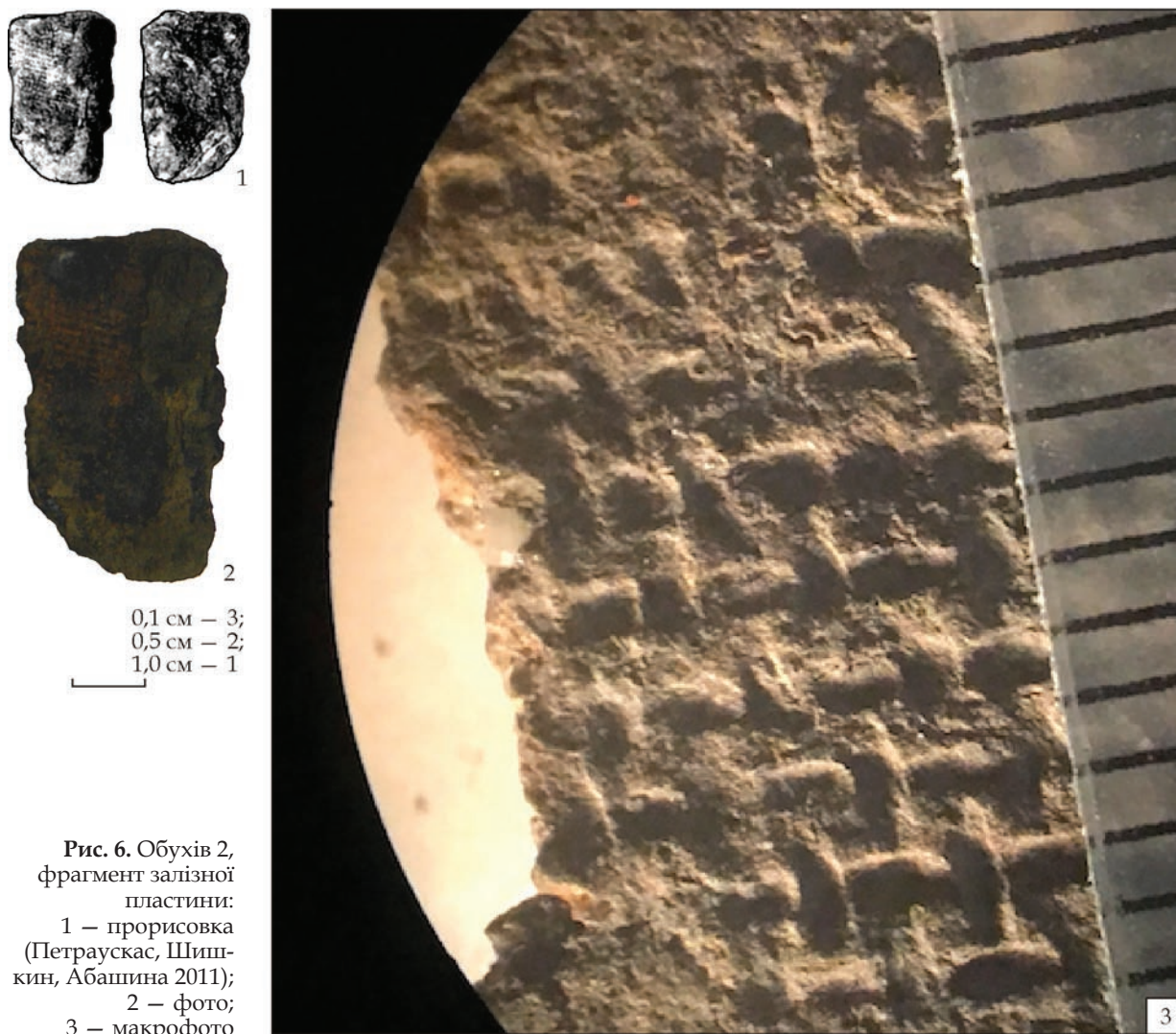

Рис. 6. Обухів 2,
фрагмент залізної
пластини:
1 — прорисовка
(Петраускас, Шиш-
кин, Абашина 2011);
2 — фото;
3 — макрофото

Тип ткацького переплетення — полотняний.

Нитки основи і підкання майже однакові, товщина складає приблизно 0,3 мм, ледь помітної S-крутки (рис. 6: 3).

Щільність ткання складає приблизно 23 н./см² і основи, і підкання.

5–8. Радичівське 3, в колекції виявлено чотири денця / придонні частини з відбитками тканини.

5. Денце зі споруди 5, відбиток текстилю знаходиться на перегині денце—тулуб (рис. 7).

Розмір придатного для аналізу відбитка — 6,9 × 2,8 см.

При збільшенні помітно, що чіткість відбитка доволі рівномірна. Нитки лишили відтиск досить чіткий, проте виявити малюнок волокнин складно.

Нитки основи і підкання відрізняються за товщиною: товщина нитки основи коливається в проміжку 0,4–0,7 мм, натомість нитки підкання — 1,0–1,3 мм.

Відбиток нитки основи де-не-де має сліди поздовжніх пласких волокнин ледь помітної Z-крутки під кутом приблизно 11°, натомість за-

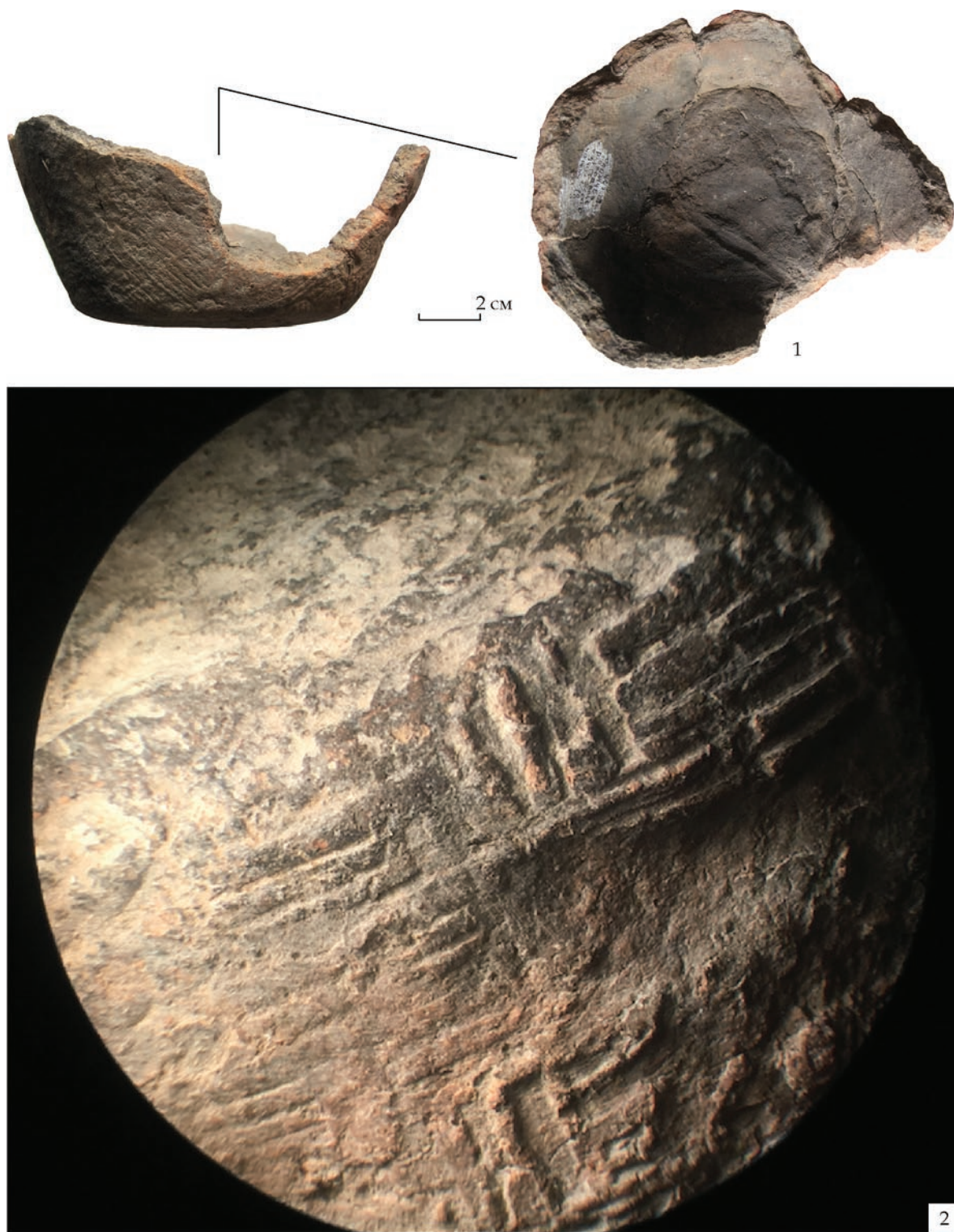

Рис. 7. Радичівське 3, денце зі споруди 5: 1 — загальний вигляд фрагмента; 2 — збільшення

фіксувати малюнок нитки піткання не вдалось. Можливо тканина мала основу з ниток рослинного походження (льон або коноплі), а піткання було вовняне.

Тип ткацького переплетення — полотняний, різновид — рогожка R 4/4, тобто коли чотири нитки основи перетинають чотири нитки піткання утворюючи таким чином рівномірні квадрати, що в цьому випадку мають розмір 7×7 мм.

Щільність ткання складає приблизно, основи — 6 н./см^2 .

6. Денце зі споруди 6, відбиток текстилю знаходиться на перегині денце — тулуб (рис. 8).

Розмір придатного для аналізу відбитка — $4,9 \times 1,0$ см.

Рис. 8. Радичівське 3, денце зі споруди 6: 1 — загальний вигляд фрагмента; 2 — збільшення

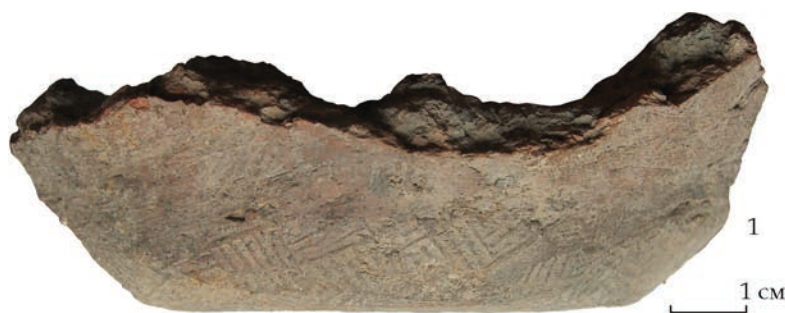
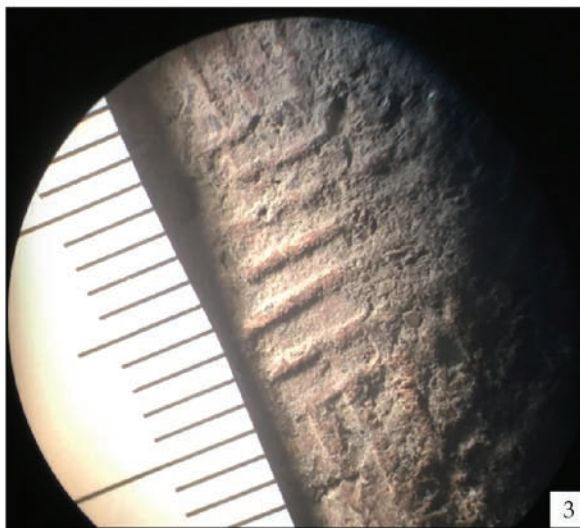

Рис. 9. Радичівське 3, денце зі споруди 27, № 207: 1 — загальний вигляд фрагмента; 2 — вигляд частини з відбитком тканини; 3 — збільшення

При збільшенні помітно, що чіткість відбитка доволі рівномірна. Нитки лишили досить чіткий відтиск, при збільшенні зображення в одному з перетинів збереглися ледь помітні відбитки поздовжніх волокон.

Нитки основи і підкання різної товщини. Нитки основи тоненькі, слабо лишили відтиск, проте в одному з них можна зафіксувати їхню товщину 0,4 мм, однак крутку та фактуру встановити неможливо. Нитка підкання значно товстіша, складає приблизно 2,5 мм, рельєф відтиску майже рівний, лише в одному елементі переплетення можна зауважити поздовжні волокнини з легким ухилом Z-крутки приблизно в 9°. Можна припустити, що нитки підкання були вовняними.

Тип ткацького переплетення — полотняний, щільність ткани складає приблизно основи $\times$ підкання — 4×3 н./см².

7. Денце зі споруди 27, № 207, відбиток текстилю знаходиться на перегині денце — тулуб (рис. 9).

Аналіз відбитків дає підстави вважати, що тканина була аналогічною за всіма параметрами зразку 5.

8. Денце зі споруди 27, № 209, відбиток текстилю знаходиться на перегині денце — тулуб (рис. 10).

Аналіз відбитків дає підстави вважати, що тканина була аналогічною за всіма параметрами зразкам 5 і 7.

9. *Свердловське 1*, відбитки, які можна вважати відтисками текстилю, нечіткі, мають не регулярний малюнок (рис. 11). Встановити тип ткани, волокнини ниток неможливо.

10, 11. *Старий Збараж I*, чіткі відбитки тканини ближче до краю на обох фрагментах, та окремі змазані відбитки на «верхній» частині зразка 10 (рис. 12).

Рис. 10. Радичівське 3, денце зі споруди 27, № 209:
1 — загальний вигляд; 2 — збільшення

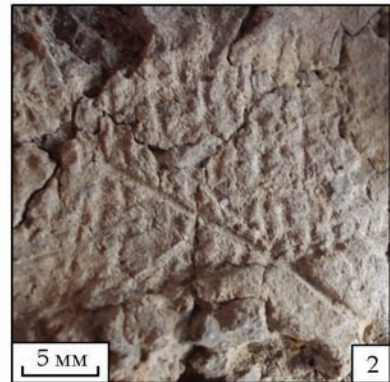
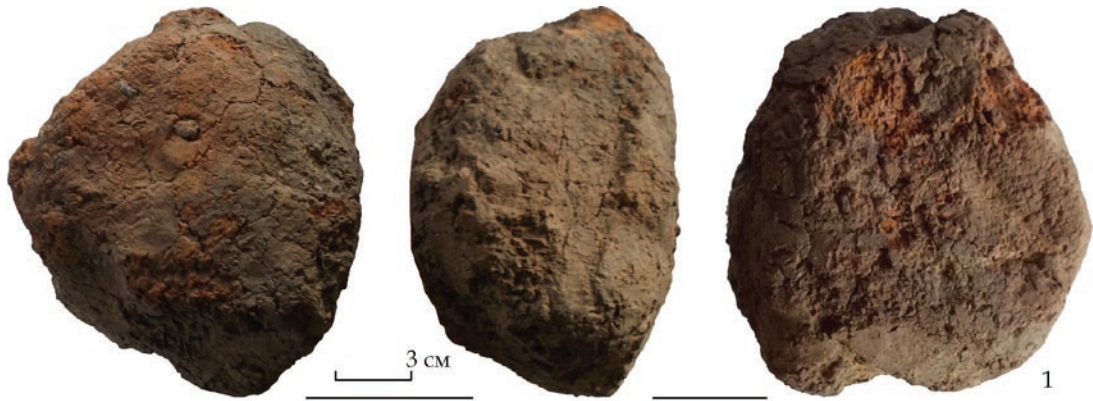

Рис. 11. Свердловське 1, об'ємний предмет із глини: 1 — загальний вигляд; 2 — збільшення

Матеріал оглянуто за фото. Імовірно, тип ткацького переплетення — полотняний. Щільність тканиня може становити близько 11 — 12 н./см².

12. Ходосівка, відтиск текстилю знаходиться на звуженій частині, ледь помітний (рис. 13).

Відбиток для аналізу фрагментований, сумарно — 4,2 × 1,3 см.

При збільшенні можна зауважити, що відтиск має дуже слабку чіткість, структура незрозуміла. Оскільки нитки лишили відбиток не досить чіткий, встановити їхні характеристики неможливо.

Тип ткацького переплетення — полотняний.

Щільність тканиня складає приблизно 7 н./см².

13. Хотин, відбиток тканини в середній частині горщика на тулубі (рис. 14).

Розмір придатного для аналізу відбитка — 1,5 × 1,5 см.

Матеріал оглянуто за фото. Імовірно, на відбитку — тканина простого полотняного переплетіння (?).

Щільність тканиня може становити 6 — 8 н./см².

14. Хрінівка, відбиток текстилю знаходиться на лицьовій опуклій стороні (рис. 15: 1).

Розмір придатного для аналізу відбитка — 1,1 × 1,3 см.

При збільшенні помітно, що чіткість відтисків досить рівномірна.

Нитки лишили відбиток не достатньо чіткий, проте при збільшенні зображення в одному з перетинів помітно, що збереглися відтиски позовжніх плоских волокон, що може свідчити про рослинне походження ниток (льон, конопля; див. рис. 15: 4).

Нитки основи і підкання відрізняються за товщиною: товщина основи коливається в проміжку приблизно 0,4 — 0,7 мм. Однак можна зауважити, що нитки підкання майже не кручені, а нитки основи мають ледь помітну Z-крутку під кутом близько 10° (рис. 15: 2, 3).

Тип ткацького переплетення — полотняний, щільність тканиня складає близько 13 н./см² і основи, і підкання.

Обговорення. Загальний огляд наукової літератури уможливило аналіз *стану й перспектив* дослідження тканин давнини з археологічних пам'яток території України в цілому, і на цьому тлі — можливості поповнення знань про тканини у слов'ян.

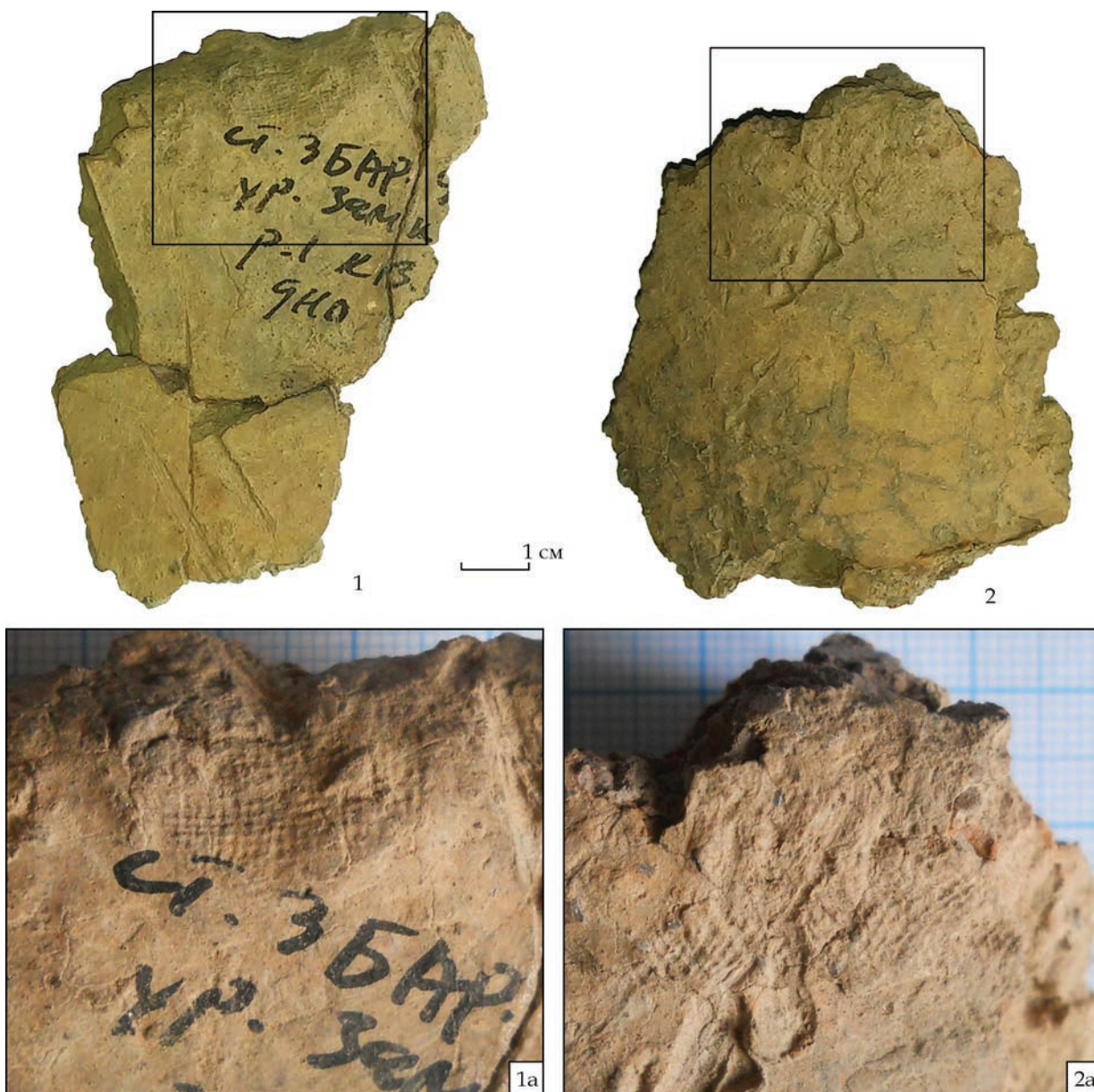

Рис. 12. Старий Збараж I, фрагменти виробу з глини: 1 — зразок 10; 2 — зразок 11 (а — Ягодинська, Горбаненко 2021)

Дослідження тканини можливі за двома типами джерел: за *відбитками* тканин на артефактах (виробах із глини та металів); безпосередньо вивчення *залишків* тканин.

Перше джерело переважно відображає технологію виробництва горщиків, за якої тканину поміщали між підставою й майбутнім виробом. Репрезентує переважно трипільську культуру й матеріали ранньої залізної доби¹³. З-поміж матеріалів останньої чверті I тис. н. е. у слов'ян такий технологічний прийом наразі достеменно не зафіксований — маємо матеріали зі Старого Збаража I, де відбиток покриває лише частину дна,

¹³ Нещодавно виявлено й охарактеризовано відбиток тканини на денці горщика високої культури з поселення Гончари (розкопки В. В. Ільчишина; Ткачук 2020а). Чи ця знахідка одинична, покаже час.

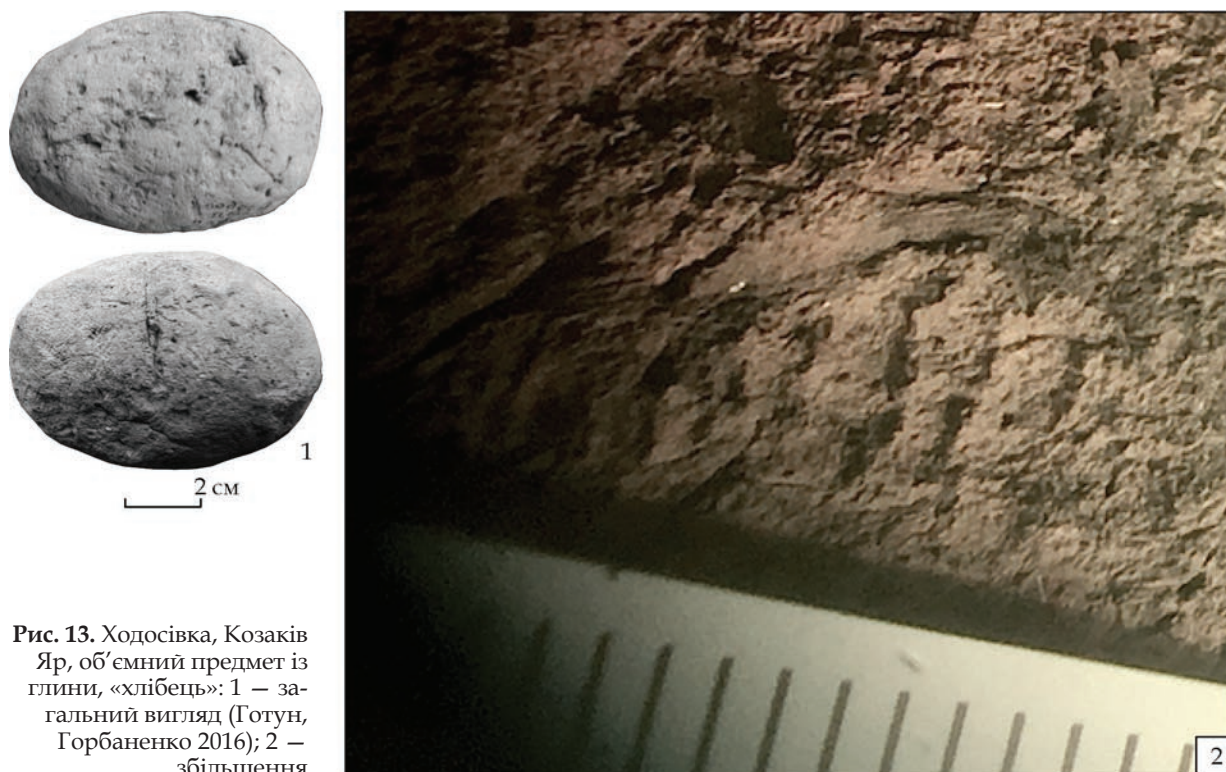

Рис. 13. Ходосівка, Козаків Яр, об'ємний предмет із глини, «хлібець»: 1 — загальний вигляд (Готун, Горбаненко 2016); 2 — збільшення

а також і придонну частину з відбитком подібної структури на подібному фрагменті ліпленого від руки горщика. Вважаємо, що він свідчить скоріше про випадкове потрапляння тканини, а не про технологічний прийом. Також маємо матеріали з Радичівського 3, де відбитки зафіксовані в придонній частині. Відповідно, неможливо точно сказати, чи поміщали тканину (ганчірку) під денце, а потім просто затерли його, чи маємо справу з випадковим потраплянням.

Між тим, використання іншої прокладки між підставою й формівною масою, у вигляді збіжжя (переважно проса), для матеріалів зі слов'янських пам'яток доволі типово (див.: Горбаненко 2014a; 2014b; 2014c; 2014d; 2015a; 2015b тощо). Таким чином, якщо для трипільських матеріалів і доби раннього заліза можна сподіватися на виявлення відтисків тканини на денцях горщиків, то для слов'янських пам'яток такі відбитки можна вважати випадковими.

У науковій літературі публікації щодо тканини в трипільських матеріалах, зосереджені на відбитках на денцях горщиків. Фактично те саме стосується й матеріалів зі скіфських пам'яток. Нагадаємо, що А. Л. Щербань виявив лише шість випадків із 50, коли відбитки містились не на денцях горщиків. Наголосимо, що автор цілеспрямовано займався пошуком, що, вочевидь, і привело до підвищення ймовірності виявлення цих випадків. Отже, ці шість відтисків скоріше можна назвати випадковими.

Презентована тут добірка відбитків переважно стала результатом наших (С. Г.) багаторічних студій з палеоетноботаніки (та уважності колег: 1 пам'ятка, 2 зразки — опубліковано (Маєвська 2009); 1 пам'ятка, 2 зразки — інформація від Я. В. Володарця-Урбановича й О. В. Петраускаса; 2 пам'ятки, 5 зразків — інформація й матеріали від Р. А. Кравченка; 4 пам'ятки, 5 зразків — С. Г.), для чого колекції виробів із глини

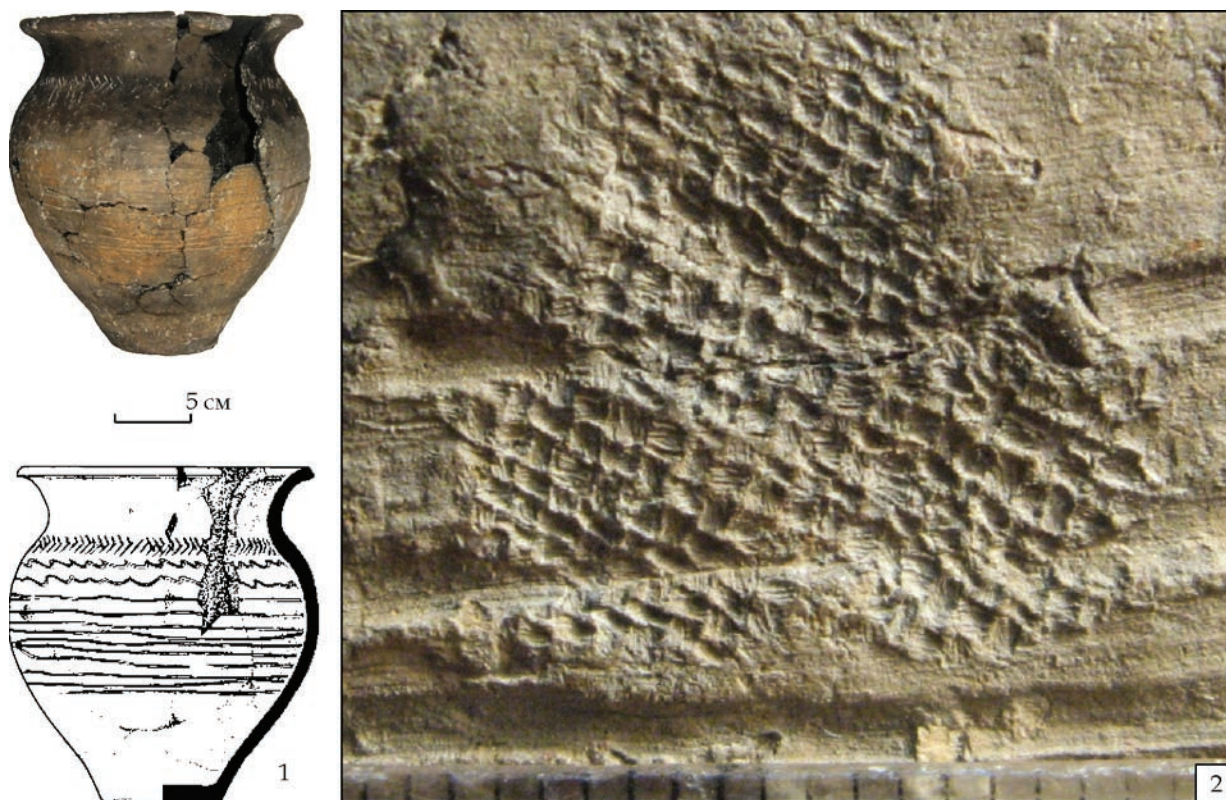

Рис. 14. Хотин, гончарний горщик Х ст.: 1 — загальний вигляд; 2 — збільшення

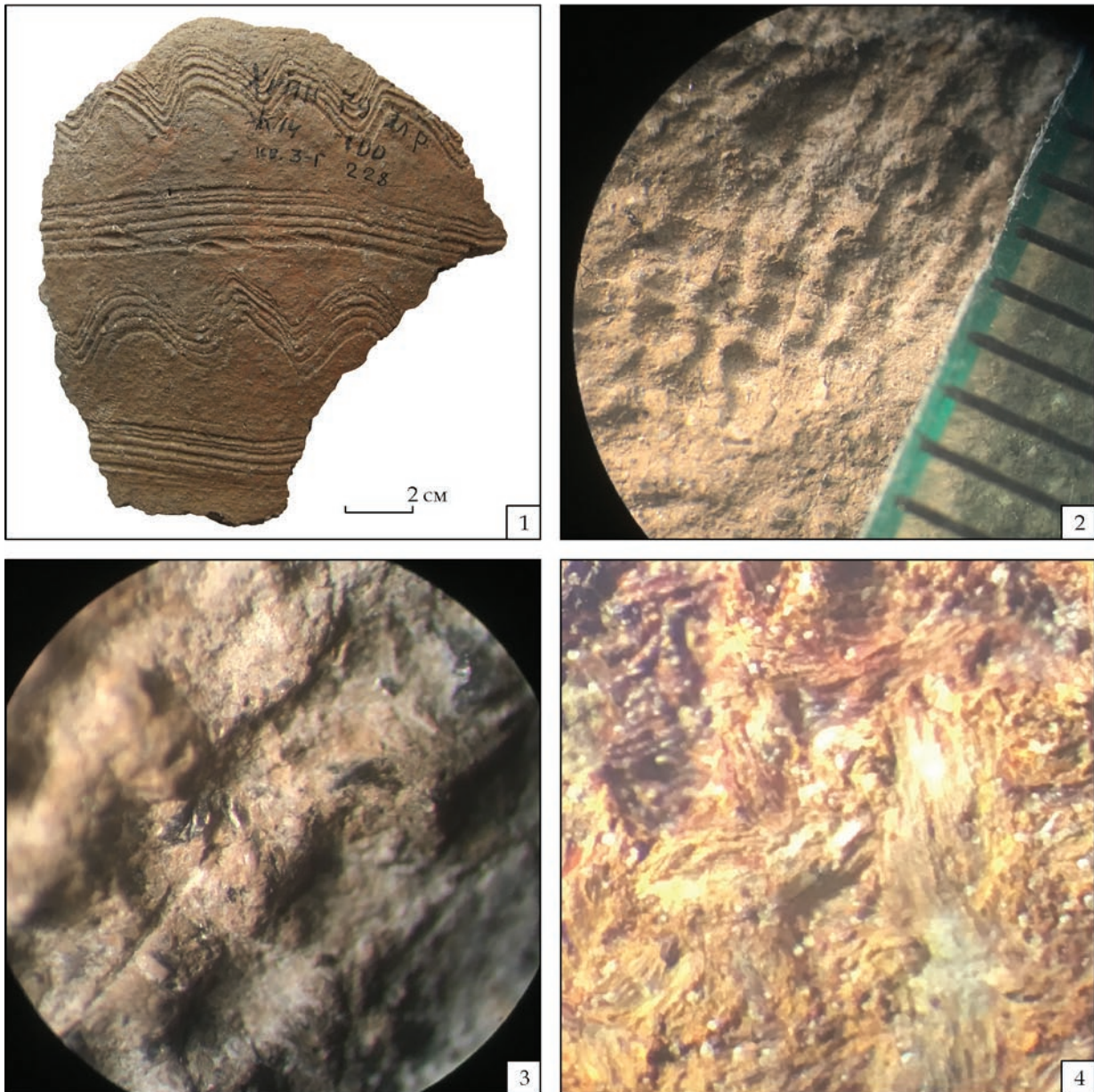
зі слов'янських поселенських пам'яток підлягали тотальному огляду. Переважно завдяки цьому з десятків оглянутих колекцій (сукупно із десятків тисяч одиниць) виявлені одиничні випадки відбитків тканини. Доходимо висновку, що такі відбитки на виробах із глини є наслідком збігу обставин, за якого вже сформований, але ще не випалений виріб випадково контактував із тканиною (ганчірка в руках майстра, одяг?)¹⁴.

Отже, відтиски тканини на виробах із глини за способом «нанесення» поділяються на 1) технологічний прийом і 2) випадковість.

Таким чином, змушені констатувати, що вироби з глини не є надійним джерелом постачання інформації для подальшого поповнення бази даних про тканини для слов'ян останньої чверті I тис. н. е. Утім, мізерні шанси виявити відбитки все ж існують, і сподіваємось, що ця публікація підвищить їх завдяки приверненню уваги дослідників до проблеми.

І вже до зовсім випадкових можна зарахувати відбитки на металі, які утворились лише завдяки збігу обставин археологізації таких виробів поряд із предметами з тканини та відповідними умовами «зберігання». Наведені тут приклади демонструють, що переважно такі відбитки можна виявити на металевих предметах із закритих комплексів — поховань і депозитів. Єдиним винятком поки є як раз знахідка в Обухові 2, де металеву пластину виявили в житлі. Імовірно, маємо справу з надзвичайно «вдалим» збігом обставин, за яких артефакти з тканини й металу опи-

¹⁴ Також на кераміці хронологічно близької салтівської культури виявлений і досліджений досі єдиний, відомий нам, відбиток тканини, що походить із городища Мохнач (аналіз Т. М. Круппи; Колода, Горбаненко 2018, с. 91, 93, рис. 4.23).

нилися поруч і контактували достатньо тривалий час, внаслідок чого на окислах заліза відбилася структура тканини¹⁵.

Так само, процеси окислення металів часто приводять і до *консервації тканини*, що знаходиться поряд. Це найкраще помітно передусім завдяки знахідкам у черняхівських похованнях. Хоча й там, на тисячі досліджених поховань приходяться лише десятки знахідок.

Імовірність же виявлення тканин без «консервуючих» металів поряд пов'язана з умовами «зберігання» та часом матеріалів. Очевидно, що в

Рис. 15. Хрінівка, фрагмент стінки ліпного горщика: 1 — загальний вигляд; 2—4 — фото відбитка тканини

15 Зауважимо, що з тої самої пам'ятки, також із відкритого об'єкта (зернової ями) походить ще одна унікальна знахідка — залізне знаряддя, в іржі якого зафіксовано відбитки зернівок (Горбаненко 2012, рис. 4).

новіших об'єктах (пізньосередньовічних і ранньомодерних / модерних) будь-які вироби мають кращу збереженість. Нагадаємо, що велика кількість знахідок власне тканини походить із поховань, себто — миттєво «законсервованих» об'єктів.

Отже, знахідки власне тканини (та й відбитків на металевих предметах) насамперед можливі в закритих комплексах (похованнях і депозитах) завдяки: 1) «консерванту» з окислів металів; 2) нетривалому проміжку часу археологізації. Звісно, що з будь-якого «правила» можуть існувати винятки. Різниця ж між виявленням відбитків тканини на металевих виробах і власне тканини поряд із ними, з точки зору імовірності знаходження, вважаємо несуттєвою відмінністю «стану збереженості» матеріалу.

Що ж стосується слов'ян останньої чверті I тис. н. е., вважаємо, що знахідки тканин / їхніх відбитків на металі / поруч із ним практично неможливі, оскільки відповідні закриті комплекси (поховання трупопокладення) непридатні для цього періоду, або ж їх (скарби-депозити, поза межами археологічних пам'яток) виявляють вкрай нечасто і за випадкових обставин (часто — не фахівці-археологи). Отже, це джерело навряд чи поповнить ближчим часом інформацію про тканини у слов'ян.

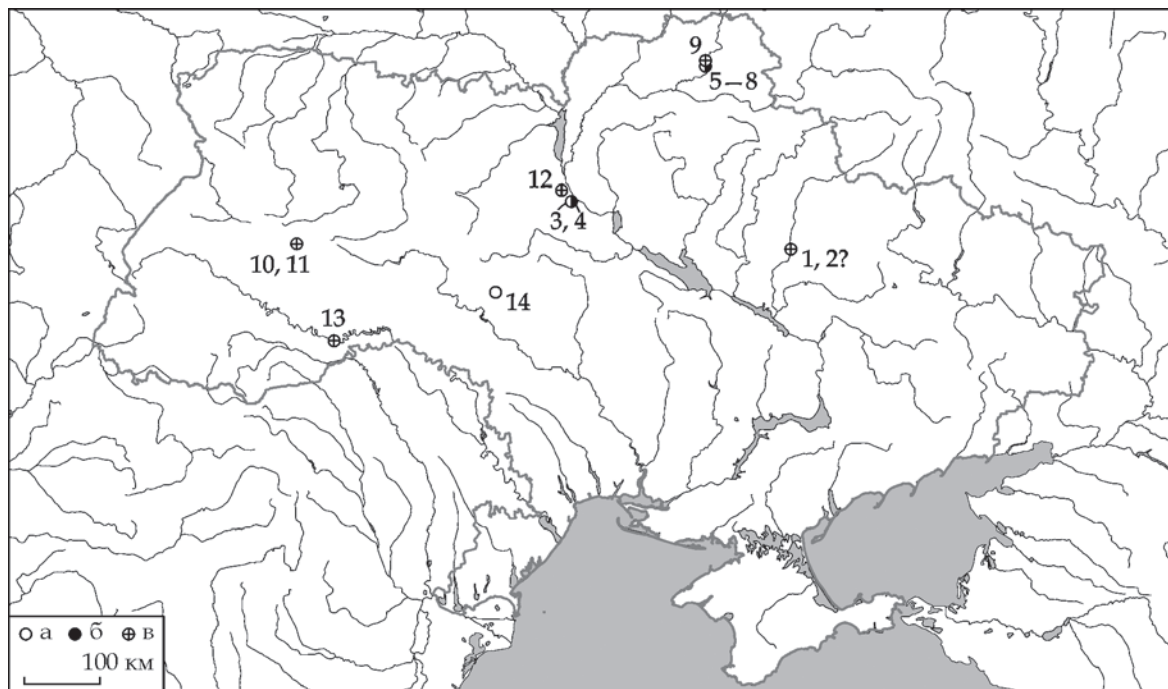
Тканини. Зважаючи на вибірковість і незначну кількість вивченого матеріалу, вважаємо, що для узагальнюючого аналізу ще зарано. Але попередні спостереження все ж зробити можна.

Місцеве виготовлення тканини у слов'ян під сумнів не ставиться. Про це насамперед свідчать численні знахідки пряслиць на слов'янських пам'ятках, у тому числі й на згаданих у нашій публікації¹⁶. Біологічними визначеннями засвідчено також існування основних джерел постачання сировини: рослинного й тваринного походження. За палеоетноботанічними даними відомо про існування льону й конопель (див., напр.: Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 60, 62; також див.: Горбаненко 2014a; 2014b; 2014c; 2014d; 2015a; 2015b тощо). Археозоологічними визначеннями встановлено існування дрібної рогатої худоби (овець і кіз — основних постачальників сировини для вовняних / шерстяних ниток) на кожній слов'янській пам'ятці, для якої було проведено такі аналізи (добірку див.: Горбаненко, Журавльов 2021, с. 67, 109). Про те, що їх могли стригти, опосередковано свідчать знахідки пружинних ножиць, що походять принаймні з 12 пам'яток слов'ян останньої чверті I тис. н. е. (добірку див.: Горбаненко, Журавльов 2021, с. 77, 119; джерела: там само, с. 165 — 172)¹⁷.

У більшості випадків якість відбитків уможливили й аналіз сировини, використаної для виготовлення ниток. Так, за відтисками плоских довгих рівномірних волокнин можна припустити, що для виготовлення тканин використовували сировину рослинного походження: льону або конопель. За не досить чіткими відбитками ниток з нечіткими об'ємами

16 Нині не існує узагальнюючого дослідження пряслиць зі слов'янських пам'яток. Вважаємо, що стаття В. О. Петрашенка на цю тему на прикладі слов'янських пряслиць VIII — X ст. з десяти пам'яток Правобережжя Середнього Подніпров'я досі не втратила актуальності (Петрашенко 1988), а результати досліджень можуть бути застосовані до всього масиву відповідного матеріалу.

17 На унікальному за збереженістю органічних решток давньоруському городищі Манжелія виявлено в тому числі найрізноманітніші текстильні рештки рослинного й тваринного походження (визначення С. В. Маєвської; повідомлення див.: Шерстюк 2016; 2018), що є беззаперечним доказом і повного циклу виготовлення текстилю, і використанням обох видів сировини для цього домашнього промислу. Житло, в якому було виявлено ці та інші знахідки біологічного походження, датовано XII ст. (Горбаненко, Шерстюк 2017).

можна припустити також і використання сировини тваринного походження (вовна). Частина тканин мала змішану структуру: основу становили нитки з рослин, а підкання було вовняним (рис. 16). Нині такі приклади тканини з комбінованим використанням ниток із різної сировини достеменно відомі лише з Радичевського 3. Цей приклад важливий тим, що нитки із рослинної сировини за рахунок довгих волокон зносостійкіші, і саме їх використано в основі тканини. Утім, зважаючи на невелику вибірку, про поширеність / пріоритетність тих чи інших тканин за сировиною, поки говорити зарано.

Тканини мали однаковий вид ткацького переплетення — полотняний. Його зафіксовано в усіх випадках (лише для Свердловського 1 тип не встановлено): на семи пам'ятках побутовав звичайний різновид (див. рис. 2: 3), лише на одній зафіксовано також і тип рогожка, R 4/4 (див. рис. 2: 4). Навіть незважаючи на незначну вибірку, з упевненістю можна стверджувати, що простий вид ткання переважав. Поширеність типу рогожка варто залишити під питанням.

Товщина ниток основи й підкання (від 0,03 до 2,5 мм) суттєво варіює. Утім, найменші показники (зі Лтави), скоріше засвідчують зношеність тканини, а не первинну товщину виготовлених ниток. Авторка визначень, С. В. Маєвська, звертає увагу на ознаки, що можуть засвідчувати зношеність текстилю. Для зразка 1 — скошена решітка плетіння; для зразка 2 — перекіс решітки, порушення порядку плетіння, сліди розривів ниток (Маєвська 2009).

Від товщини ниток залежить щільність ткання, яка суттєво різниться: від 4×3 до $(13 \times 13) - (12 \times 15)$ н./см² за відбитками на виробі із глини. За щільністю суттєво відрізняється відбиток на залізній пластині — 23×23 н./см². Очевидно, що тканини були різної якості. Відбиток на пластині утворився від тканини, виготовленої з найтоншої нитки, імовірно — із найтоншої тканини. Зважаючи на різну природу походження

Рис. 16. Карта слов'янських пам'яток зі знахідками артефактів із відбитками тканини: 1, 2 — Лтава; 3, 4 — Обухів 2; 5—8 — Радичівське 3; 9 — Свердловське 1; 10, 11 — Старий Збараж I; 12 — Ходосівка, Козаків Яр; 13 — Хотин; 14 — Хрінівка (а — рослинне походження, б — тваринне походження, в — дані відсутні / не встановлено)

відбитків на кераміці й на цій пластині (перші — у ході виготовлення, друга — в результаті збігу обставин), можна припустити, що під час виготовлення виробів із глини гончарі могли тримати під рукою ганчір'я із грубої тканини. Стосовно залізної пластини, не виключаємо, що вона від початку могла бути якимось чином прикріплена до тканини.

Нитки в текстилях переважно мали два види крутки — S і Z; лише в одному випадку з можливих, проаналізованих нами (І. П.), крутка відсутня або ж майже непомітна. Кут круток, який вдалось зафіксувати, коливається в межах від 9 до 30°. У цьому випадку слід звернути увагу не на усереднені показники, а на пари основа / підткання. Дані про градус крутки, які можна порівняти між собою, отримано лише для двох пар — зразки 3 і 10. За ними, градус крутки основи переважає цей показник для підткання (30 : 17 і 10 : >0 відповідно). Оскільки більша крутка приводить до кращої міцності нитки, ці приклади засвідчують, що основу тканини виготовляли з міцнішої нитки задля зносостійкості тканини.

Різниття у крутці (S чи Z) не відображає технологічних процесів. Натомість, різний напрям крутки може мати певний сакральний, обереговий характер. У цьому відношенні цікаво зауважити, що на пряслицях (виробах, що мають безпосередній стосунок до виготовлення ниток) іноді нанесені різноманітні символи, у тому числі — оберегові солярні символи, ліво- й правосторонні (добірку для кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. див.: Володарець-Урбанович 2018; посилання на джерела див. там само).

Таким чином, для слов'ян останньої чверті I тис. н. е. нині достеменно встановлено існування тканин полотняного ткання різної якості і з використанням різноманітної сировини. Залишається лише сподіватись, що подальші пошуки й дослідження уможливлять конкретизацію висновків по регіонам, хронології тощо. Відтак і подальші порівняльні територіальний і хронологічний аналізи поки вважаємо передчасними.

Висновки. Дотепер тканини у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території сучасної України не ставали предметом досліджень. Їхнє вивчення нині доступне за відбитками тканин на виробах із глини (13), а також на залізній пластині (1); знахідки власне тканин цього періоду нам нині невідомі. Такі відбитки слід визнати випадковими, а їхні знахідки — надзвичайно рідкісними. Отже, навряд чи можна розраховувати на подальше швидке наповнення цієї бази даних, хоча й сподіваємось, що ця публікація сприятиме приверненню уваги дослідників.

Місцеве виготовлення тканин під сумнів не ставиться. Потенційно про існування сировини свідчать біологічні визначення (рослини — льон і коноплі; тварини — вівці / кози) та існування можливості збирання вовни / шерсті (пружинні ножиці). Безпосередньо виготовлення ниток засвідчують знахідки пряслиць.

За відбитками волокон встановлено використання ниток і рослинного, і тваринного походження. У чотирьох випадках з Радичівського 3 засвідчено використання міцнішої нитки рослинного походження для основи, а тваринного — для підткання. Чим досягали кращої зносостійкості тканини.

Тканини мали полотняний вид переплетення — переважно найпростіший, але з Радичівського 3 походить складніший його тип — рогожка R 4/4. Виявлення зразків на єдиній пам'ятці залишає відкритим питання про ступінь поширеності цього типу переплетення.

Визначено широкий діапазон товщини ниток, від 0,03 до 2,5 мм. Утім, найтонші з них, імовірно, засвідчують зношення тканини. Відповідно,

суттєво відрізнялась і щільність тканин. Відбиток із найщільнішим тканням — 23×23 н./см² — походить із залізної пластини. Імовірно, випадкові відбитки на кераміці засвідчують, що у гончара під руками могла бути ганчірка, до того ж — із грубої тканини.

Типи крутки (S і Z) навряд чи відображають технологічні процеси; натомість — можуть засвідчувати береговий характер виготовлення ниток. Важливішим є показник кута скручування (придання міцності нитці), який засвідчує використання міцніших ниток для основи тканини.

Отже, виготовлення тканин у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території сучасної України слід визнати переважно простим (хоча й не примітивним). Майстри використовували різну сировину, знали її переваги і могли комбінувати нитки при виготовленні тканини для поліпшення її зносостійкості. Те саме засвідчує й використання ниток з різним кутом скручування.

Подяки. Автори вдячні М. О. Авраменко, Я. В. Володарцю-Урбановичу, О. В. Грабовській, В. М. Данилейку, С. А. Заднікову, М. В. Ільківу, В. В. Ільчишину, О. В. Комару, А. А. Коржу, Р. А. Кравченку, О. В. Петраускасу, Є. В. Синиці, С. П. Тараненку, О. Є. Черненко, Г. В. Юрченко, М. О. Ягодинській.

Додаток

ДАНІ ПРО ОПОРНІ ПАМ'ЯТКИ Й МАТЕРІАЛИ

1, 2. Лтава, комплекс (Полтавська обл., центр міста), розташований на високому правому березі р. Ворскла. **Археологічні дослідження.** На городищі Іванова Гора, де дослідження міської території тривають понад 100 років, роменські матеріали репрезентовані комплексами середини IX — першої половини XI ст. Слов'яно-руське поселення з перервами досліджують із 1940 р. У 1940 й 1945 рр. працювала експедиція під керівництвом І. І. Ляпушкіна (Ляпушкін 1949, с. 58, 74, 75; Ляпушкін 1951, с. 41—42; 1961, с. 268—269). Розвідкові обстеження відбувались у 1980-х рр. Розкопки історичного центру міста відновились у 1990 р., були продовжені у 1992, 1997—1999, 2000, 2007—2014 рр. (детально історію вивчення Полтави див.: Супруненко та ін. 2008а; 2008б; 2009а; 2009б; Пуголовок, Калашник 2009, с. 17—21; Супруненко, Пуголовок 2008; 2015а, с. 9—28; 2015б), за потреби спорадично тривають дотепер, поповнюючи дані про літописних сіверян (напр.: Пуголовок 2022). Загальна кількість вивчених розкопками сіверянських жител нині становить понад 30 об'єктів різного ступеню збереження.

Матеріал. Обидва горщики походять із печі III у житлі 6 на розкопі III, закладеному по просп. Першотравневому, 21 на Інститутській горі у 2007 р. Загальне датування комплексу житла 6 «вкладається у час між початком та серединою XI ст., де нижньою має бути дата — початок XI ст., верхньою — друга чверть XI ст... житло загнило внаслідок пожежі». Репрезентує пізню стадію роменської культури. Піч III дослідники пов'язують із фінальним етапом використання житла, а його існування — із життям одного—двох поколінь упродовж 30—40 років. Обидва горщика ліплені від руки (Супруненко та ін. 2009а, с. 86—111). Матеріали зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї ім. В. Кричевського.

1. «Ліпний горщик, із порівняно короткими відігнутими вінцями, прикрашеними по зрізу відбитками гусенички вправо, опуклим широким тулубом, на якому тим же способом нанесений ряд косих хрестів. Він має пласке дно без утору. Візерунок із солярних знаків, відтиснутих гусеничним штампом, орнаментально утворює смугу рівносторонніх ромбів, що оперізує плічка посудини, надаючи їй завершеності. В кількох місцях на трохи заглаженій поверхні горщика наявні сліди відбитків тканин, а поверхня посудини місцями закіпчена. Висота — 26,3 см; діаметри: вінець — 23,8 см, тулуба — 26,6 см, дна — 13,8 см» (рис. 3; Супруненко та ін. 2009а, с. 99, 101, рис. 81; 84; 2; Маєвська 2009, с. 120—121, рис. 100, 101).

2. «Ліпний горщик середніх пропорцій, з виділеними відігнутими вінцями, прикрашеними по зрізу насічками вправо, які ніби імітують виту мотузку, має округлий тулуб. На

його плічках нанесений горизонтальний ряд зигзагу, з косо перехрещених краями відтисків гусеничного штампі. Посудина з пласким дном, без утору. За зовнішніми обрисами, нахилом і формою вінця, виділеною невисокою шийкою, вигином плічок горщик належить до зразків посуду, що побутував у пізньороманський час. Висота посудини — 23,6 см; діаметри: вінець — 16,6 см, тулуба — 18,9 см, дна — 9,4 см» (рис. 4; Супруненко та ін. 2009а, с. 101, рис. 82; 84: 1; Маєвська 2009, с. 121—122, рис. 102).

3, 4. Обухів 2, поселення (Київська обл., р-н), розташоване на правому березі р. Стугна (правий доплив Дніпра). **Археологічні дослідження.** Відкрила Н. М. Кравченко у 1969 р. У 1970—1978, 1985 рр. досліджувала археологічна експедиція (АЕ) Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького під її керівництвом. Розкопана площа становить близько 5000 м², де досліджено понад 50 об'єктів. На поселенні виявлені матеріали та об'єкти III—V, а також VII—IX ст. Результати досліджень частково введені до наукового обігу (Кравченко 1979; Кравченко, Струнка 1984; Абашина 2004; Кравченко і др. 2007, с. 34—35). У 2007—2009 рр. дослідження, що охопили західну та південну ділянки поселення, продовжила Середньодніпровська АЕ Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАН України) під керівництвом О. В. Петраускаса. За три роки розкопано площу приблизно 4700 м² і досліджено 28 об'єктів переважно VIII—IX ст. Пам'ятка типу Волинцеве—Сахнівка; О. В. Петраускас нарахував, що волинцевський посуд походить з понад 15 жител, але до волинцевських жител зарахував лише п'ять (Петраускас та ін. 2007; Петраускас, Шишкін, Абашина 2011; Петраускас, Коваль 2012; Петраускас 2019).

Матеріал зберігається в фондах Науково-дослідної лабораторії археологічних досліджень Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

3. Стінка неорнаментованого ліпного горщика, склеєна із двох фрагментів. Більший має розміри близько 5,4 × 4,2 см, менший — 3,6 × 3,4 см. Не має характерних особливостей, які б уможливили встановлення, якій саме частині горщика належить фрагмент. Виявлена на південній ділянці поселення у 2008 р. в розкопі 5, в об'єкті 8 VIII—IX ст. На думку О. В. Петраускаса, фрагмент можна датувати IX ст.; культурне визначення — обухівська група волинцевської культури. Визначення публікується вперше (рис. 5).

4. Фрагмент залізної пластини розмірами близько 2,5 × 1,5 см із відбитками тканини. Виявлений на західній ділянці поселення у 2007 р. в житлі-напівземлянці, об'єкт 17. Опублікований рисунок (рис. 6: 1; Петраускас, Шишкін, Абашина 2011, с. 70, рис. 8: 5); визначення публікується вперше (рис. 6).

5—8. Радичівське 3, археологічний комплекс: городище, селище й рештки курганного могильника (Чернігівська обл., Коропський р-н), розташоване на правому березі р. Десна. **Археологічні дослідження.** Відоме з кінця XIX ст. Перші дослідження провів С. А. Гацук у 1907 р. Із 1979 р. обстежував В. Є. Куриленко, у 1983 р. оглянув О. В. Шекун. Охоронні розкопки провела Чернігово-Сіверська АЕ Чернігівського обласного археологічного центру під керівництвом А. Л. Казакова у 1991—1992 рр. на городищі, посаді й рештках курганного могильника, сумарна площа близько 1000 м². Містить шари юхнівської культури і роменської культур, а також XI (?), XII—XIII ст. (публікацію матеріалів та історію досліджень див.: Казаков 1994; 2010, с. 109—110; Казаков, Черненко 2013; Кравченко, Горбаненко 2017; Кравченко, Черненко 2021).

Матеріал отримано в ході досліджень у 1991 (2 екз.) і 1992 (2 екз.) рр. Усі чотири екземпляри — це денця ліплених від руки горщиків. Колекція знаходиться в експозиції Мезинського археологічного науково-дослідного музею ім. В. Є. Куриленка.

5. Фрагмент № 196, придонна частина ліпної посудини із трьох фрагментів, із відбитками тканини. Розміри: діаметр дна — 9,0 см, збережена висота — 6,5 см. Виявлена в заповненні споруди 5 в розкопі 1 на поселенні (Казаков, Потапов, Олейник 1991, с. 2—5). Визначення публікується вперше (рис. 7).

6. Фрагмент № 439, придонна частина ліпної посудини з відбитками тканини. Виявлена в заповненні споруди 6 в розкопі 1 на поселенні (Казаков, Потапов, Олейник 1991, с. 2—5). Розмір фрагмента, що зберігся: висота — 4,0 см, ширина — 6,7 см. Визначення публікується вперше (рис. 8).

7. Фрагмент № 207, придонна частина ліпної посудини з відбитками тканини. Виявлена в заповненні господарської споруди 27 в розкопі 9 на городищі. Розміри, що збереглися: діаметр дна — 6,7 см, висота — 3,9 см. Визначення публікується вперше (рис. 9).

8. Фрагмент 209, придонна частина ліпної посудини з відбитками тканини. Виявлена в заповненні господарської споруди 27 в розкопі 9 на городищі. Розміри

фрагмента, що збереглися: висота — 4,2 см, ширина — 6,7 см. Визначення публікується вперше (рис. 10).

9. Сverdlovське 1, городище (Чернігівська обл., Коропський р-н), розташоване на правому березі р. Десна. **Археологічні дослідження.** Відоме з XIX ст., обстежував С. А. Гацук у 1907 р. У 1967 р. оглянули співробітники Юхнівського загону Придніпровської АЕ під керівництвом О. М. Мельниковської; у 1968 р. проведено розкопки у північній частині городища. Виявлено об'єкти юхнівської й роменської культур. Роменську культуру репрезентує три частково досліджені напівземлянки (Мельниковська 1978). У 1983 р. пам'ятку оглянув О. В. Шекун, пізніше неодноразово обстежували співробітники Мезинського археологічного науково-дослідного музею під керівництвом В. Є. Куриленка. Роботи поновила Мезинська АЕ Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. Є. Черненко у 2014 р. Нині досліджено ще кілька об'єктів роменської культури на городищі й селищі поруч (Черненко, Луценко, Кравченко 2015; 2016; 2019; Черненко, Кравченко, Луценко 2018; 2020a; 2020b; 2020c; 2022).

Матеріал. Виріб неправильної підовальної форми, дещо сплюснений — вальок або грузило, із відбитками грубої тканини та мотузки на поверхні. Розміри 14,5 × 15,5 × 11,0 см. Виявлений за піщого 1 споруди 4 2016 р. Зберігається в фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського та Коропського регіонального історико-археологічного музею. Матеріал опублікований (рис. 11; Черненко та ін. 2017, рис. 16; Черненко, Кравченко, Луценко 2020c, рис. 17); визначення публікується вперше (рис. 11).

10, 11. Старий Збараж I, городище в ур. Замкова Гора (Тернопільська обл., Збаразький р-н), розташоване на лівому березі р. Гнізна. **Археологічні дослідження.** Багатошарова пам'ятка. Городище X, XI, XII—XIII ст. У XIV—XVI ст. тут збудували замок. Городище належить до давньоруського Збаража, згаданого в літописах під 1211 р. Під час реконструкції замку в 1940-х рр. знайдено срібний скарб. У 1990, 1997—1999, 2018 рр. дослідження городища (валів і культурного шару) проводила М. О. Ягодинська (Ягодинська 2018, с. 41—45, 167).

Матеріал знайдено в підквітті валу X ст. (1998 р., розкоп 1, кв. 1/Б, на дні). На двох фрагментах кераміки виявлено відбитки тканини. Обидва фрагменти мають подібні випал, структуру тіста, колір: імовірно, походять від одного й того самого виробу. Кераміка ліпна, райковецької культури. Зразок **10**, дно, склеєний із трьох частин, має загальний розмір 9,7 × 6,2 см; зразок **11**, придонна частина горщика — 8,0 × 6,8 см (рис. 12; Ягодинська, Горбаненко 2021, рис. 4: 4). Матеріали зберігаються в фондах Тернопільського краєзнавчого музею. Охарактеризовано за фото (рис. 12.).

12. Ходосівка, Козаків Яр, поселення (Київська обл., Обухівський р-н), розташоване на похилому відрозі правого берега р. Дніпро. **Археологічні дослідження.** Відкрив Р. С. Орлов у 1969 (1968?) р. Розкопки проводили АЕ під керівництвом Р. С. Орлова (1970 р.; Орлов 1972a; 1972b), О. В. Сухобокова (1972 р.; Сухобоков 1977). Масштабні дослідження провела АЕ В. О. Петрашенка впродовж 1970—1980-х рр. Із 2005 р. пам'ятку включено до охоронюваної території «Ходосівський археологічний комплекс»; відтоді там проходять постійні наглядові роботи. Досліджено близько 3 тис. м², понад 20 жител і до сотні інших об'єктів. Пам'ятку датовано VIII—IX ст. і визначено як волинцевську (Петрашенко 1989; 1990; детально історію див.: Готун, Горбаненко 2016).

Матеріал. Предмет кераміки суцільний об'ємний «яйцеподібної» форми — глиняний вальок, так званий хлібець, із домішками органіки, в тому числі проса. Виявлений у 1972 р. Розміри — 8,3 × 5,8—5,9 см. Опублікований (рис. 13: 1; Готун, Горбаненко 2016, рис. 4: 2); визначення публікується вперше (рис. 13: 2, 3). Зберігається в Наукових фондах ІА НАН України, Київ.

13. Хотин, територія фортеці, матеріали давньоруського часу X—XI ст. (Чернівецька обл., райцентр). Фортеця розташована на правому березі р. Дністер. **Археологічні дослідження.** У 1949, 1950 рр. Б. О. Тимошук вів розвідки в Хотині. Перші археологічні розкопки широкими площами провела АЕ Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом Б. О. Тимошука в 1961, 1962, 1964, 1967 рр., у тому числі на території фортеці. Цими дослідженнями було продемонстровано, що на території фортеці до її зведення існувало слов'яно-руське поселення (Тимошук 1977). У 2002 р. археологічні дослідження фортеці поновила АЕ Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Чернівецької філії ДП «НДЦ "Охоронна археологічна служба України"» ІА НАН України під керівництвом С. В. Пивоварова (2002, 2004—2011 рр.), Ю. В. Мисько (2012 р.), М. В. Ільківа (2013—2019 рр.); інформація про

розкопки оперативно надходить у науковий обіг (див.: Пивоваров 2005; 2011; Пивоваров та ін. 2012; Мисько 2012; Ільків та ін. 2014; 2015; 2016; 2018; Буйновська, Ільків, Калініченко 2017 тощо). Дослідженнями підтверджено існування тут слов'янських жител і створення оборонної лінії X—XI ст. (історію досліджень див.: Герчук 2021).

Матеріал. Горщик виготовлений на гончарному крузі, з домішками в тісті шамоту. Опуклобокий, з чіткими вінцями. У верхній третині увігнутий досередини. Горщик прикрашений врізним орнаментом. У верхній частині невеликі прямі заглибини, що сходяться між собою — горизонтальна «ялинка». Нижче орнамент представлений двома хвилястими заглибленими лініями. По центру горщика — лінійний орнамент. На боковинках посудини в районі плічок простежується відбиток текстилю. Висота посудини становить 20,5 см, діаметр вінець — 18,5 см, максимальний діаметр — 19,5 см, діаметр дна — 7,5 см (рис. 14; Ільків, Пивоваров 2013, арк. 11, рис. 22, фото 19—22). Розвал горщика виявлено у 2013 р. в ході науково-рятивних розкопок на внутрішньому дворі на долівці у південно-західному куті об'єкта 3 — житла-напівземлянки X—XI ст. (див.: Ільків та ін. 2014; 2015). Зберігається в фондах Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». Охарактеризовано за фото (рис. 14).

14. Хрінівка, поселення (Вінницька обл. і р-н), розташоване в ур. Капустисько на березі невеликого струмка, що впадає в р. Соб. **Археологічні дослідження.** Розкопки проводив слов'янський загін Південно-Бузької АЕ Вінницького педагогічного інституту й обласного краєзнавчого музею під керівництвом П. І. Хавлюка у 1969, 1972, 1974, 1979 рр. (Хавлюк 1969; 1972; 1974; 1979). Розкопано чотири господарські споруди, шість ям і 17 жител Матеріал датовано останньою чвертю I тис. н. е.

Матеріал. Фрагмент стінки ліпного горщика, орнаментований прокресленими паралельними і хвилястими лініями. Імовірно, виявлений у житлі 14¹⁸, найранішому на поселенні. Розміри — 14,0 × 15,2 см. Колекція виробів з глини незначних розмірів, близько 250 од., нині доступна у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Визначення публікується вперше (рис. 15).

ГЛОСАРІЙ

Крутка — напрям скручування нитки:

- *крутка S (S-крутка)* — справа наліво;
- *крутка Z (Z-крутка)* — зліва направо.

Основа — сукупність поздовжніх (вертикальних), паралельних одна одній ниток у тканині, які розташовуються під прямим кутом до утку. Разом з утком основа утворює ткацьке переплетення.

Піткання (утік / уток, поробок) — сукупність поперечних, паралельних одна одній ниток у тканині, які розташовуються під прямим кутом до основи і проходять від одної крайки тканини до другої. Разом з основою утік утворює ткацьке переплетення.

Полотняне переплетення — найдавніший і найпростіший тип ткання, в якому одну нитку основи перекриває одна нитка піткання, по черзі проходячи над та під наступною ниткою основи.

Ткацтво — виготовлення суворих (необроблених) текстильних тканин на ткацькому верстаті шляхом їх взаємного переплетення. Одне з найдавніших ремесел.

18 Шифр на фрагменті збігається з описом інвентарної книги (Хрін 79, Іл. р., Ж. 14, -100, кв. 3/Г, № 228), але не відповідає кресленику, на якому житло 14 зображене в квадратах 15—20/М—С (Хавлюк 1979).

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла поселення Обухів 2. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ: ІА НАН України, с. 277-300.
- Білінська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В. 2022. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 121-133.
- Білоусько, В. 2018. Відбитки тканин на кераміці трипільської доби із фондової збірки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*,

- 13 (15): Збірник наукових статей V обласної наукової археологічної конференції «Археологія Київщини: дослідження, знахідки, проблеми охорони», с. 8-13.
- Бобринский, А. А. 1901. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. III. Санкт-Петербург: Главное управление Уделов.
- Буйновська, Є., Ільків, М., Калініченко, В. 2017. Попередні результати археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2017 р. В: *Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час: Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.)*. Кам'янець-Подільський: Буйницький, с. 44-53.
- Винокур, І. С., Якубовський, В. І., Журко, О. І., Мегей, В. П. 2003. Речовий скарб із літописного Губина. *Археологія*, 1, с. 54-65.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Свастика у славян (по матеріалам археологічних культур другої половини I тис. н. е.). *Revista Arheologică*, XIV, 2, с. 27-50.
- Герчук, Д. А. 2021. Дослідження археологічних старожитностей Хотинської фортеці. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доповідей V міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 191-193.
- Гопкало, О. В. 2017. Остатки одежды из погребений культуры Черняхов – Сынтанаде-Муреш. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 22-39.
- Горбаненко, С. А. 2012. Палеоетноботанічні рештки з поселення Обухів 2. *Археологія*, 3, с. 111-117.
- Горбаненко, С. А. 2014а. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.
- Горбаненко, С. А. 2014б. Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини. *Археологічні студії*, 5, с. 200-211.
- Горбаненко, С. А. 2014с. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 180-186.
- Горбаненко, С. А. 2014d. Рільництво у носіїв боршевської культури. *Археологія*, 2, с. 110-120.
- Горбаненко, С. А. 2015а. Палеоетноботанические материалы пражской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 238, с. 296-315.
- Горбаненко, С. А. 2015b. Палеоетноботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка. *Археологія*, 1, с. 109-116.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В., Сидоренко, О. В. 2015. Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* 2015, с. 77-96.
- Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В. 2017. Рослинний раціон давньоруської родини з Манжелії. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвлягль – Звягль – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків; Київ: Майдан; Стародавній світ, с. 146-151.
- Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ; Харків: ІА НАН України Майдан; Литовська академія наук.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153-171.
- Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Материалы и исследования по археологии СССР, 36. Москва: Наука.
- Златогорський, О., Крупа, Т., Погоржельська, І. 2013. Дослідження археологічного текстилю з розкопок у с. Межиріч Острозького району на Рівненщині в 2012 році. *Острозький краєзнавчий збірник*, 6, с. 334-343.
- Ільків, М. В. 2019. Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст. Чернівці: Технодрук.
- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В. 2013. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2013 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2013.
- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В., Михайлина, Л. П., Мисько, Ю. В. 2014. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 271-272.
- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В., Михайлина, Л. П., Калініченко, В. А. 2015. Дослідження на території Хотинської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 271-273.

- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В., Михайлина, Л. П., Калініченко, В. А. 2016. Дослідження Хотинської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 216-217.
- Ільків, М. В., Пивоваров, С. В., Буйновська, Є. В., Калініченко, В. А. 2018. Дослідження Хотинської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 302-304.
- Казаков, А. Л. 1994. Радичевский курганный некрополь. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції присвяченої 900-річчю Вири – Білопілья*. Білопілья, с. 22-24.
- Казаков, А. Л. 2010. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 109-115.
- Казаков, А. Л. 2021. *Отчет о работах Радичевской экспедиции в 1992 г. (городище Радичевское-3 в ур. Хотинское Коропской р-н Черниговская обл.)*. НА ІА НАН України, ф. 64.
- Казаков, А. Л., Потапов, І. А., Олейник, Г. Л. 1991. *Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/129.
- Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. *Археологические исследования в еврорегионе «Днепр»* – 2012, с. 171-175.
- Камелина, Г. А., Биркина, Н. А., Мамонова, А. А. 2017. Текстиль в погребениях черняховской культуры в собрании Государственного исторического музея. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 249-257.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика. doi: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170>
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Каталог памятников. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Косаківський, В. А. 1998. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Бернашівка на Поділлі. В: *Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття)*. Наукові матеріали. Заліщики, с. 41-43.
- Косаківський, В. А., Очеретний, В. В., Прилипко, В. П. 1998. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі. В: *Косаківський, В. А. (ред.). Подільська старовина*. Вінниця, с. 29-40.
- Кравченко, Н. М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне. В: *Баран, В. Д. (ред.). Славяне и Русь: на материалах восточнославянских племен и Древней Руси*. Киев: Наукова думка, с. 74-92.
- Кравченко, Н. М., Струнка, М. Л. 1984. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII – IX ст. *Археологія*, 45, с. 84-95.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднеимского времени правобережной Киевщины*. Киев: КНТ.
- Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А. 2017. Матеріали до вивчення землеробства мешканців городища Радичівське 3. В: *Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 267-274.
- Кравченко, Р. А., Черненко, О. Є. 2021. Городище роменської культури Радичівське 3 у Середньому Подесенні (за матеріалами досліджень 1991 – 1992 рр.). В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доповідей V міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 68-70.
- Ляпушкін, І. І. 1949. Старослов'янське поселення VIII – XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 58-75.
- Ляпушкін, І. І. 1951. Итоги полевых изысканий 1945 года в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них. *Советская археология*, 15, с. 17-43.
- Ляпушкін, І. І. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва: Наука.
- Маєвська, С. В. 2006. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 47-50.
- Маєвська, С. В. 2008. Головний убір заможної міщанки з поховання на Миколаївській гірці. В: *Супруненко, О. Б., Мироненко, К. М., Пуголовок, Ю. О., Шерстюк, В. В. Дослідження посаду літописної Лтави*. 1: Миколаївська гірка. Київ; Полтава: ІА НАН України; ЦП НАНУ; ЦОДПА, с. 126-128.
- Маєвська, С. В. 2009. Дослідження відтисків текстильного плетіння на кераміці. Додаток. В: *Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О., Мироненко, К. М., Шерстюк, В. В.*

- Дослідження посаду літописної *Лтави*. 2: Інститутська гора. Київ; Полтава: ІА НАН України, ЦП НАНУ, ЦОДПА, 1, с. 120-122.
- Маєвська, С. В. 2011. Залишки текстильних виробів з давньоугорських поховань неподалік с. Дмитрівки на Нижньому Пслі. *Археологія і давня історія України*, 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї, с. 125-129.
- Маевская, С. В. 2015. Отпечатки органических структур на скифском мече с Нижнего Посулья. *Старожитностей Лівобережного Подніпров'я 2015*, с. 36-38.
- Мельниковська, О. М. 1978. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині. *Археологія*, 28, с. 76—81.
- Мисько, Ю. 2012. Археологічні дослідження Привратного двору Хотинського замку у 2012 р. *Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*, с. 108-109.
- Назар, В. В. 2016. Реставрація північної пелени «Богородиця Втілення» з поховання архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (†1624). В: *Наукові доповіді X міжнародної науково-практичної конференції: Дослідження, консервація, реставрація рухомих пам'яток історії та культури: традиції, інновації*. Київ: ННДРЦУ, с. 243-246.
- Назар, В. 2021. Маловідома пам'ятка гаптування з поховання архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (†1624). В: Тараненко, С. (ред.). *30 нарисів археологічних досліджень Києво-Печерської лаври*. Київ: Мистецтво, с. 208-215.
- Назар, І. І., Войтович, Н. І., Войтович, М. 2012. Дослідження у м. Львові повул. Краківська, 6—12. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 295-297.
- Новицька, М. А. 1948. До питання про текстиль трипільської культури. *Археологія*, II, с. 44-61.
- Новицкая, М. А. 1960. Узорные ткани трипольской культуры. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 10, с. 33-35.
- Новицька, М. О. 1986. Гаптування в Київській Русі (за матеріалами розкопок на території України). *Археологія*, XVIII, с. 24-38.
- Обломский, А. М. 1991. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I – V вв. н. э. Москва; Сумы.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2007. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.). Раннеславянский мир*, 10. Москва: ИА РАН, с. 113-141.
- Окаєнко, В. М. 2015. Дослідження скіфського кургану біля с. Липкуватівка на Харківщині. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 235-236.
- Орлов, Р. С. 1972а. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні у 1969 р.*, IV, с. 236-241.
- Орлов, Р. С. 1972b. Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. *Археологія*, 5, с. 96-105.
- Остапенко, М. А. 2001. Пам'ятки осілости скіфського часу на острові Хортиця. *Археологія*, 1, с. 51-67.
- Петраускас, О. В. 2019. Волинцевський комплекс ранньослов'янського поселення Обухів 2. *Археологія*, 1, с. 79-94.
- Петраускас, О. В., Шишкін, Р. Г., Абашина, Н. С., Циндровська, Л. О. 2007. Дослідження ранньослов'янського поселення Обухів 2 у 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр.*, с. 266-268.
- Петраускас, О. В., Шишкін, Р. Г., Абашина, Н. С. 2011. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2. *Stratum plus*, 5, с. 61-88.
- Петраускас, О. В., Коваль, О. А. 2012. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації). *Археологія*, 4, с. 110-121.
- Петрашенко, В. О. 1988. Слов'янські пряслиця VIII—X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 62, с. 24-32.
- Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32-44.
- Петрашенко, В. А. 1990. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми археології Южної Русі*. Київ: Наукова думка, с. 47-50.
- Пивоваров, С. 2005. Дослідження старожитностей Хотина у 2002 р. *Зелена Буковина*, 1—2, с. 245-253.
- Пивоваров, С. 2011. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (31), с. 54-70.

- Пивоваров, С. В., Мисько, Ю. В., Михайлина, Л. П., Ільків, М. В. 2012. Дослідження Хотинської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 478.
- Погоржельська, І. В. 2015. Дослідження та реконструкція штанив із знахідок археологічного текстилю в м. Дубно. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 164-169.
- Погоржельська, І. В. 2017. Дослідження та наукова реконструкція одягу угорського типу за археологічними знахідками. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 238-242.
- Погоржельська, І. В., Мойжес, В. В. 2020. Поховання 32 у нефі церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2 (43), с. 224-236.
- Погоржельська, І. В., Горбаненко, С. А. 2022. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень. *Археологія*, 4, с. 48-58. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.049>
- Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1–2, с. 94-99.
- Пуголов, Ю. 2022. Нові дослідження на Миколаївській Гірці у Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 217-219.
- Пуголов, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. Дослідження посаду літописної Лтави і полкової Полтави, 4. Київ; Полтава.
- Рудь, В. С., Косаківський, В. А., Федоров, С. С. 2015. Розвідки у південно-східній частині Вінницької області. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 19-20.
- Супруненко, О. Б., Маєвська, С. В., Артем'єв, А. В., Горбенко, С. О. 2006. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. Старожитності околиць Комсомольська, III. Київ; Полтава: УТОПІК; ІА НАН України; ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М., Маєвська, С. В., Шерстюк, В. В. 2007. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. Старожитності околиць Комсомольська, VI. Київ; Полтава: Гротеск.
- Супруненко, О. Б., Мироненко, К. М., Пуголов, Ю. О., Шерстюк, В. В. 2008. Дослідження посаду літописної Лтави. 1: Миколаївська гірка. Київ; Полтава: ІА НАН України, ЦП НАНУ, ЦОДПА.
- Супруненко, О. Б., Пуголов, Ю. О. 2008. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. II, Коростень, Київ: ІА НАН України, с. 122-131.
- Супруненко, О. Б., Пуголов, Ю. О., Мироненко, К. М., Шерстюк, В. В. 2009а. Дослідження посаду літописної Лтави. 2: Інститутська гора, 1. Київ; Полтава: ІА НАН України, ЦП НАНУ, ЦОДПА.
- Супруненко, О. Б., Пуголов, Ю. О., Мироненко, К. М., Ткаченко, О. М., Шерстюк, В. В., Яремченко, В. А. 2009б. Дослідження посаду літописної Лтави. 3: Інститутська гора, 2. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА.
- Супруненко, О. Б., Пуголов, Ю. О. 2015а. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. 1. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК.
- Супруненко, О. Б., Пуголов, Ю. О. 2015б. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. 2. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК.
- Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-65.
- Тимошук, Б. О. 1977. Хотинська фортеця. *Археологія*, 22, с. 29-39.
- Ткачук, Л. 2020а. Відбиток тканини на горщику з Гончарівки. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 284.
- Ткачук, Л. 2020б. Визначення тканини з Тарасівки 1. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 389.
- Хавлюк, П. І. 1969. Научный отчет о работе славянского отряда Южно-Бугской экспедиции Винницкого пединститута и областного краеведческого музея в 1969 г. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/72.
- Хавлюк, П. І. 1972. Науковий звіт про розкопки археологічних пам'яток на території Південного Побужжя 1972 рік. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/78.
- Хавлюк, П. І. 1974. Звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького пединституту в 1974 р. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/87.
- Хавлюк, П. І. 1979. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Південного Побужжя експедиції Вінницького пединституту в 1979 р. НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/61.

- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2015. Дослідження на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 297-298.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2016. Роботи на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 226-228.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Ковальчук, О. М., Сенюк, О. Г., Сергєєва, М. С. 2017. Свердловське 1: біогосподарська діяльність мешканців роменського городища на Чернігівщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 266-301.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2018. Дослідження городища Свердловське 1. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 330-331.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2019. Дослідження на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 350-352.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020а. Дослідження городища Свердловське 1 біля с. Деснянське Коропського району. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 373-375.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020б. Дослідження городища в Мезинському національному природному парку. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 373-375.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020с. Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014–2018 рр. *In Sclavenia terra*, 3, с. 46-72.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2022. Дослідження на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 349-350.
- Шерстюк, В. В. 2016. Розкопки Манжелійського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 154-155.
- Шерстюк, В. В. 2018. Розкопки на території Манжеліївського городища на Полтавщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 205-207.
- Шрамко, І. Б. 2021. Дослідження Західного укріплення Більського городища експедицією Каразінського університету у 2020 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2020*, с. 67-76.
- Шрамко, І., Задніков, С. 2022. Дослідження Більського археологічного комплексу Харківським університетом. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 232-234.
- Щербань, О. Л. 2007. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами). Київ: Молодь.
- Ягодінська, М. О. 2018. *Археологічні пам'ятки Тернопільщини: Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X – XIII століттях*. Тернопіль: Терно-граф.
- Ягодінська, М. О., Горбаненко, С. А. 2021. Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 408-424. <https://doi.org/10.37445/adu.2021.01.29>
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський: Медобори*.

REFERENCES

- Abashyna, N. S. 2004. Rannoslov'ianski zhytla poselennia Obukhiv 2. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'ian. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 277-300.
- Bilyska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2022. Rannoserednovichni skarby Sumshchyny: novi nadkhodzhennia ta perspektyvy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 121-133.
- Bilousko, V. 2018. Vidbytky tkanyn na keramitsi trypils'koi doby iz fondovoi zbirky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav». *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 13 (15): Zbirnyk naukovykh statei V oblasnoi naukovi arkheolohichnoi konferentsii «Arkheolohiia Kyivshchyny: doslidzhennia, znakhidky, problemy okhorony», s. 8-13.
- Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainnye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely. III. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie Udelov*.
- Buinovska, Ye., Ilkiv, M., Kalinichenko, V. 2017. Poperedni rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Khotynskoi fortetsi u 2017 r. In: *Viiskovo-politychnyi ta sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Serednoho Podnistrova u Seredni viky ta Novyi chas: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Khotyn, 29 veresnia 2017 r.)*. Kam'ianets-Podilskyi: Buinytskyi, s. 44-53.

- Vynokur, I. S., Yakubovskiy, V. I., Zhurko, O. I., Mehei, V. P. 2003. Rechovyi skarb iz litopysnoho Hubyna. *Arkheolohiia*, 1, s. 54-65.
- Volodarets-Urbanovich, Ia. V. 2018. Svastika u slavian (po materialam arkheologicheskikh kultur vtoroi poloviny I tys. n. e.). *Revista Arheologică*, XIV, 2, s. 27-50.
- Herchuk, D. A. 2021. Doslidzhennia arkheolohichnykh starozhytnosti Khotynskoi fortetsi. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: tezy dopovidei V mizhnarodnoho naukovo seminaru (m. Chernivtsi, 10 hrudnia 2021 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 191-193.
- Gopkalo, O. V. 2017. Ostatki odezhdy iz pogrebenii kultury Cherniakhov—Syntana-de-Muresh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 22-39.
- Horbanenko, S. A. 2012. Paleoetnobotanichni reshtky z poselennia Obukhiv 2. *Arkheolohiia*, 3, s. 111-117.
- Horbanenko, S. A. 2014a. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.
- Horbanenko, S. A. 2014b. Paleoetnobotanichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok Bukovyny. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 200-211.
- Horbanenko, S. A. 2014c. Paleoetnobotanichni materialy z NF IA NAN Ukrainy zi slov'ianskykh pam'iatok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Rezultaty doslidzhen, s. 180-186.
- Horbanenko, S. A. 2014d. Rilnytstvo u nosiiv borshevskoi kultury. *Arkheolohiia*, 2, s. 110-120.
- Gorbanenko, S. A. 2015a. Paleoetnobotanicheskie materialy prazhskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 238, s. 296-315.
- Horbanenko, S. A. 2015b. Paleoetnobotanichni dani z poselennia raikovetskoi kultury Mala Snitynka. *Arkheolohiia*, 1, s. 109-116.
- Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnykh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V., Sydorenko, O. V. 2015. Skarb hospodarskykh znariad davnoruskoho chasu z okolyts s. Horodyshe na Poltavshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprova 2015*, s. 77-96.
- Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V. 2017. Roslynnyi ratsion davnoruskoi rodyny z Manzhelii. In: Motcia, O. P. (ed.). *Vozviahel — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu krizi tysiacholit*. Kharkiv; Kyiv: Maidan; Starodavnii svit, s. 146-151.
- Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P. 2021. *Litopysni slov'iany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy myslystvo*. Kyiv; Kharkiv: IA NAN Ukrainy Maidan; Lytovska akademiia nauk.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. Zemlerobstvo zhyteliv slov'ianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. In *Sclavenia terra*, 1, s. 153-171.
- Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoe gorodishche na Dnepre*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 36. Moskva: Nauka.
- Zlatohorskyi, O., Krupa, T., Pohorzelska, I. 2013. Doslidzhennia arkheolohichnoho tekstyliu z rozkopok u s. Mezhyrich Ostrozkoho raionu na Rivnenshchyni v 2012 rotsi. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 6, s. 334-343.
- Ilkiv, M. V. 2019. *Portatypnyi soniachnyi hodynnyk iz Khotynskoi fortetsi: atrybutatsiia, osoblyvosti vykorystannia, prostorovo-chasovyi kontekst*. Chernivtsi: Tekhnodruk.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V. 2013. *Zvit pro provedennia arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Khotynskoi fortetsi u 2013 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V., Mykhailyna, L. P., Mysko, Yu. V. 2014. Roboty na terytorii Khotynskoi fortetsi u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 271-272.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V., Mykhailyna, L. P., Kalinichenko, V. A. 2015. Doslidzhennia na terytorii Khotynskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 271-273.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V., Mykhailyna, L. P., Kalinichenko, V. A. 2016. Doslidzhennia Khotynskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 216-217.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V., Buinovska, Ye. V., Kalinichenko, V. A. 2018. Doslidzhennia Khotynskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 302-304.
- Kazakov, A. L. 1994. Radichevskii kurgannyi nekropol. In: *Problemy rannoslav'ianskoi i davnoruskoi arkheolohii Poseim'ia. Materialy naukovo konferentsii prysviachenoii 900-richchii Vyra — Bilopillia*. Bilopillia, s. 22-24.
- Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «Sivera» i litopysni mista Chernihovo-Sivershchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 109-115.
- Kazakov, A. L. 2021. *Otchet o rabotakh Radichevskoi ekspeditsii v 1992 g. (gorodishche Radichevskoe-3 v ur. Khotinskoe Koropskoi r-n Chernigovskaia obl.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Kazakov, A. L., Potapov, I. A., Oleinik, G. L. 1991. *Otchet ob issledovaniakh Radichevskogo gorodishcha v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/129.
- Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. *Arkheologicheskie issledovaniia v evroregione «Dnepr»* — 2012, s. 171-175.

- Kamelina, G. A., Birkina, N. A., Mamonova, A. A. 2017. Tekstil v pogrebeniakh cherniakhovskoi kul'tury v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 249-257.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka. doi: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170>
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kosakivskiy, V. A. 1998. Vidbytky tkanyn na keramitsi z piznotrypils'koho poselennia Bernashivka na Podilli. In: *Mizhnarodna arkheolohichna konferentsiia «Trypilske poselennia Koshylivtsi-Oboz» (do 120-richchia vidkryttia)*. Naukovi materialy. Zalishchyky, s. 41-43.
- Kosakivskiy, V. A., Ocheretniy, V. V., Prylypko, V. P. 1998. Vidbytky tkanyn na keramitsi z piznotrypils'koho poselennia Yaltushkiv na Podilli. In: Kosakivskiy, V. A. (ed.). *Podilska starovyna*. Vinnytsia, s. 29-40.
- Kravchenko, N. M. 1979. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus: na materialakh vostochnoslavianskikh plemen i Drevnei Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 74-92.
- Kravchenko, N. M., Strunka, M. L. 1984. Rekonstruktsiia inter'ieru slov'ianskoho zhytla VIII – IX st. *Arkheolohiia*, 45, s. 84-95.
- Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Petrauskas, A. V. 2007. *Pamiatniki arkheologii pozdnerimskogo vremeni pravoberezhnoi Kievshchiny*. Kiev: KNT.
- Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A. 2017. Materialy do vyvchennia zemlerobstva meshkantsiv horodyshcha Radychivske 3. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A., (eds.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasyliivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 267-274.
- Kravchenko, R. A., Chernenko, O. Ye. 2021. Horodyshche romenskoï kul'tury Radychivske 3 u Serednomu Podesenni (za materialamy doslidzhen 1991 – 1992 rr.). In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: tezy dopovidei V mizhnarodnoho naukovoï seminaru (m. Chernivtsi, 10 hrudnia 2021 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 68-70.
- Liapushkin, I. I. 1949. Staroslov'ianske poselennia VIII – XIII st. na terytorii m. Poltav (za materialamy polovykh rozshukiv 1940, 1945 i 1946 rr.). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 1, s. 58-75.
- Liapushkin, I. I. 1951. Itogi polevykh izyskaniï 1945 goda v basseine r. Vorsky i nekotorye vyvody iz nikh. *Sovetskaia arkheologiia*, 15, s. 17-43.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezh'e v epokhu zheleza*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moskva: Nauka.
- Maievskaya, S. V. 2006. Tekstyl ta netkani materialy z Pereshchepynskoho kurhannoho nekropolia. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 47-50.
- Maievskaya, S. V. 2008. Holovnyi ubir zamozhnoi mishchanky z pokhovannia na Mykolaivskii hirts. In: Suprunenko, O. B., Myronenko, K. M., Puholovok, Yu. O., Sherstiuk, V. V. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 1: Mykolaivska hirka. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy; TsP NANU; TsODPA, s. 126-128.
- Maievskaya, S. V. 2009. Doslidzhennia vidtyskiv tekstylnoho pletennia na keramitsi. Dodatok. In: Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Sherstiuk, V. V. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 2: Instytut'ska hora. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, TsP NANU, TsODPA, 1, s. 120-122.
- Maievskaya, S. V. 2011. Zalyshky tekstylnykh vyrobiv z davnouhorskykh pokhovan nepodalik s. Dmytrivky na Nyzhnomu Psli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7: Madiary v Serednomu Podniprovv'i, s. 125-129.
- Maievskaya, S. V. 2015. Otpchatki organicheskikh struktur na skifskom meche s Nizhnego Posulia. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprovv'ia* 2015, s. 36-38.
- Melnykovskaya, O. M. 1978. Poselennia poblyzu s. Sverdlovka na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia*, 28, s. 76-81.
- Mysko, Yu. 2012. Arkheolohichni doslidzhennia Pryvratnoho dvoru Khotynskoho zamku u 2012 r. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Serednoho Podnistrovv'ia: Zbirnyk materialiv II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 108-109.
- Nazar, V. V. 2016. Restavratsiia pidvisnoi peleny «Bohorodytsia Vtilennia» z pokhovannia arkhimandryta Kyievo-Pecherskoi lavry Yelyseia Pletenetskoho (†1624). In: *Naukovi dopovidi X mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii: Doslidzhennia, konservatsiia, restavratsiia rukhomykh pam'iatok istorii ta kul'tury: tradytsii, innovatsii*. Kyiv: NNDRTsU, s. 243-246.
- Nazar, V. 2021. Malovidoma pam'iatka haptuvannia z pokhovannia arkhimandryta Kyievo-Pecherskoi lavry Yelyseia Pletenetskoho (†1624). In: Taranenko, S. (ed.). *30 narysiiv arkheolohichnykh doslidzhen Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: Mystetstvo, s. 208-215.
- Nazar, I. I., Voitovych, N. I., Voitovych, M. 2012. Doslidzhennia u m. Lvovi po vul. Krakivska, 6 – 12. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 295-297.

- Novytska, M. A. 1948. Do pyttannia pro tekstyl trypilskoï kultury. *Arkheolohiia*, II, s. 44-61.
- Novitskaia, M. A. 1960. Uzornye tkani tripolskoï kultury. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 10, s. 33-35.
- Novytska, M. O. 1986. Haptuvannia v Kyivskii Rusi (za materialamy rozkopok na terytorii Ukrainy). *Arkheolohiia*, XVIII, s. 24-38.
- Oblomskii, A. M. 1991. *Etnicheskie protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I – V vv. n. e.* Moskva; Sumy.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2007. Predmety ubora s vyemchatymi emaliama na terrytorii lesostepnoi zony Vostochnoi Evropy (dopolnenie svodov G. F. Korzukhinoi, I. K. Frolova i E. L. Gorokhovskogo). In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III – nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, s. 113-141.
- Okatenko, V. M. 2015. Doslidzhennia skifskoho kurhanu bilia s. Lypkuvativka na Kharkivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 235-236.
- Orlov, R. S. 1972a. Poselennia z keramikoïu volyntsevskoho typu na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini u 1969 r.*, IV, s. 236-241.
- Orlov, R. S. 1972b. Rozvidka rannoslav'ianskykh pam'iatok poblyzu Kyieva. *Arkheolohiia*, 5, s. 96-105.
- Ostapenko, M. A. 2001. Pam'iatky osilosti skifskoho chasu na ostrovi Khortytsia. *Arkheolohiia*, 1, s. 51-67.
- Petrauskas, O. V. 2019. Volyntsevskiy kompleks rannoslav'ianskoho poselennia Obukhiv 2. *Arkheolohiia*, 1, s. 79-94.
- Petrauskas, O. V., Shyshkin, R. H., Abashyna, N. S., Tsyndrovska, L. O. 2007. Doslidzhennia rannoslav'ianskoho poselennia Obukhiv 2 u 2007 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006 – 2007 rr.*, s. 266-268.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Abashina, N. S. 2011. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poseleniia Obukhov 2. *Stratum plus*, 5, s. 61-88.
- Petrauskas, O. V., Koval, O. A. 2012. Slov'ianski hlynobytni pechi poselennia Obukhiv 2 ostannoï chverti I tys. (tekhniko-tekhonolohichni osoblyvosti pobudovy ta ekspluatatsii). *Arkheolohiia*, 4, s. 110-121.
- Petrashenko, V. O. 1988. Slov'ianski priaslytsia VIII – X st. z Pravoberezhzhia Sereдного Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 62, s. 24-32.
- Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevskia kultura na Pravoberezhnomu Podniprov'i (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*, 2, s. 32-44.
- Petrashenko, V. A. 1990. Volyntsevskia kultura na Pravoberezhnom Podneprove. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-50.
- Pyvovarov, S. 2005. Doslidzhennia starozhytnosti Khotyna u 2002 r. *Zelena Bukovyna*, 1 – 2, s. 245-253.
- Pyvovarov, S. 2011. Arkheolohichni doslidzhennia ta restavratsiini roboty v Khotynskii fortetsi. *Pyttannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnologii*, 1 (31), s. 54-70.
- Pyvovarov, S. V., Mysko, Yu. V., Mykhailyna, L. P., Ilkiv, M. V. 2012. Doslidzhennia Khotynskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 478.
- Pohorzhelska, I. V. 2015. Doslidzhennia ta rekonstruktsiia shtaniv iz znakhidok arkheolohichnoho tekstyliu v m. Dubno. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 164-169.
- Pohorzhelska, I. V. 2017. Doslidzhennia ta naukova rekonstruktsiia odiahu uhorskoho typu za arkheolohichnymi znakhidkami. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 238-242.
- Pohorzhelska, I. V., Moizhes, V. V. 2020. Pokhovannia 32 u nefi tserkvy Uzhhorodskoho zamku. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriia*, 2 (43), s. 224-236.
- Pohorzhelska, I. V., Horbanenko, S. A. 2022. Slov'ianski tkanyny ostannoï chverti I tys. n. e.: rezultaty doslidzhen. *Arkheolohiia*, 4, s. 48-58. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.049>
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskiy skarb 1992 roku. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 – 2, s. 94-99.
- Puholovok, Yu. 2022. Novi doslidzhennia na Mykolaivskii Hirtsu u Poltavi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 217-219.
- Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy i polkovoi Poltavy, 4. Kyiv; Poltava.
- Rud, V. S., Kosakivskiy, V. A., Fedorov, S. S. 2015. Rozvidky u pvidenno-skhidnii chastyni Vinnytskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 19-20.
- Suprunenko, O. B., Maievska, S. V., Artem'iev, A. V., Horbenko, S. O. 2006. *Kurhany z pokhovanniamy zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynoho u ponyzzi Psla*. Starozhytnosti okolyts Komsomolska, III. Kyiv; Poltava: UTOPIK; IA NAN Ukrainy; TsODPA upravlinnia kultury Poltavskoi obl-dierzhadministratsii.
- Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M., Maievska, S. V., Sherstiuk, V. V. 2007. *Kurhan z uhorskyim nekropolem u ponyzzi Psla*. Starozhytnosti okolyts Komsomolska, VI. Kyiv; Poltava: Hrotesk.
- Suprunenko, O. B., Myronenko, K. M., Puholovok, Yu. O., Sherstiuk, V. V. 2008. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 1: Mykolaivska hirka. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, TsP NANU, TsODPA.

- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2008. Piznoromenske zhytlo na posadi litopysnoi Ltavy. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavni Iskorosten i slov'ianski hrady*. II, Korosten, Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 122-131.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Sherstiuk, V. V. 2009a. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 2: Instytut'ska hora, 1. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, TsP NANU, TsODPA.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Tkachenko, O. M., Sherstiuk, V. V., Yaremchenko, V. A. 2009b. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 3: Instytut'ska hora, 2. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, TsODPA.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015a. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. 1. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015b. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. 2. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK.
- Sukhobokov, O. V. 1977. Do pyttannia pro pam'iatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 50-65.
- Tymoshchuk, B. O. 1977. Khotynska fortetsia. *Arkheolohiia*, 22, s. 29-39.
- Tkachuk, L. 2020a. Vidbytok tkanyiny na horshchyku z Honcharivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 284.
- Tkachuk, L. 2020b. Vyznachennia tkanyiny z Tarasivky 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 389.
- Khavliuk, P. I. 1969. *Nauchnyi otchet o rabote slavianskogo otriada luzhno-Bugskoi ekspeditsii Vinnitskogo pedinstituta i oblastnogo kraevedcheskogo muzeia v 1969 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/72.
- Khavliuk, P. I. 1972. *Naukovyi zvit pro rozkopky arkheolohichnykh pam'iatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia 1972 rik.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/78.
- Khavliuk, P. I. 1974. *Zvit pro doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspeditsiiei Vinnytskoho pedinstytutu v 1974 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/87.
- Khavliuk, P. I. 1979. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspeditsii Vinnytskoho pedinstytutu v 1979 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/61.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2015. Doslidzhennia na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 297-298.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2016. Roboty na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 226-228.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A., Horobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Seniuk, O. H., Serhieieva, M. S. 2017. Sverdlovske 1: biohospodarska diialnist meshkantsiv romenskoho horodyshcha na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 266-301.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2018. Doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 330-331.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2019. Doslidzhennia na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 350-352.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020a. Doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske 1 bilia s. Desnianske Koropskoho raionu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 373-375.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020b. Doslidzhennia horodyshcha v Mezynskomu natsionalnomu pryrodnomu parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 373-375.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020c. Materialy romenskoï kultury iz doslidzhen horodyshcha Sverdlovske-1 v 2014–2018 rr. In *Slavonia terra*, 3, s. 46-72.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2022. Doslidzhennia na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 349-350.
- Sherstiuk, V. V. 2016. Rozkopky Manzheliiskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 154-155.
- Sherstiuk, V. V. 2018. Rozkopky na terytorii Manzheliivskoho horodyshcha na Poltavshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 205-207.
- Shramko, I. B. 2021. Doslidzhennia Zakhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha ekspeditsiiei Karazinskoho universytetu u 2020 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2020*, s. 67-76.
- Shramko, I., Zadnikov, S. 2022. Doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu Kharkivskym universytetom. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 232-234.
- Shcherban, A. L. 2007. *Priadinnia i tkatstvo u naselennia Livoberezhnoho Lisostepu Ukrainy VII – pochatku III stolittia do n. e. (za hlynianymy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.
- Yahodynska, M. O. 2018. *Arkheolohichni pam'iatky Ternopilshchyny: Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia u X – XIII stolittakh*. Ternopil: Terno-hraf.
- Yahodynska, M. O., Horbanenko, S. A. 2021. Zemlerobstvo v mezhyrichchi Dnistra ta Ikvy u davnoruskyi chas (za arkheolohichnymy danymy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 408-424. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.29>
- Yakubovskiy, V. I. 2003. *Skarby Bolokhivskoi zemli. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory*.

I. V. Pogorzheľska, S. A. Gorbanenko

IMPRINTS OF FABRICS ON MATERIALS FROM SLAVIC SITES OF THE LAST QUARTER OF THE FIRST MILLENNIUM AD

The article is devoted to the analysis of the state of research and the introduction into scientific circulation of data on Slavic fabrics of the last quarter of the first millennium AD. In order to establish potential research opportunities, the general state of the study of fabrics in Ukraine according to archeological remains is examined.

Until now, the fabrics of the Slavs of the last quarter of the first millennium AD on the territory of modern Ukraine did not become the subject of research. Their study is now available on the basis of fabric prints on clay products (13), as well as on the iron plate (1); the findings of actual fabrics of this period are currently unknown to us. Such prints should be considered accidental, and their findings are extremely rare. It is hardly possible to count on further fast filling of this database.

Local fabrication is not in doubt. Potentially, the existence of raw materials is evidenced by biological definitions (plants — flax and hemp; animals — sheep / goats) and the existence of the possibility of getting wool (spring scissors). The findings of spindle whorls directly certify the manufacture of threads.

According to the imprints of the fibers, the existence of threads of both plant and animal origin was established. In four cases from Radychivske 3, the use of a stronger thread of vegetable origin for the warp and of animal thread for wefting was witnessed. In this way a better wear resistance of the fabric was achieved.

The fabrics were plain weave, mostly the simplest, but from Radychivske 3 comes its more complex type — mat R 4/4. The prevalence of this type should be left in question.

A wide range of thread compressibility is indicated. It is from 0.03 to 2.5 mm. However, the thinnest of them probably indicate the wear of the fabric. Accordingly, the tissue density also differed significantly. The imprint with the densest weave — $23 \times 23 \text{ n./cm}^2$, comes from an iron plate. Probably, accidental prints on ceramics indicate that the potter may have had a rag of coarse cloth under his hands.

Twist types (S and Z) are unlikely to reflect technological processes; instead, they may indicate the protective nature of the manufacture of threads. The twist angle (giving strength to the thread), which indicates the use of stronger threads for the warp is more important.

Thus, the production of fabrics by the Slavs of the last quarter of the first millennium AD on the territory of modern Ukraine should be considered predominantly simple (though not primitive). Craftsmen used different raw materials, knew their benefits and could combine threads in the manufacture of fabric to improve its durability. The same is evidenced by the use of threads with different twisting angles.

Keywords: The Slavs, the last quarter of the 1st millennium AD., weaving, fabric imprints, warp, weft, twist.

Одержано 15.08.2022

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

GORBANENKO Sergii, PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ПОГОРЖЕЛЬСЬКА Ірина Володимирівна, молодший науковий співробітник, завідувач реставраційної лабораторії, ДП «НДЦ "Охоронна археологічна служба України"», Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

POGORZHEL'SKA Iryna, Junior research scientist, Head of the Restoration Laboratory, State Enterprise Scientific and Research Center «Security Archaeological Service of Ukraine», the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5727-5668, e-mail: zbrojar@ukr.net.

УДК [929:01](477)

Надія Михайлівна КРАВЧЕНКО

04.11.1935—22.12.2001, (народилася й похована в м. Київ) — кандидат історичних наук, фахівець зі слов'янської археології.

Після закінчення історичного факультету московського державного університету (1959) працювала старшим лаборантом, у 1965—1967 рр. була аспіранткою Інституту. У 1967 р. захистила кандидатську дисертацію «Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья в первой половине I тыс. н. э.».

Із 1968 р. працювала в Київському державному педагогічному інституті на посаді доцента кафедри історії СРСР і УРСР, пізніше — завідувала кафедрою (1985—1990). 1992 р. — доцент, 2000 р. — професор Київського славистичного університету. Виховала багато археологів.

Досліджувала походження та ранню історію слов'ян; археологічні культури I тис., передусім черняхівську та київську; соціально-історичні процеси за матеріалами поховального обряду черняхівської культури. Н. М. Кравченко розробила оригінальну концепцію етнокультурного розвитку середньодніпровського регіону, згідно з якою археологічним еквівалентом ранніх антів є середньодніпровський варіант черняхівської культури. Її місцевим субстратом була київська культура, до якої були інкорпоровані сарматські елементи, представлені найпрестижнішими похованнями на черняхівських могильниках. Наявність північно-західних елементів (вельбарсько-пшеворських) на середньодніпровських черняхівських пам'ятках пояснювала присутністю венеців і готів.

Дослідила пам'ятки черняхівської культури — могильники Косанове та Дерев'яна, поселення і могильник Обухів I; багатошарове слов'янське поселення III—IX ст. Обухів II на Київщині.

Н. М. Кравченко займалася історичним краєзнавством, пам'яткознавством і проблемами охорони пам'яток, взяла активну участь у створенні Фастівського краєзнавчого музею.

Автор близько 100 праць.

Надія Михайлівна
Кравченко

*Републіковано за:
Толочко (ред.) 2015, с. 470—471*

Надія Михайлівна
Кравченко зі сту-
дентами на розкоп-
ках слов'янського
поселення Обухів II
(особистий архів
О. В. Петраускаса)

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

1961

Брайчевський, М. Ю., Кравченко, Н. М. 1961. Дослідження ранньослов'янської культури на Україні. *Український історичний журнал*, 3, с. 156-157.

Петров, В. П., Кравченко, Н. М. 1961. Тигли черняховської культури. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 11, с. 87-88.

1966

Кравченко, Н. М. 1966. До історії населення Східного Поділля середини першого тисячоліття н. е. *Український історичний журнал*, 12, с. 99-105.

1967

Кравченко, Н. М. 1967. Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья в первой половине I тыс. н. э. Автореферат к. и. н. ИА АН УССР.

Кравченко, Н. М. 1967. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова, Н. М. Кравченко 1961—1964 гг.). *Материалы по археологии СССР*, 139, с. 77-135.

Кравченко, Н. М. 1967. Памятники черняховского типа в Буджакской степи. (По материалам разведки 1966 г.). *Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг.*, I, с. 224-225.

1970

Кравченко, Н. М. 1970. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 121, с. 44-51.

Кравченко, Н. М. 1970. Известия археологической комиссии. *Радянська енциклопедія історії України*, 2, с. 240.

Кравченко, Н. М. 1970. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии». В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*, в 4-х томах. 2: Державін — лестригони. Київ: АН УРСР, с. 240.

Кравченко, Н. М. 1970. «Известия Таврической ученой архивной комиссии». В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*, в 4-х томах. 2: Державін — лестригони. Київ: АН УРСР, с. 240.

Кравченко, Н. М. 1970. Косанівський могильник. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*, в 4-х томах. 2: Державін — лестригони. Київ: АН УРСР, с. 482.

Кравченко, Н. М. 1970. *Ленінська політика охорони пам'яток історії та культури*. Київ.

1971

Кравченко, Н. М. 1971. К изучению памятников черняховского типа в степях Северо-Западного Причерноморья. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 51-70.

Кравченко, Н. М. 1971. Исследования в Киевской области. *Археологические открытия в 1970 г.*, с. 280-281.

Кравченко, Н. М. 1971. Поховання V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині. *Середні віки на Україні*, 1, с. 75-79.

Кравченко, Н. М. 1971. Петров В. П. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*, в 4-х томах. 3: Летичів — розкопки. Київ: АН УРСР, с. 375.

Кравченко, Н. М. 1971. Работы Черняховского отряда Днестро-Дунайской экспедиции. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, II, с. 40-43.

1972

Кравченко, Н. М. 1972. Комплекс римського часу з Тіри. *Археологічні дослідження на Украни в 1969 р.*, IV, с. 181-184.

Кравченко, Н. М., Бугай, А. С., Магомедов, Б. В. 1972. Розвідки на Київщині. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 341-347.

Кравченко, Н. М. 1972. К изучению истории Киевского Поднепровья в I тысячелетии н. э. В: Поболь, Л. Д. (ред.). *Беларускія старажытнасці. Матэрыялы канферэнцыі па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый*. Мінск: Рэдакцыйна-выдавецкі савет, с. 93-94.

1973

Кравченко, Н. М. 1973. Пам'ятки черняхівської культури на Поросі. *Археологія*, 8, с. 99-108.

Кравченко, Н. М. 1973. К вопросу о взаимосвязях позднеантичной Тире и варварских племен (черняховская культура). В: *Краткие тезисы докладов к научной конференции «Античные города Северного Причерноморья и варварский мир»*. Ленинград, с. 19-21.

1974

Кравченко, Н. М. 1974. *Учбово-тематичний план-програма університетів пропаганди пам'яток історії та культури*. Київ.

1975

Кравченко, Н. М. Абашина, Н. С., Гороховський, Є. Л. 1975. Нові пам'ятки I тис. н. е. в Київському Подніпров'ї. *Археологія*, 15, с. 87-98.

Кравченко, Н. М., Корпусова, В. Н. 1975. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. *Археологія*, 18, с. 20-42.

Кучера, М. П., Кравченко, Н. М., Юра, Р. О., Гопак, В. Д. 1975. Знахідка в «Змійовому валу». *Археологія*, 18, с. 108-110.

Кравченко, Н. М. 1975. Некоторые итоги исследования раннеславянской культуры в междуречье Стугны и Красной. В: *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции*. III. Киев, с. 39-40.

Кравченко, Н. М. 1975. Черняховские памятники Киевского Поднепровья. *Археологические открытия 1974 г.*, с. 300.

1976

Кравченко, Н. М. 1976. Работы в Обуховском районе Киевской области. *Археологические открытия в 1975 г.*, с. 343-344.

1977

Бондар, М. М., Кравченко, Н. М. 1977. Рецензія на книгу: Історія Української РСР: у 8 томах, 10 книгах. Том 1, книга 1. *Український історичний журнал*, 12, с. 127-129.

1978

Кравченко, Н. М., Абашина, Н. С., Цындровская, Л. А. 1978. Исследования памятников I тысячелетия н. э. в бассейне Стугны. *Археологические открытия в 1977 г.*, с. 338.

1979

Кравченко, Н. М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, с. 74-92.

Кравченко, Н. М., Абашина, Н. С., Цындровская, Л. А. 1979. Исследования памятников I тысячелетия н. э. в Обуховском районе Киевской области. *Археологические открытия в 1978 г.*, с. 350.

Кравченко, Н. М., Гороховский, Е. Л. 1979. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. *Советская археология*, 2, с. 51-69.

Кравченко, Н. М., Стецюк, К. І. 1979. В. І. Ленін про історичне значення культурної спадщини. Київ.

1980

Кравченко, Н. М. 1980. О понятии и принципах выделения археологической культуры. В: *Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.)*. Днепропетровск, с. 17-18.

Кравченко, Н. М. 1980. Раскопки и разведки в Среднем Поднепровье. *Археологические открытия в 1979 г.*, с. 289-290.

1981

Кравченко, Н. М. 1981. К вопросу о методике сравнительного изучения черняховской и раннесредневековых славянских культур. В: *Тезисы докладов симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры»*. Каменец-Подольский, с. 22-24.

1983

Сымонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды племен Черняховской культуры*. Свод археологических источников, Д1-22. Москва: Наука.

1984

Кравченко, Н. М., Струнка, М. Л. 1984. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII – IX ст. *Археологія*, 45, с. 84-95.

1985

Кравченко, Н. М. 1985. К изучению общины у славян Восточной Европы (по материалам раскопок многослойного поселения Обухов II). В: *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.)*. Москва: Наука, с. 30-32.

Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. 1985. Некоторые проблемы методики палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-191.

Кравченко, Н. М. 1985. Раскопки у города Обухов. *Археологические открытия в 1983 г.*, с. 298-299.

1986

Кравченко, Н. М., Терпиловский, Р. В. 1986. Киевская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР: в 3-х томах. 3: Баран, В. Д. (ред.). Раннеславянский и древнерусский периоды*. Киев: Наукова думка, с. 100-113.

1987

Кравченко, Н. М. 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: Ганжа, А. И. (ред.). *Исследование социально-исторических проблем в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 209-227.

Кравченко, Н. М. 1987. Прочитайте тую славу. *Молода гвардія*, 6 березня 1987 р.

1988

Кравченко, Н. М. 1988. К изучению восточнославянской общины (по материалам археологических исследований в Среднем Поднепровье). В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов. 4*. Киев, с. 126-134.

1989

Кравченко, Н. М. 1989. О характере черняховско-сарматских связей в Среднем Поднепровье. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 107-108.

1991

Кравченко, Н. М., Алексеев, Ю. М. 1991. Пам'ятки історії та сучасність. В: *Науково-методичні праці з історії СРСР*. Київ, с. 98-116.

1992

Кравченко, Н. М., Чмыхов, Н. А., Черняков, И. Т. 1992. *Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій*. Київ: Либідь.

Кравченко, Н. М., Павленко, Ю. В. 1992. Коментарі до праці. В: Петров, В. П. *Походження українського народу*. Київ: Фенікс, с. 114-160.

Кравченко, Н. М. 1992. Невирішені питання охорони пам'яток археології. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Археологічні дослідження, проведені протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. Київ, с. 3-10.

Кравченко, Н. М. 1992. Учебная программа археологическая и музейная практика. Программа для исторических факультетов педагогических институтов. В: *Шляхи розвитку слов'янських народів*. Київ, с. 268-272.

1993

Кравченко, Н. М. 1993. Археологічними маршрутами Фастівщини. *Прес-музей*, 1, с. 7-8.

Кравченко, Н. М. 1993. *Археологія України. Програма для педагогічних інститутів*. Київ: РМНК.

Кравченко, Н. М., Петраускене, Л. В. 1993. Дослідження багатошарового поселення Малополовецьке II. *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.*, с. 79-80.

Кравченко, Н. М. 1993. Загадки козацького городища. *Прес-музей*, 1, с. 12-14.

Кравченко, Н. М., Неліна, Т. В., Чиговська, Л. Г. 1993. Із затінку історії. *Прес-музей*, 1, с. 5-7.

Кравченко, Н. М. 1993. Під знаком зодіаку. *Прес-музей*, 1, с. 9-12.

Кравченко, Н., Жаріков, В., Коляда, І. 1993. *Історія України від первісної доби до середини XIV ст. 6 – 7 класи. Плани-конспекти уроків для вчителів і учнів*. Київ.

Алексеев, Ю. М., Кравченко, Н. М. 1993. Пам'ятки історії та культури в сучасному суспільстві: проблеми охорони, збереження, вивчення і використання. В: *Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства*. Київ, с. 97-140.

Кравченко, Н. М., Алексеев, Ю. М., Павленко, Ю. В. 1993. Теоретичні засади історії слов'янських народів в українській вищій школі. *Українських історичний журнал*, 10, с. 86-94.

1994

Кравченко, Н. М. 1994. До походження назви міста Фастів (версія). *Прес-музей*, 2, с. 17-19.

Кравченко, Н. М. 1994. Черняхівське поселення Обухів та його київське оточення (до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та «традиційними» культурами римської доби). В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська академія Євробізнесу, с. 37-43.

1996

Кравченко, Н. М. 1996. Про що говорять гідроніми. *Прес-музей*, 6, с. 19-20.

Кравченко, Н. М., Неліна, Т. В. 1996. Фастів — місто історичне. *Прес-музей*, 6, с. 3-4.

Кравченко, Н. М. 1996. Біля витоків державного життя (до питання про «антську державу»). В: *Історико-філософські проблеми формування громадського суспільства в Україні. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої Дню слов'янської писемності та культури*. Київ, с. 22-25.

1997

Кравченко, Н. М., Неліна, Т. В., Чиговська, Л. Г. 1997. Відновлені сторінки історії краю. *Прес-музей*, 7, с. 3-5.

Кравченко, Н. М., Шишкін, Р. Г., Готун, І. А., Максимов, В. В., Лисенко, С. Д. 1997. Розкопки біля села Малополовецьке. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 72-73.

1998

Кравченко, Н. 1998. Археологічні пам'ятки слов'янського язичництва (за матеріалами досліджень у Київському Подніпров'ї). В: Яців, Р. (ред.). *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»*. Матеріали наукової конференції. Львів: Місіонер, с. 78-88.

Кравченко, Н. М., Абашина, Н. С. 1998. Археологічні пам'ятники ранньослов'янської писемності. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*, 2, с. 88-93.

Кравченко, Н. М. 1998. Музей в інтер'єрі районного міста. *Пам'ятки України: історія та культура*, 1, с. 27-29.

1999

Кравченко, Н. М. 1999. В пошуках країни антів. *Прес-музей*, 8—9, с. 17-27.

Кравченко, Н. М. 1999. Обухівський камінь з петрогліфами. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів, с. 94-105.

Кравченко, Н. М. 1999. Подорож в кам'яний вік. По слідах мисливців за мамонтами. *Прес-музей*, 8—9, с. 65-70.

Кравченко, Н. М., Чиговська, Л. Г. 1999. Шевченко на Фастівщині: зустріч з історією. *Прес-музей*, 8—9, с. 103-106.

2000

Кравченко, Н. М. 2000. Путешествие в первое тысячелетие нашей эры: Записки об археологической (студенческой) экспедиции. Киев.

Кравченко, Н. М. 2000. Унікальність досліджень Миколи Чмихова з астроархеології. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Микола Чмихов. Збірник на пошану пам'яті*. Київ: KM Academia, с. 30-33.

2001

Кравченко, Н. М. 2001. Анта — на зламі віків. Ранньоантський період у світлі історико-археологічних аналогій. *Вісник Київського інституту «Слов'янський Університет»*, 11, с. 206-224.

Кравченко, Н. М. 2001. Археологічні пам'ятки слов'янського язичництва. (За матеріалами досліджень у Київському Подніпров'ї). *Прес-музей*, 10 — 11, с. 83-93.

Кравченко, Н. М., Абашина, Н. С. 2001. Докирилівський напис на пряслиці з ранньослов'янського поселення Обухів П. *Археологія*, 2, с. 144-147.

Кравченко, Н. М. 2001. З історії археологічних досліджень на Фастівщині. *Прес-музей*, 10 — 11, с. 4-11.

Кравченко, Н. М. 2001. Знаки та букви на предметах. Археологічні матеріали до вивчення докирилівського письма у ранніх слов'ян. *Прес-музей*, 10 — 11, с. 95-111.

Кравченко, Н. 2001. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологии. В: Наулко, В. І. (ред.). *Слов'янські культури в європейській цивілізації: до 60-річчя доктора історичних наук, професора Ю. М. Алексеева*. Київ, с. 166-197.

Алексеев, Ю. М., Кравченко, Н. М., Крижанівська, В. В. 2001. *Вступ до історії. Курс лекцій*. 1. Київ: КСУ.

2002

Кравченко, Н. М. 2002. Збагнення. *Слово і час*, 10, с. 81-88.

Кравченко, Н. М. 2002. Черняхівська культура і проблема антив. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: Фенікс, с. 35-42.

Кравченко, Н. М. 2002. Епоха і суспільство як визначальні системи у формуванні археологічних культур (наукова естафета: Петров — Брайчевський — Генінг). В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: ІА НАН України, с. 100-103.

Алексеев, Ю. М., Кравченко, Н. М., Крижанівська, В. В. 2002. *Вступ до історії. Курс лекцій*. 2. Київ: КСУ.

Кравченко, Н. М. 2002. Кабинет музейного типа: «История культуры» (проект). *Collegium*, 12, с. 143-146.

Кравченко, Н. М. 2002. Подолання. *Киевский альбом. Исторический альманах*, 2, с. 94-110.

Кравченко, Н. М. 2002. Современное состояние изучения древней истории славян Юго-Восточной Европы и теоретико-методологические аспекты археологического славяноведения. *Вісник Київського інституту «Слов'янський Університет»*, 12, с. 7-17.

2003

Кравченко, Н. М. 2003. Археологи. Предисловие. Первые встречи. В: Гудим-Левкович, О. М., Серов, О. В. (ред.). *Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Надії Михайлівни Кравченко*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 18-21.

2007

Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Пам'ятники археології позднеримського часу Правобережної Києвщини*. Київ: КНТ.

2008

Кравченко, Н. 2008. Збагнення. *Українська біографістика*, 4, с. 400-415.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С. 2002. Подолання. Надія Михайлівна Кравченко. *Київський альбом. Исторический альманах. 2002 год*, 2, с. 94-99.
- Абашина, Н. С. 2003. Слово об Учителе. В: Гудим-Левкович, О. М., Серов, О. В. (ред.). *Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Надії Михайлівни Кравченко*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 5-11.
- Абашина, Н. С. 2005. Надежда Михайловна Кравченко. В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів, с. 10-18.
- Абашина, Н. С. 2010. Черняховская проблематика в научном наследии Н. М. Кравченко. *Прес-музей*, 26 – 27, с. 6-9.
- Мезенцева, Г. 1997. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернівці: Рада, с. 141.
- Надія Михайлівна Кравченко. 1996. *Прес-музей*, 6, с. 47-48.
- Надежда Михайловна Кравченко (1935 – 2001). *Київський альбом. Исторический альманах. 2002 год*, 2, с. 75-77.
- Пам'яті... 2002. Пам'яті Надії Михайлівни Кравченко. *Археологія*, 4, с. 145-146.
- Толочко, П. П. (ред.). 2015. Кравченко Надія Михайлівна. *Інститут археології Національної академії наук України. 1918 – 2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 470-471.
- Юшко, А. А., Обломский, А. М., Абашина, Н. С. 2002. Памяти Надежды Михайловны Кравченко. *Российская археология*, 4, с. 186-189.

Упорядник
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

УДК [929:010](477)

Олег Михайлович ПРИХОДНЮК

Олег Михайлович
Приходнюк

19.05.1941 (м. Хмельницький) — 31.12.2004 (м. Київ).

Доктор історичних наук, фахівець з ранньосередньовічної археології. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1991). Професор Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (2001—2004). Чоловік Л. В. Вакуленко.

Закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету (1964), аспірантуру Інституту археології (1967—1970). Надалі тут молодший (1970—1977), старший (1977—1986), провідний науковий співробітник. 1971 р. захистив кандидатську дисертацію «Слов'яни VI—VII ст. на Поділлі», 1986 р. — докторську «Славянское население Юго-Восточной Европы V—VII вв. (пеньковская культура)».

Наукові інтереси вченого зосереджувалися на проблемах етногенезу та ранньої історії слов'ян, дослідженні пам'яток празько-корчацької та пеньківської культур, а також вивчен-

ні історії степового населення східної Європи та його взаємозв'язків зі слов'янами. О. М. Приходнюк розробив хронологію та періодизацію пеньківської культури, виділив її регіональні особливості, проаналізував комплекс матеріальної культури, запропонував вирішення проблеми її трансформації в старожитності наступного часу та аргументував ідентифікацію культури з антами, відомими з візантійських писемних джерел. Усупереч поширеній думці вперше продемонстрував, що в період раннього середньовіччя між осілим слов'янським населенням і кочовиками (тюрко-угорськими племенами) не було постійної боротьби й протистояння та що вони співіснували здебільшого більш чи менш мирно.

Особливе місце в науковій творчості О. М. Приходнюка посідали дослідження унікальної пам'ятки — Пастирського городища VII—VIII ст. здійснені ним розкопки (1990—1998) та узагальнення матеріалу уможливили висунути гіпотезу про заснування цього городища слов'янами-переселенцями з Подунав'я, нащадками тих антів, які в VI—VII ст. колонізували Балканський півострів. Після приходу на Балкани протоболгар хана Аспаруха в 679—680 рр. частина слов'янського населення повернулася в середнє Подніпров'я, що й стало основою розповіді літописця Нестора про дунайську прабатьківщину слов'ян.

О. М. Приходнюк протягом 35 років провадив розвідки та розкопки в різних регіонах України, дослідив слов'янські поселення Городок, Устя,

Олег Михайлович Приходнюк на розкопках Пастирського городища у 1990 р., разом із М. Ю. Брайчевским, Л. В. Вакуленко, М. В. Любічевим та студентами

Бакота на Поділлі, Сахнівка на Дніпрі; поселення пеньківської культури Вільховчик, Будище, Сушки, Біляєвка у Середньому Подніпров'ї, Кочубейка в Південному Побужжі, Богородичне на Сіверському Дінці, Каветчина на Середньому Дністрі.

Автор понад 200 праць, зокрема розділів у колективних виданнях.

Републіковано за:
Толочко (ред.) 2015, с. 558 – 559

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

1968

Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1968. Работы славянского отряда Подольской экспедиции. *Археологические открытия 1967 г.*, с. 234-235.

Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1968. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута. *Археологические открытия на Украине в 1967 г.*, II, с. 176-181.

Приходнюк, О. М. 1968. Розкопки слов'янського поселення другої половини I тис. н. е. біля м. Городка Хмельницької обл. в 1966 р. В: *Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів: Каменярь, с. 128-129.

Приходнюк, О. М. 1968. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964–1965 рр. В: *Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів: Каменярь, с. 130-132.

Приходнюк, О. М., Сухобоков, О. В. 1968. Всесоюзное совещание по проблемам черняховской культуры. *Археологические открытия на Украине в 1967 г.*, II, с. 220-228.

1969

Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. Раннеславянское поселение у г. Городок. *Археологические открытия 1968 г.*, с. 332-334.

Тимощук, Б. О., Приходнюк, О. М., 1969. Ранньослов'янські пам'ятки VI–VII ст. в Середньому Подністрів'ї. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яноруські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 71-79.

1970

- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты. *Археологические открытия 1969 г.*, с. 284-285.
- Довженко, В. Й., Винокур, И. С., Тимощук, Б. О., Приходнюк, О. М. 1970. Слов'янські старожитності Середнього Подністров'я. В: *Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів: Каменяр, с. 124-127.
- Приходнюк, О. М. 1970. Мегалітична куляста амфора із с. Завовк Хмельницької обл. *Археологія*, XXIII, с. 206-207.
- Приходнюк, О. М. 1970. Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е. на Поділлі. В: *Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції*, Львів. Львів, с. 130-134.

1971

- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М., Смиленко, А. Т. 1971. Исследования славянских памятников в с. Устье на Среднем Днестре. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, с. 218-222.
- Довженко, В. И., Приходнюк, О. М. 1971. Разведки славянского отряда в зоне Могилев-Подольской ГЭС. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, с. 77-80.
- Приходнюк, О. М. 1971. Ранньослов'янське житло на Поділлі. *Археологія*, 3, с. 26-37.
- Приходнюк, О. М. 1971. *Славяне VI – VII вв. н. э. на Подолии*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН СССР.

1972

- Довженко, В. И., Винокур, И. С., Тимощук, Б. О., Приходнюк, О. М. Слов'янські старожитності Середнього Подністров'я. В: *Матеріали XIII конференції інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 31-36.
- Довженко, В. И., Приходнюк, О. М. 1972. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 372-376.
- Довженко, В. И., Приходнюк, О. М. 1972. Из работ Каневской экспедиции. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 386-387.
- Приходнюк, О. М. 1972. Слов'янські населення Середнього Подністров'я напередодні утворення Київської Русі. *Український історичний журнал*, 2, с. 71-76.
- Приходнюк, О. М. 1972. Підсумки розкопок ранньослов'янського селища біля Городка. В: *Матеріали XIII конференції інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 277-280.
- Приходнюк, О. М. 1972. Ранньослов'янське поселення Бакота на Поділлі. В: *Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970 – 1971 років на території України)*. Одеса, с. 314-317.

1973

- Винокур, И. С., Смиленко, А. Т., Приходнюк, О. М. 1973. Ранньослов'янське поселення Устя на Середньому Дністрі. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. 2. Київ: Наукова думка, с. 56-63.

Довженко, В. И., Приходнюк, О. М., Малиновский, В. П., Чумаченко, В. В. 1973. Раскопки у с. Сахновки. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 278-279.
 Приходнюк, О. М. 1973. Рец. на: Ауліх, В. В. Зимнівське городище. *Археологія*, 12, с. 99-100.

1974

Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1974. Раннеславянское поселение на р. Смотрич. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 227-241.
 Довженко, В. И., Приходнюк, О. М., Блажевич, Н. В. 1974. Исследования славянских памятников в Поросье. *Археологические открытия в 1973 г.*, с. 271-272.
 Приходнюк, О. М. 1974. Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ. *Археологія*, 13, с. 79-84.
 Приходнюк, О. М. 1974. Раннеславянские поселения в Среднем Поднестровье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 216-226.
 Приходнюк, О. М., Пономаренко, Л. М., Рец, К. С. 1974. Археологічні пам'ятки в Черкасах. *Археологія*, 14, с. 91-93.

1975

Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
 Приходнюк, О. М. 1975. Раскопки раннесредневекового поселения на Среднем Днестре. *Археологические открытия в 1974 г.*, с. 341-342.
 Приходнюк, О. М. 1975. О кочевнических элементах в культуре раннесредневекового Приднепровья. В: *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции*. III. Киев, с. 63-64.

1976

Приходнюк, О. М. 1976. Из работ Среднеднепровской экспедиции. *Археологические открытия в 1975 г.*, с. 380-381.
 Приходнюк, О. М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. В: Довженко, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 101-119.
 Приходнюк, О. М. 1976. Семья у восточных славян в раннее средневековье (по материалам раскопок на территории УССР). В: Баран, В. Д. (ред.). *Открытия молодых ученых Украины. 2: Славянская и средневековая археология*. Киев: Наукова думка, с. 12-15.

1977

Кучера, М. П., Приходнюк, О. М. 1977. Исследования Змиевых валов на р. Здвиж. *Археологические открытия в 1976 г.*, с. 321-322.
 Приходнюк, О. М. 1977. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968 – 1969 рр.). *Археологія*, 22, с. 99-106.
 Приходнюк, О. М. 1977. Рец. на: Б. Достал Бжецлав. Погансько — садиба великоморавського вельможі. *Археологія*, 24, с. 90-91.
 Приходнюк, О. М. 1977. Поселение Лука-Каветчинська. *Археологические открытия в 1976 г.*, с. 357.

Приходнюк, О. М., Беязева, С. А., Мезенцев, В. Ю., Орлов, Р. С. 1977. Работы Поросской экспедиции. *Археологические открытия в 1976 г.*, с. 357-358.

1978

Приходнюк, О. М. 1978. Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тыс. до н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблемы этногенеза славян*. Киев: Наукова думка, с. 108-124.

Приходнюк, О. М. 1978. Лука-Каветчинская — поселение середины I тыс. н. э. *Археологические открытия в 1977 г.*, с. 376.

Приходнюк, О. М., Казанський, М. М. 1978. Керамічні комплекси поселення Луг I на Тясмині. *Археологія*, 27, с. 43-47.

1979

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1979. Раскопки в окрестностях с. Сокол на среднем Днестре. *Археологические открытия в 1978 г.*, с. 311.

Приходнюк, О. М. 1979. Работы Черкасской экспедиции. *Археологические открытия в 1978 г.*, с. 391-392.

Приходнюк, О. М. 1979. Археологічні розвідки в Поросі. *Археологія*, 31, с. 83-96.

1980

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1980. Городища в с. Халеп'я і Григорівка на Середньому Дніпрі. *Археологія*, 33, с. 87-96.

Приходнюк, О. М. 1980. Раннепеньковский археологический комплекс. В: *Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск, апрель 1980 г. Днепропетровск, с. 146-147.

Приходнюк, О. М. 1980. Об истоках и составных элементах пеньковских древностей. В: *Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе по славянской археологии*. София, сентябрь 1980 г. Москва, с. 75-76.

Приходнюк, О. М., Беязева, С. А. 1980. Работы Среднеднепровской славяно-русской экспедиции. *Археологические открытия в 1979 г.*, с. 326-327.

1981

Приходнюк, О. М. 1981. Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых славянских древностей Среднего Поднестровья. В: *Тезисы докладов симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры»*. Каменец-Подольский, с. 35-37.

1983

Приходнюк, О. М. 1983. К вопросу о присутствии антов в Карпато-Дунайских землях. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 180-191.

Приходнюк, О. М. 1983. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подністров'ї (за матеріалами розкопок на Луці-Каветчинській). *Археологія*, 42, с. 16-23.

1984

Вакуленко, Л. В. Приходнюк, О. М. 1984. *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Киев: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984. Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых древностей Среднего Поднепровья. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 178 с. 40-47.

Приходнюк, О. М. 1984. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подністрів'ї. *Археологія*, 42, с. 16-28.

Приходнюк, О. М. 1984. Работы Южноднестровской экспедиции. *Археологические открытия в 1982 г.*, с. 319-320.

Приходнюк, О. М. 1984. К вопросу о понятии первобытной археологической общности. В: *Всесоюзная сессия по итогам этнографических и антропологических исследований 1982 – 1983 гг.* 1. Черновцы, с. 91-92.

1985

Приходнюк, О. М. 1985. Ранньосередньовічні слов'яни Поділля. В: *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археологія)*. Кам'янець-Подільський, с. 51-52.

Приходнюк, О. М. 1985. Общественно-хозяйственная структура славянских поселений (по материалам пеньковской культуры). В: *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии*. Москва, с. 41-42.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1985. Проблема преемственности черняховских и раннесредневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре. *Slovenska archeologija*, XXXIII, I, с. 71-136.

Приходнюк, О. М. 1985. Пеньковская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 85-93.

Приходнюк, О. М. 1985. *Славянское население Юго-Восточной Европы V – VII вв. (пеньковская культура)*. Автореферат диссертации д. и. н. ИА АН УССР.

Приходнюк, О. М. 1985. Основные итоги изучения пеньковской культуры. *Acta archeologica Carpatica*, 24, с. 101-133.

1986

Михеев, В. К., Приходнюк, О. М. 1986. Пенківське поселення на Сіверському Дінці. *Археологія*, 54, с. 75-82.

Приходнюк, О. М. 1986. Пеньковская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР: в 3-х томах*. 3: Баран, В. Д. (ред.). Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 153-167.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1986. Исследования на Прикарпатье. *Археологические открытия 1984 г.*, с. 220-221.

1987

Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. 1987. Раскопки поселения Толока. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 396.

Приходнюк, О. М. 1987. О соотношении древностей Левобережья Среднего Днепра второй и третьей четверти I тыс. н. э. В: *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: тезисы докладов Всесоюзной конференции* (Судзаль, 1987 г.). Москва, с. 207-208.

Приходнюк, О. М. 1987. Про культурну належність старожитностей другої і третьої чверті I тис. н. е. з території Середнього і Верхнього Подністрів'я. В: VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей, жовтень 1987 р. 70-річчю Великого Жовтня присвячується. Кам'янець-Подільський, с. 31-33.

1988

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1988. Поселення біля с. Біляївка на Кіровоградщині. *Археологія*, 62, с. 59-69.

Приходнюк, О. М. 1988. Археологічні дослідження на Росі і Россаві. *Археологія*, 61, с. 91-99.

Приходнюк, О. М. 1988. О генезисе древностей позднеримского и раннесредневекового времени Днепровского Лесостепного Левобережья. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 194, с. 68-75.

Приходнюк, О. М. 1988. Общественно-хозяйственная структура славянских поселений (по материалам пеньковской культуры). В: Баран, В. Д. (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. 4. Киев: Наукова думка, с. 189-194.

Приходнюк, О. М. 1988. Рец. на: Винокур, І. С. Історія Лісостепоного Подністрів'я та Південного Побужжя. *Пам'ятки України*, 1, с. 62.

1989

Приходнюк, О. М. 1989. Анты и пеньковская культура. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 58-69.

Приходнюк, О. М. 1989. Риси кочівницької культури в пеньківських старожитностях. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканська конференція (Одеса, жовтень 1989 р.)*. Киев, с. 184-185.

1990

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1990. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавье в период раннего средневековья. В: Толочко, П. П. (ред.). *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*. Киев: Наукова думка, с. 79-99.

Приходнюк, О. М. 1990. Генезис та напрямки розширення ареалу пеньківської культури. В: VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології. Кам'янець-Подільський, с. 38-39.

Приходнюк, О. М., Швецов, М. Л. 1990. Пеньковское поселение Старица на Северском Донце. В: *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов областной научно-практической конференции*. Луганск, ноябрь 1990 г. Луганск, с. 158-159.

Приходнюк, О. М. 1990. Новые данные о пеньковской культуре. В: Плетнева, С. А., Русанова, И. П. (ред.). *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Раннеславянский мир, 1. Москва, с. 75-108.

Приходнюк, О. М., Смиленко, А. Т., Терпиловский, Р. В. 1990. Славяне и окружающий мир. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 322-334.

Максимов, Е. В., Магомедов, Б. В., Приходнюк, О. М. 1990. Торговля. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 405-421.

- Приходнюк, О. М., Терпиловский, Р. В. 1990. Общественные отношения. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 421-432.
- Приходнюк, О. М. 1990. Историография. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 202-208.
- Приходнюк, О. М. 1990. Территория распространения. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 208-209.
- Приходнюк, О. М. 1990. Категории памятников, топография, планировка распространения. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 209-219.
- Приходнюк, О. М. 1990. Погребальный обряд. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 226-231.
- Баран, В. Д., Приходнюк, О. М. 1990. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 231-238.
- Приходнюк, О. М. 1990. Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 238-246.
- Баран, В. Д., Приходнюк, О. М. 1990. Хронология и периодизация. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 246-254.
- Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1990. Слов'янське городище поблизу м. Коломиї. В: *Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної історико-краєзнавчої конференції*. І. Тернопіль, с. 60-61.
- Приходнюк, О. М. 1990. Стародавні слов'яни в творах Йордана і Прокція. В: *Науково-практичний семінар «Охорона та охоронні дослідження на Україні в 1989 р.»* (Вінниця, березень 1990). *Тези доповідей та повідомлень*. Вінниця, с. 69-71.
- Приходнюк, О. М. 1990. К методике выделения археологических культур позднееримского времени в Днепропровском лесостепной Левобережье. В: *Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке: Тезисы докладов и сообщений II межвузовской научной конференции, Белгород, февраль 1990 г.* Белгород, с. 69-70.
- Приходнюк, О. М. 1990. Славяно-кочевнические связи в период раннего средневековья. В: Седов, В. В. (ред.). *VI Международный конгресс славянской археологии. г. Прилеп. Югославия. 1990 г. Тезисы докладов, подготовленных советскими исследователями*. Москва, с. 74-77.

1991

- Приходнюк, О. М. 1991. Анти і Візантія. *Археологія*, 2, с. 133-141.
- Брайчевський, М. Ю., Вакуленко, Л. В. Приходнюк, О. М., Шевченко, Н. П. 1991. Пастирська експедиція 1990 р. *Археологічні дослідження на Україні в 1991 р.*, с. 9-10.
- Дьяченко, А. Г., Приходнюк, О. М., Петренко, Е. Н. 1991. Комплексы I тысячелетия н. э. из селища Занки (по раскопкам 1976 года). В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской научной конференции*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 26-33.

- Приходнюк, О. М. 1991. Пеньковские древности Днепровского Лесостепного Левобережья. В: *Археология и история Юго-Востока Руси*. Курск: КГПИ, с. 65-66.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, II, с. 72-92.
- Приходнюк, О. М. 1991. Что такое «черняховская культура»? В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Материалы международной конференции. Кишинев, 10 — 14 декабря 1990 г. Киев, с. 222-223.
- Приходнюк, О. М. 1991. О территории формирования и основных направлениях распространения пеньковской культуры. В: Бырня, П. П. (ред.). *Древности Юго-Запада СССР (I — середина II тысячелетия н. э.)*. Кишинев: Штиица, с. 106-124.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, Г. М. 1991. Мартинівський скарб. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, с. 239-242.
- Prichodnjuk, O. M., Šovkopljias, A. M. 1991. Der Martinovka-Hordt. In: *Gold der Steppe. Archaeologia der Ukraine*. Schleswig, S. 239-242.
- Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. 1991. К вопросу о связях раннесредневекового населения Поднепровья и Крыма. В: *Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов*. Симферополь, с. 96-97.

1992

- Приходнюк, О. М. 1992. Некоторые аспекты изучения войн между антами и готами времен Божа. В: *История и археология Слободской Украины. К 90-летию XII Археологического съезда (Харьков — Старый Салтов, 19 — 21 октября 1992 г.)*. Харьков, с. 174-175.
- Приходнюк, О. М. 1992. К вопросу об истории и составных элементах пеньковской культуры. В: Ангелов, Д. (ред.). *Четвърти Международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения*. 1. София: БАН, с. 331-341.

1993

- Приходнюк, О. М. 1993. О древностях начальной стадии средневековья в Нижнем Подунавье. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического Общества*. Одесса, с. 116-118.
- Приходнюк, О. М. 1993. Роботи Пастирської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 100-101.
- Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. Пастырское городище. В: Винников, А. З. (ред.). *Археология и история юго-востока Древней Руси*. Воронеж, с. 34-38.
- Приходнюк, О. М. 1993. Об уровне хозяйственной жизни восточных славян в предгосударственный период. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины*. 1. Киев, с. 165-178.

1994

- Приходнюк, О. М. 1994. Балкано-Дунайський регіон та стародавні східні слов'яни. В: *Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжні те-*

риторії в II половині першого – на початку другого тисячоліття н. е. Чернівці: Рута, с. 9-10.

Приходнюк, О. М. 1994. Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу). В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська академія Євробізнесу, с. 61-68.

Приходнюк, О. М. 1994. К вопросу о летописной версии расселения славян в Подунавье. В: *Тезисы международной конференции «Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV – IX вв.)»*. Симферополь, с. 54-55.

Приходнюк, О. М. 1994. Про шляхи впровадження провінційно-візантійських рис в культуру східних слов'ян. В: *Велика Волинь: минуле і сучасне (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.)*. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, с. 424-426.

Приходнюк, О. М. 1994. Про культурно-історичний зміст Харівського скарбу. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції присвяченої 900-річчю Вири-Білопілья*. Білопілья, с. 6-8.

Приходнюк, О. М., Купрій, С. П. 1994. Рец. на: Falko Daim (Herausgeber). *Awarenforschungen*. Institut für Ur- und frühgeschichte der Universität Wien. – 199. – Band 1, 1–577 S., Band 2, 577–1228 S. *Археологія*, 1, с. 150-152.

Приходнюк, О. М. 1994. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 61-77.

Приходнюк, О. М. 1994. Комментарий к летописной версии о пребывании и расселении славян с Подунавья. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса, с. 227-231.

Prichodnjuk, O. M. 1994. Der Schatz von Martynowka und seine etnokulturelle Interpretation. In: Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynowka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruck, S. 163-173.

Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. 1994. Пастырское городище. В: Винников, А. З. (ред.). *Археология и история Юго-Востока древней Руси*. Воронеж, с. 27-39.

1995

Приходнюк, О. М. 1995. Про технологію виготовлення порожнистих прикрас Пастирського городища. В: *Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України*. Грудень 1993 р. Київ, с. 54-56.

Приходнюк, О. М. 1995. Рец. на: Сухобоков О.В. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у V–XIII ст.* *Український історичний журнал*, 1, с. 138-141.

Приходнюк, О. М. 1995. Ще раз про пам'ятки волинцевського типу. В: *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 73-75.

Приходнюк, О. М. 1995. О периодизации и хронологии пеньковской культуры. В: *Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов*. 1 – 3 марта 1995 г. Харьков, с. 87-88.

Приходнюк, О. М. 1995. Дністер в етногеографії ранньосередньовічних слов'ян. В: *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Кам'янець-Подільський*, с. 111-114.

Приходнюк, О. М. 1995. Основні підсумки вивчення Пастирського городища. В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 101-107.

Приходнюк, О. М. 1995. Версія Нестора Літописця про розселення слов'ян з Подунав'я. В: Скрипник, Г. С. (ред.). *Матеріали до української етнології*. Київ, с. 95-97.

1996

Приходнюк, О. М. 1996. Пастирський скарб 1992 року. В: *Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. Грудень 1994 р. Київ*, с. 38-40.

Приходнюк, О. М. 1996. Про одну групу прикрас римсько-візантійської доби. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті видатного українського археолога і поета Б. М. Мозолевського (1936 – 1993). Музею історичних коштовностей України. Лютий 1996 р. Київ*, с. 40-42.

Приходнюк, О. М. 1996. Дунайская теория происхождения славян в свете исторических и археологических источников. В: *Беларусь у сістэме трансеўрапейскіх сувязяў у I тысячагоддзі н. э. Тэзісы дакладаў і паведамленьняў міжнароднай канферэнцыі*. Мінск, 12 – 15 сакавіка 1996 г. Мінск: Vaukalaka, с. 66-68.

Приходнюк, О. М. 1996. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации). В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 64-79.

Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 79-102.

Приходнюк, О. 1996. Ранньосередньовічні керамічні комплекси з Пастирського городища. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник*. За рік 1995, 3, с. 41-58.

Приходнюк, О. М. 1996. Археологические данные о связях славян и степного населения в VII – VIII вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 114-125, 518-524.

Приходнюк, О. М. 1996. Пастирське городище – видатна археологічна пам'ятка України доби раннього середньовіччя. *Родовід*, 13, с. 57-61.

Вакуленко, Л., Приходнюк, О., Мельник, Л. 1996. Археологічні розкопки і пам'ятки на Коломийщині. В: Савчук, М. В. (ред.). *Енциклопедія Коломийщини*. 1. Коломия: Літера А, с. 23-24.

Приходнюк, О. М. 1996. Пенківські поселення на Тясмині. В: *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. Київ. Україна. 14 – 16 травня 1996 р. Київ: Соборна Україна*, с. 207-208.

1997

Приходнюк, О. М. 1997. Складіни. В: *Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Д. И. Багалея: Тезисы докладов научной конференции (Харьков, 16 – 18 апреля 1997 г.)*. Харьков: Бизнес Информ, с.80-81.

Приходнюк, О. М. 1997. Анти та авари. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історія розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова*. Київ, Львів, с. 142-148.

Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. 1997. Про оборонні споруди Пастирського городища. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 111-113.

1998

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивський клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 – 2, с. 94-99.

Приходнюк, О. М. 1998. О единстве и различиях в пеньковской культуре. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 499-522.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Балкано-візантійські прикраси Харівського скарбу. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України*. 17 – 18 грудня 1996 р. Київ, с. 55-57.

Приходнюк, О. М. 1998. Про заснування Києва в дастані Шамсі Башту. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України*. 17 – 18 грудня 1996 р. Київ, с. 102-104.

Приходнюк, О. М. 1998. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. 1998. Дослідження Пастирського городища в ювілейному сезоні 1998 року. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.*, с. 131-134.

Приходнюк, О. М. 1998. В. В. Хвойці — першому досліднику та інтерпретатору Пастирського городища присвячується (до 100-річчя започаткування розкопок). *Археологія*, 3, с. 3.

Приходнюк, О. М. 1998. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 4-24.

Приходнюк, О. М. 1998. Археологічні пам'ятки V – VII ст. порубіжжя українського степу і лісостепу (критичні зауваження до етнокультурної інтерпретації пеньківської культури). В: Смолій, В. А. (ред.). *Південна Україна: проблеми історичних досліджень*. 1. Миколаїв, с. 51-62.

Приходнюк, О. М. 1998. Про дастан Шамсі Башту «Сказання про доньку Шана». В: *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції сходознавців*. Київ, с.

Приходнюк, О. М. 1998. Археологічні пам'ятки тюркських народів на території України. *Майдан*, 1 – 3, с. 19-20.

1999

Приходнюк, О. М., Петраускас, О. В. 1999. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1990 – 1993 рр. *Полтавський археологічний збірник 1999*, с. 170-187.

Приходнюк, О. М. 1999. Про заснування Києва в дастані Шамсі Башту. *Полтавський археологічний збірник 1999*, с. 303-305.

Приходнюк, О. М. 1999. Ще раз про коштовності з Малої Перещепини. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з*

- дня відкриття Музею історичних коштовностей України. 16 лютого 1999 р. Київ: ІІІ ЛТД, с. 76-79.
- Приходнюк, О. 1999. *Гуни та протоболгари в Європі (за історичними та археологічними джерелами)*. Київ.
- Приходнюк, О. М. 1999. Рец. на: Археологія українського козацтва XVI—XVIII ст. — Київ: Віпол, 1997. — 336 с. *Археологія*, 2, с. 151-152.
- Приходнюк, О. М. 1999. Оборонні споруди та військоове спорядження Пастирського городища. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. Збірник наукових праць*. Київ; Львів: РАС, с. 240-252.
- Приходнюк, О. М. 1999. Пастирське городище (столітній ювілей археологічних досліджень). В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України — скарби історичної пам'яті українського народу: Тематичний збірник наукових праць*. Київ: ІІІ ЛТД, с. 28-34.
- Приходнюк, О. М. 1999. Дунайська теорія походження слов'ян (реальність чи фантазія Печерника Нестора). *Пам'ять століть*, 1, с. 81-87.
- Приходнюк, О. М. 1999. Розділ 7. Східні Карпати у VIII—IX ст. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Етногенез та етнічна історія Українських Карпат*. У 4 томах. 1: Археологія та антропологія. Львів, с. 309-340.
- Приходнюк, О. М. 1999. Північно-західне Причорномор'я у складі Дунайської Болгарії. *Східний світ*, 1—2: Etymon. До 80-річчя академіка О. Прицака, с. 201-209.

2000

- Приходнюк, О. М. 2000. Невпізнані оздобы в колекції В. В. Хвойки. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 127-129.
- Приходнюк, О. М. 2000. Военно-политический союз антов и тюркский мир (по данным исторических и археологических источников). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VII, с. 134-167.
- Приходнюк, О. М. 2000. Фибулы Пастырского городища. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 14, с. 48-73.
- Приходнюк, О. М. 2000. Про витоки ранньогончарної слов'янської кераміки. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)*. Тематичний збірник наукових праць. Київ, с. 166-172.
- Приходнюк, О. М. 2000. Рец. на: А. И. Айбабин Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь: ДАР, 1999. — 350 с. *Археологія*, 4, с. 140-142.
- Приходнюк, О. М., Вакуленко, Л. В. 2000. Археологічні дослідження Пастирської експедиції в 1995 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр.*, с. 131-133.
- Приходнюк, О. М. 2000. О культурно-историческом содержании археологических общностей (к проблеме интерпретации черняховской культуры). *Stratum plus*, 4, с. 288-290.
- Приходнюк, О. М. 2000. Антський військово-політичний союз у контексті взаємин із Великою Болгарією. В: *IV сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції присвяченої 2000-й річниці Християнства*. м. Київ, 13—15 вересня 2000 р. Київ, с. 46-47.
- Приходнюк, О. М., Хардаєв, В. М. 2000. Золотий натільний хрест із Келегей. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції*. 24 грудня 1999 р., м. Київ. Київ: ІІІ ЛТД, с. 55-58.

Хардаєв, В. М., Приходнюк, О. М. 2000. Уникальный памятник из с. Гладковки. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції. 24 грудня 1999 р., м. Київ*. Київ: ІІІ, Лтд, с. 59-64.

Толочко, П. П. (ред.). 2000. *Давня історія України. 3: Слов'яно-Руська доба*. Київ: ІА НАН України. *

* За інформацією із попередніх публікацій списків робіт дослідника відомо, що в цьому виданні О. М. Приходнюк був автором параграфів «Гуни», «Авари» й «Болгари та хозари».

Приходнюк, О. М. 2000. Хозарія між Сходом та Заходом (погляд із сучасності) В: Левітас, Ф. (ред.). *Етноси України. Альманах – 2000. Історико-культурологічний часопис: Єврейський світ*. Київ, с. 48-58.

Приходнюк, О. М. 2000. Етнічна мозаїка середньовічності. В: Левітас, Ф. (ред.). *Етноси України. Альманах – 2000. Історико-культурологічний часопис: Єврейський світ*. Київ, с. 59-65.

Приходнюк, О. М. 2000. Етнічна мозаїка середньовічності. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Етноси України. Альманах – 2000. Історико-культурологічний часопис: Тюркський світ*. Київ, с. 9-15.

Приходнюк, О. М. 2000. Взаємозв'язки східних слов'ян та Русі із степовим населенням. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Етноси України. Альманах – 2000. Історико-культурологічний часопис: Тюркський світ*. Київ, с. 20-35.

Приходнюк, О. М. 2000. Взаємовідносини слов'ян — предків українців з сусідніми народами у ранньому середньовіччі. В: *Давня і середньовічна історія України: історико-археологічний збірник. На пошану І. Винокура з нагоди його 70-річчя. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський педагогічний університет*, с. 212-219.

2001

Приходнюк, О. М. 2001. Дунайський регіон в історії східних і західних слов'ян (друга половина I тис. н. е.). *Магістеріум*, 6: Археологічні студії, с. 26-29.

Приходнюк, О. М., Чурілова, Л. М. 2001. Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині. *Археологія*, 1, с. 96-105.

Приходнюк, О. М., Євдокімов, Г. Л., Данилко, Н. М. 2001. Ранньосередньовічне поховання кочовика із с. Суханове на Херсонщині. *Археологія*, 2, с. 77-82.

Приходнюк, О. М. 2001. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М. 2001. Наручні браслети із ранньосередньовічного шару Пастирського городища. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції (грудень 2000 р.)*. Київ, с. 81-88.

Приходнюк, О. М. 2001. Північно-Західне Причорномор'я у складі Дунайської Болгарії. *Східний світ*, 1–2, с. 201-209.

Prichodnjuk, O. M., Chardaev, V. M. 2001. Ein Edelmetallfund des 6.–7. Jahrhunderts aus Kelegej, Ukraine. *Eurasia Antiqua*, 7, S. 585-613.

Приходнюк, О. М. 2001. Тюркомовний світ та східні слов'яни у другій половині I тис. н. е. В: *V сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ, 10–12 жовтня 2001 р.* Київ, с. 93-96.

Приходнюк, О. 2001. Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина I тис. н. е.). In: Kobály, J. (ed.). «Magyarország és a Kijevi Rusz: történelem, politika, kultúra» című magyarázó ukrán tudományos konferencia anyagai (Ungvár, 2000. november 27). Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, с. 73-94.

Приходнюк, О. М. 2001. Анти, склавіни та венеди в світлі історичних та археологічних джерел. В: Баран, В. Д. (ред.). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції 30 – 31 березня 2001 року*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, с. 47-58.

2002

Приходнюк, О. М. 2002. Пастирське городище. В: Павленко, Ю. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: Фенікс, с. 43-49.

Приходнюк, О. М. 2002. Пам'яті Михайла Юліановича Брайчевського. *Лаврський альманах*, 2, с. 12-13.

Приходнюк, О. М. 2002. Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата. *Хазарский альманах*, 1, с. 125-130.

Приходнюк, О. М. 2002. Форми та зміст археологічних спільностей фінальної стадії первісності. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: ІА НАН України, с. 185-186.

Хардаєв, В. М., Приходнюк, О. М. 2002. Полихромные изделия гуннского времени из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. Грудень 2001 р.* Київ, с. 83-96.

Приходнюк, О. М. 2002. Археологические общности периода перехода к раннеклассовым образованиям. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). Материалы III Международной конференции. Тирасполь, 5 – 8 ноября 2002 г.* Тирасполь, с. 319-322.

Приходнюк, О. М. 2002. Рец. на: Л. В. Матвеева. Юлиан Кулаковский. Киев Стилос, 2002. 482 с. *Східний світ*, 2, с. 156-158.

Приходнюк, О. М. 2002. Венеди в контексті української історії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, т. 20, ч. 1, с. 20-24.

Приходнюк, О. М., Чурілова, Л. М. 2002. The Korobcino find Ukraine. And some problems of the hungarian ethnogenesis. *Acta Archaeologica*, 53, с. 183-193.

Приходнюк О.М. Про територію Великої Булгарії. В: *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції VI сходознавчі читання А. Кримського*. Київ, с. 184-186.

Приходнюк, О. М. 2002. У истоков хазаро-славянских отношений. В: *Хазары. Второй Международный colloquium. Тезисы*. Москва, с. 84-86.

2003

Приходнюк, О. М. 2003. Відносини східних слов'ян із тюркомовним світом. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, с. 127-134.

Приходнюк, О. М. 2003. Про початки заселення східними слов'янами Нижнього Подунав'я. *Магістеріум*, 11: Археологічні студії, с. 56-59.

Prihodnyuk, O., Fomenko, V. 2003. Early medieval nomads' burials from the vicinity of the village of Hristoforovka, the district of Nikolaevo, Ukraine. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 107-116.

Приходнюк, О. М. 2003. Залізний реманент Пастирського городища. *Археологічні студії*, 2, с. 93-103.

Приходнюк, О. М. 2003. Про західну межу Великої Булгарії В: *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «VII сходознавчі читання А. Кримського»*. Київ, с. 127-128.

2004

Приходнюк, О. М. 2004. Керамическая посуда Пастырского городища и некоторые проблемы становления славянского гончарства. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 265-281.

Приходнюк, О. М. 2004. До питання про соціальний зміст Пастирського городища. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Історостень і слов'янські гради VIII – X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 223-231.

Приходнюк, О. М. 2004. Будівельні комплекси Пастирського городища VII – VIII ст. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 259-276.

Приходнюк, О. М. 2004. Дмитро Якович Телегін — дослідник та інтерпретатор слов'янських старожитностей. В: *Людина, вчений, наставник: 85-літньому ювілею Д. Я. Телегіна присвячується*. Київ, с. 26-28.

Приходнюк, О. М. 2004. Східні слов'яни та тюркомовні номади. В: *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «VIII сходознавчі читання А. Кримського»*. Київ, с. 147-148.

Prichodnjuk, O. M., Chardaev, V. M. 2004. Hunnenzeitlicher Schmuck aus der Schatzkammer des Höhlenklosters «Pečerskaja Lavra» in Kiev, Ukraine. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 333-358.

Приходнюк, О. М. 2004. Пастирське городище та його етно-культурний зміст. In: Fusek, G. (ed.). *Zbornik na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra, с. 285-292.

2005

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М. 2005. Про витоки східнослов'янського гончарства (за матеріалами Пастирського городища). В: Зубар, В. М. (ред.). *Археологія у Києво-Могилянській академії*. Київ, с. 158-171.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 2005. Драгоценности из Келегейских хуторов. *Боспорские исследования*, X, с. 201-235.

2006

Приходнюк, О. М., Фоменко, В. М. 2006. Ранньосередньовічні поховання кочовиків із с. Христофорівки Миколаївської області. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції 2002 – 2003 рр.* Київ, с. 133-144.

2008

Приходнюк, О. М., Горбаненко, С. А. 2008. Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастирського городища. *Археологія*, 2, с. 48-59.

2009

Приходнюк, О. М., Журавлев, О. П., Горбаненко, С. А. 2005–2009. Животноводство и охота у жителей Пастырского городища. *Stratum plus*, 5, с. 640-676.

2010

Приходнюк, О. М., Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2010. Землеробство жителів Пастирського городища. *Археологічні студії*, 4, с. 125-142.

ЛІТЕРАТУРА

- Мезенцева, Г. 1997. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернівці: «Рада», с. 147.
- Айбабин, А. И. 2001. К 60-летию Олега Михайловича Приходнюка. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VIII, с. 528.
- Михайлина, Л. П. 2001. Слово про автора. В: Приходнюк, О. М. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Прут, с. 4-5.
- Айбабин, А. И. 2005. Памяти Олега Михайловича Приходнюка. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XI, с. 611-612.
- Бубенок, О. Б. 2005. Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка. *Східний світ*, 1, с. 202-208.
- Вакуленко, Л. В. 2005. Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка. *Археологія*, 1, с. 113-114.
- Толочко, П. П. 2005. Від редактора. В: Приходнюк, О. М. *Пастирське городище*. Київ, Чернівці: Зелена Буковина, с. 6.
- Абашина, Н. С. 2006. Олег Михайлович Приходнюк (1941–2004). *Ант*, 16–18, с. 97-100.
- Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка (1941–2005). 2006. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції 2002–2003 рр.* Київ, с. 202-206.
- Вакуленко, Л. В., Абашина, Н. С. 2011. Олег Михайлович Приходнюк — дослідник ранньослов'янських старожитностей. *Археологія*, 4, с. 3-6.
- Вакуленко, Л. В., Абашина, Н. С. 2011. Памяти ученого. *Stratum plus*, 5, с. 17-21.
- Толочко, П. П. (ред.). 2015. Приходнюк Олег Михайлович. *Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014*. Київ, с. 558-559.

Упорядник

Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Висловлюю щирю вдячність В. Л. Вакуленку, С. А. Горбаненку, С. В. Діденку, В. В. Павловій, Я. В. Погоральському та Ю. Б. Полідовичу за допомогу у складанні цих матеріалів.

НОВІ ВИДАННЯ

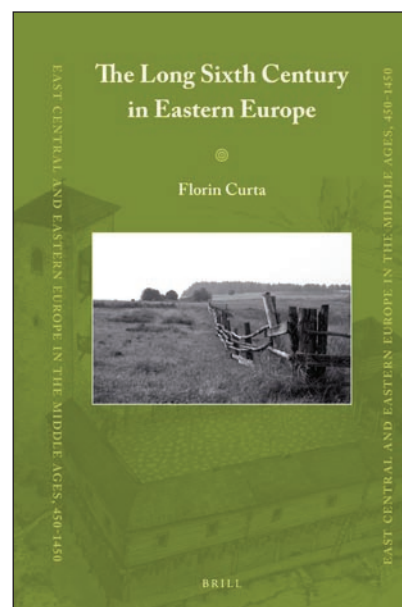
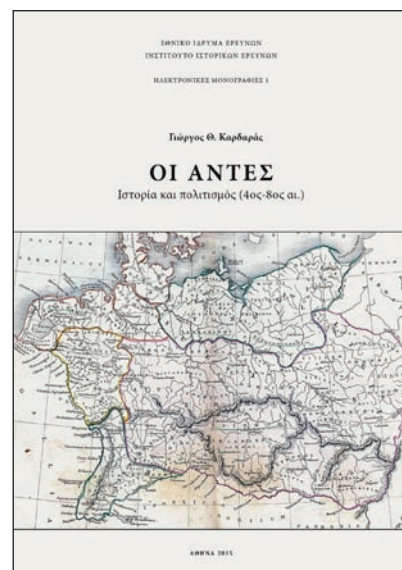
Kardaras, G. 2020. *Ethnogenese kai epektase ton proimon Slabon ston europaiko choro (5os–7os ai.). Episkopese tes ereynas*. Αθήνα: Ινστιτούτο ιστορικών ερευνών; Εθνικό ιδρυμα ερευνών.

Інтерес автора до історії та культури ранніх слов'ян, а ширше — «варварських народів», виник з початку його навчання в Янінському університеті. Пізніше приєднання до співробітників ІІЕ/ΕΙΕ, що дало можливість розвинути конкретну тему та опублікувати кілька досліджень, які посіли належне місце в бібліографії. Це дослідження є певною мірою кульмінацією зусиль автора станом на 2020 р. заглибитися у поле досліджень ранніх слов'ян, оскільки воно включає питання, з якими автор або мав справу в минулому, або долучився в контексті дослідження. Завдяки чому виникла ідея комплексного та міждисциплінарного викладу етногенезу та експансії ранніх слов'ян, початковою практичною метою якої було закрити відповідну прогалину в грецькій літературі. Крім того, серед низки інших мотивацій, дві відіграли важливу роль у здійсненні цього проєкту. Перше пов'язане з тим, що багато вчених називають «феноменом ранніх слов'ян», що стосується їх швидкого поширення та розселення на половині європейського простору. Другий — через вроджену «допитливість» дослідника — стосується історичного розвитку країн, які в післявоєнний період опинилися далеко від подій західного світу, що підтверджується їх ідентифікацією як «відсталих країн». Брак знань про історичне минуле цих країн, зумовлений особливими умовами, в яких вони жили, сприяв формуванню та закріпленню кількох стереотипів про них у західному світі.

На основі анотації видання, підготував
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Curta, F. 2021. *The Long Sixth Century in Eastern Europe. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 72. Leiden; Boston: Brill.

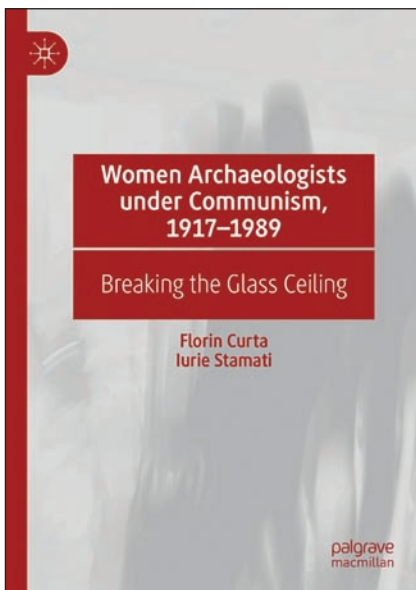
У монографії «The Long Sixth Century in Eastern Europe» Флорін Курта пропонує соціальну та економічну історію Східної Центральної, Південно-Східної та Східної Європи

протягом VI та VII століть. Автор робить перегляд існуючій моделі переходу від античності до раннього середньовіччя на основі інтерпретації письмових джерел, але в основному використовує величезну кількість археологічних джерел, накопичених приблизно за останні 50 років. Дослідник розглядає як суспільства, які перебувають у тісному контакті з римським світом, так і ті, що знаходяться дуже далеко від нього. Він торкається в дослідженні питань власності, засобів до існування, ремесел, торгівлі та соціальних змін.

Стане в нагоді історикам та археологам, які цікавляться пізньою античністю і раннім середньовіччям, середньовічною Східною Європою, а також економічною й соціальною історією загалом.

На основі анотації видання, підготували
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
С. А. ГОРБАНЕНКО

Curta, F., Stamati, I. 2021. *Breaking the Glass Ceiling. Women Archaeologists under Communism, 1917–1989*. Cham: Palgrave Macmillan.

Ця книга досліджує незвідану тему історії археології за комунізму через біографії п'яти жінок-археологів із Радянського Союзу, Болгарії, Румунії, Угорщини та Польщі. Вони працювали в галузі середньовічної археології, приділяючи особливу увагу раннім слов'янам. Вибір спеціалістів із середньовічної археології багато в чому пов'язаний з тим фактом, що в п'яти східноєвропейських країнах, розглянутих у цій книжці, середньовічна археологія почала розвиватися в серйозну дисципліну менше століття тому. Головним каталізатором раптового підйому середньовічної археології стало різке зміщення акценту з традиційної політичної та конституційної історії на соціальну та економічну. Таким чином, у п'яти країнах підйом середньовічної археології збігається в часі і в кінцевому підсумку був спричинений встановленням комуністичних режимів. Тому ці п'ять жінок були справжніми піонерами у своїй галузі та у відповідних країнах.

На основі анотації видання, підготував
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан, 376 с. (друк: Вільнюс: Литовська академія наук, видавництво-друкарня С. Йокужиса, 2022).

Одним із завдань археології є реконструкція побуту та різноманітних виробничих процесів, що складали основу життєдіяльності давніх людей. Не є винятком у цьому сенсі й тваринництво та мисливство — два основні напрями отримання м'ясних продуктів. Перший напрям характеризує рівень розвитку відтворювальних форм, другий — привласнювальних. Обидва напрями заслуговують на проведення окремих досліджень, результати яких цінні тим, що збільшують значущість виконання комплексного аналізу

з подальшим встановленням значення кожної галузі в життєдіяльності людей одна відносно іншої.

У вітчизняній науці традиційно теріологічні визначення відбувались інтенсивніше, ніж ідентифікації інших класів тварин, що спричинило накопичення впродовж тривалого часу великого масиву інформації про визначення ссавців. Тому це дослідження ґрунтується саме на даних щодо визначення ссавців, які й складають основу і тваринництва, і мисливства.

Мета дослідження — встановлення ролі тваринництва й мисливства у житті давніх слов'ян передодня утворення Київської Русі. Це питання неодноразово ставало предметом досліджень учених. На початкових етапах їх розглядали у суто теоретичній площині. У таких дослідженнях зазвичай питання розглядали сукупно, для всього періоду існування до Київської Русі включно. Надалі, з появою відповідних даних, з'явилися і спеціалізовані праці, в основі яких були остеологічні визначення. До таких належать монографічні дослідження, присвячені вивченню тваринництва і мисливства давніх слов'ян загалом чи в окремих регіонах; загальні дослідження, в яких тваринництво і мисливство періоду існування слов'ян передодня Київської Русі займали відповідне місце, або ж спеціалізовані статті, в яких висвітлено матеріали певного кола пам'яток: роменських і боршевських.

Загальним недоліком перелічених досліджень, спричиненим об'єктивними обставинами (нестачею матеріалів), є доволі широкий підхід. Відповідно до незначної кількості матеріалів, висновки побудовано на матеріалах широкого хронологічного проміжку, без урахувань специфіки окремих періодів.

Крім того, якщо матеріали до вивчення тваринництва на території Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. (з волинцевсько-роменських пам'яток) ставали предметом окремого дослідження, то матеріали райковецької культури раніше були розглянуті лише побіжно, у ході порівняльного аналізу із салтівською культурою.

Предметом дослідження є професійний ідентифікаційний аналіз остеологічних решток ссавців, нерухомі об'єкти (приміщення для утримання тварин, аналіз планіграфії окремих пам'яток, потенційних ресурсних зон навколо поселень), а також знаряддя праці й озброєння, доповнені даними щодо дрібної глиняної пластики й амулетів із кісток тварин. Нині джерельну базу дослідження, з урахуванням одиничних знахідок, складають матеріали понад 70 пам'яток.

Об'єктом дослідження є виробничі процеси відтворювальних і привласнювальних форм господарювання — тваринництва й мисливства відповідно.

Згідно з ареалом поширення волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток, у загальних рисах визначено хронологію й територію матеріалів, залучених до дослідження. Хронологічні межі охоплюють період існування означених археологічних культур, що за історіографічною традицією називають «культурами останньої чверті I тис. н. е.»: кінець VII — початок XI ст. До матеріалів залучено і деякі пам'ятки, що за віком переважно збігаються з указаним періодом, але мають раніший час заснування або продовжували існувати дещо пізніше. Географія дослідження охоплює частину території півдня Східної Європи від Карпат на заході до лісостепоного Подонців'я на сході. Більшість пам'яток знаходиться у лісостеповій зоні. Незначна їхня частина розташована на

суміжних територіях: найпівнічніші пам'ятки — на півдні лісової зони, найпівденніші — на межі Лісостепу і Степу.

Головний блок монографії складається зі вступу і п'яти розділів. *Вступна частина* окреслює актуальність теми, мету й пов'язану з нею задачу, предмет і об'єкт досліджень, їхні територіальні й хронологічні межі. *Розділ 1* традиційно присвячено історії розвитку, історіографії й методам досліджень. У ньому підбито підсумки становлення й розвитку археозоології в Україні, окреслено підходи для опрацювання накопичених матеріалів, продемонстровано потенціал окремих категорій даних та комплексного аналізу. У *розділі 2* оглянуто остеометричні матеріали, здебільшого вивчені О. П. Журавльовим. Цим розділом також введено до наукового обігу суттєву кількість промірів кісток тварин зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. *Розділи 3* (райковецька культура) і *4* (волинцевсько-роменські пам'ятки) мають однакову структуру; в них послідовно розглянуті природні умови, тваринництво, мисливство, на основі чого здійснено узагальнюючий аналіз і підбито підсумки. Симетричність обох фактично автономних досліджень уможливило перехід до порівняльного й узагальнюючого аналізу (*розділу 5*), із залученням хронологічно близьких «сусідніх» археологічних культур — різноетнічної салтівської та слов'янської борщевської. Розділ створено за аналогічною схемою, що й два попередніх.

Сумна звістка від 17 квітня 2021 р. про смерть Олега Петровича Журавльова спричинила появу *післямови* фактично вже тоді, коли монографію було завершено. Це короткі спогади про вченого в руслі аналітичного опрацювання даних з тваринництва й мисливства у літописних слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території сучасної України...

Загальний блок монографії доповнений додатками, у яких міститься така інформація. *Додаток 1* — довідка про дослідження пам'яток, визначених як опорні. Такими вважаємо всі поселення, де були проведені остеологічні визначення ссавців, а також пам'ятки, з яких походить більш як одна категорія знахідок тваринництва й мисливства або суттєва серія знахідок. *Додаток* включає назву пам'ятки, географічну й адміністративну адреси, час археологічних досліджень і дослідників, автора археозоологічних визначень тощо. Якщо дані стосовно пам'ятки винесені в додаток, то всі необхідні посилання знаходяться там само і не фігурують в основному тексті. *Додаток 2* містить статистичні й біометричні дані щодо остеології з пам'яток, матеріали яких опрацював О. П. Журавльов. Цей додаток є повноцінною публікацією археозоологічних матеріалів. У *додаток 3* винесено опис диких тварин.

* * *

Насамкінець, кілька слів про саму книгу. Трапляється, що проекти, заплановані до кінця року, друкують на початку наступного. Так мало статися і з цією монографією: упродовж другої половини 2021 — початку 2022 р. книгу було повністю підготовлено й відправлено на друк у видавництво «Майдан» у Харкові в першій декаді лютого 2022 р. Повномасштабне вторгнення воєнних злочинців з РФ та обстріли Харкова зірвали плани з тиражування. У ту скрутну хвилину на допомогу прийшли колеги з Литви, Литовської академії наук. Монографію було надруковано й переслано в Україну. Хай живе Литва | Tegyvuoja Lietuva.

На основі вступу, підготував
С. А. ГОРБАНЕНКО

Коматина, П. 2021. Константин Порфирогенит и рана историја јужних Словена. Српске Академије наука и уметности посебна издања, 50. Београд: Византолошки институт САНУ.

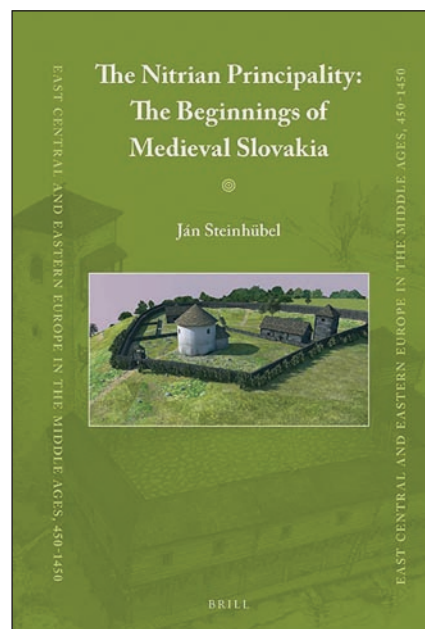
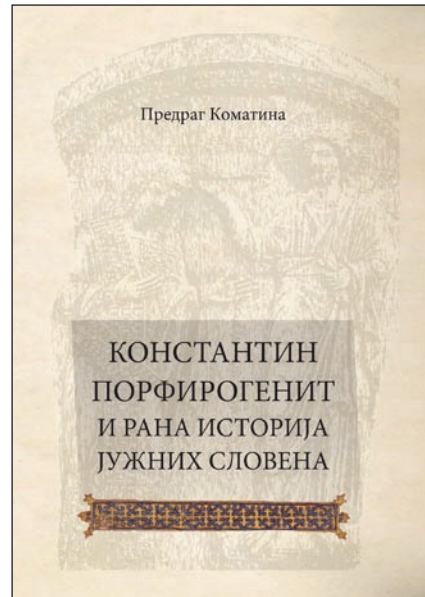
Книга «Константин Багрянородний і рання історія південних слов'ян» є продуктом багаторічного дослідження історіографічної праці імператора Костянтина VII Багрянородного та його епохи, а також ранньої південнослов'янської історії загалом. Відомості про південних слов'ян Костянтин Багрянородний подає у відомих творах «Книзі про обряди» (*De cerimoniis aulae byzantinae*), «Про управління імперією» (*De administrando imperio*), «Житті Василя» (*Vita Basilii*) та «Писання на те мама» (*De thematibus*), унікальні та особливі. Багато в чому вони не мають паралелей ні у візантійській історіографії, ні в працях попередньої, ні навіть у працях останньої епохи. Дані про південних слов'ян у візантійській історіографії до часів Багрянородного були дуже мізерними і стосувалися виключно слов'ян південних частин Балканського півострова, які були ближче до центрів візантійської держави і суспільства і під сильнішою і більшою владою. безпосередній політичний вплив імперії, але й ці дані були спорадичними й не надто промовистими. Південні слов'яни з північно-західної частини Балканського півострова, натомість, залишилися зовсім поза увагою візантійських історіографів, орієнтованих на константинопольське оточення та зосереджених на безпосередній дії імператорів. За таких обставин історіографічна діяльність імператора Костянтина VII Багрянородного та його праці є справжнім переломним моментом, оскільки несуть відносно велику кількість оригінальних даних для ранньої історії південних слов'ян, а саме з далматської глибинки. Саме через цей явний розрив із попередньою традицією візантійської історіографії відомості про південних слов'ян, знайдені в працях Костянтина Багрянородного та створених у його середовищі, слід було розглядати як окреме й унікальне явище.

На основі анотації видання, підготував
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Steinhübel, J. 2021. *The Nitrian Principality: the Beginnings of Medieval Slovakia. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 68. Leiden; Boston: Brill.

Як і коли в середньому Дунаї виникло західнослов'янське князівство з центром у Нітрі — це ключове питання середньовічної Східно-Центральної Європи. У цій книзі Ян Штайнхюбель реконструює походження, історію та розширення Нітрійського князівства. На основі тогочасних джерел і великого обсягу історичної й археологічної літератури він простежує розвиток землі протягом 640 років (470–1110). У книзі висвітлено розвиток Нітріани з часів занепаду аварів, її короткого періоду незалежності в IX ст. і згодом її приєднання до Великої Моравії й Угорщини відповідно. Автор доходить висновку, що Нітрійське князівство заклало національні, територіальні та історичні основи Словаччини.

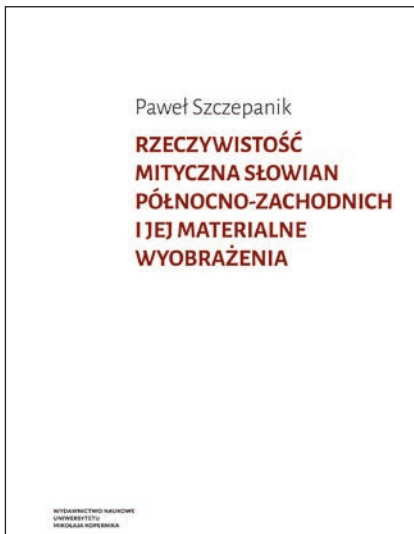
In Sclavenia terra, 2022, вип. 4

Як зауважив М. Lysý в огляді цієї монографії, це третя публікація, після словацьких видань у видавництвах «Veda» й «Rak» у 2004 та 2016 роках. Книга Штайнхюбеля, безсумнівно, є однією з ключових праць словацької медієвістики (детально огляд див.: Lysý 2021).

Lysý, M. 2021. Steinhübel, Ján. The Nitrian Principality: The Beginnings of Medieval Slovakia. Leiden; Boston: Brill, 2021, 670 p. ISBN 9789004437821. DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.5.7>. *Historický časopis*, 69, 5, p. 948-950. DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.5.7>

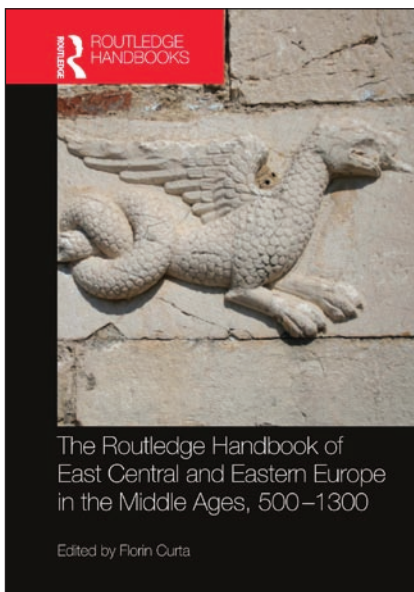
На основі анотації видання, підготували
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
С. А. ГОРБАНЕНКО

Szczepanik, P. 2021. *Rzeczywistość mityczna Słowian północno-zachodnich i jej materialne wyobrażenia*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Автор взявся за амбітне завдання показати матеріальні прояви міфологічних образів давніх слов'ян. У роботі представлено продуманий шлях вирішення цієї проблеми. Автор спочатку робить теоретичну декларацію, визначає спосіб розуміння міфу, статус релігійно-магічних образів у контексті наміченої традиційної культури. Книга містить комплексний огляд, аналіз і цікаво подану інтерпретацію міфічних образів, відображених в археологічних реліквіях. Читач отримує інтригуючу працю, що спонукає до подальших досліджень і дискусій, узагальнюючи стан знань у галузі релігійної археології західних слов'ян, і водночас книгу, що містить численні оригінальні пропозиції інтерпретації — надзвичайно важливі для дослідників і любителів духовна культура наших предків.

На основі анотації видання, підготував
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Curta, F. (ed.). 2022. *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. 1st edition. Serie: Routledge History Handbooks. London: Routledge.

Якщо історики визнавали важливість інтеграції східної частини Європи в дослідження середніх віків, то мало хто насправді приділяв увагу регіону, його специфіці, проблемам хронології та історіографії. Цей величезний регіон становить понад дві третини європейського континенту, але його історія в цілому, і середньовічна історія зокрема, — маловідомі. Ця книга охоплює історію регіону від Балкан до Карпатського басейну, від Богемського лісу до Фінської затоки. Він містить огляд поточного стану досліджень і карту маршруту для навігації в численній історіографії, доступній більш ніж десятьма різними мовами. Розділи охоплюють такі різноманітні теми, як релігія, архітектура, мистецтво, державотворення, міграція, право, торгівля та досвід жінок і дітей.

Ця книга є важливим довідником для науковців і тих, хто вивчає історію середньовіччя, а також тих, хто цікавиться історією Центральної та Східної Європи. До напи-

сання книги долучились відомі фахівці, які досліджують історичні процеси в середньовіччі в окремих сучасних країнах Центральної й Східної Європи.

На основі анотації видання, підготував
Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Горбаненко, С. А. (ред.). 2022. *Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси*. Київ: Академперіодика, 210 с.

Увазі шановного читача представляємо добірку нарисів з приводу категорії зафіксованих археологічно символів, процесів і явищ, яку ми вирішили поєднати під означеною назвою. Під нею розуміємо дії, явища чи предмети, що не потребували якихось особливих трудовитрат на виготовлення речей, які не мали очевидного практичного застосування, але при цьому відігравали дуже важливу роль у духовному житті наших предків.

Як виникла ця книга. Вірування давніх слов'ян не раз ставали предметом різноманітних досліджень науковців: археологів, істориків, етнографів. Тим не менше, майже завжди у поле зору вчених потрапляли питання «глобального» світосприйняття, його відображення в матеріальній культурі тощо. Такі дослідження у більшості випадків побудовані за принципом наявності теоретичної надбудови, до якої автори добирали факти, що не суперечили їхній теоретичній моделі. Але часто для цього було використано матеріали, які мають більше одного альтернативного пояснення. Звісно, такі праці потрібні: викликають резонанс і спонукають до дискусій і поглиблення вивчення матеріалів.

На противагу цьому, в загальнодоступному неспеціалізованому інформаційному просторі часто-густо лунають псевдонаукові популістичні теорії на кшталт «Україна — батьківщина слонів». Одним із яскравих прикладів такої маячні є псевдотвердження про походження Будди «з України, оскільки тут сила-силенна сіл має в назві корінь Буд» від одного «шанованого» доктора політичних наук. Цього доктора геть не засмучує те, що буддизм виник майже на два тисячоліття раніше переважної більшості українських сіл, про що просто не може не знати гуманітарій...

Такі випадки прямої фальсифікації джерел чи відвертої маніпуляції громадською думкою нам незрозумілі ні з суто людської точки зору, ні, тим більше, з професійної, однак вони не поодинокі й широко популяризуються охочими до «сенсацій».

Отже, потреба у вивірених науковій інформації в доступній формі є нагальною. Сама по собі ця тема — магічних / сакральних дій чи заборон — є практично невичерпною. Їхні відображення в археологічному матеріалі з одного боку хвилюють фрагментарністю інформації, а з іншого — така фрагментарність за розвиненої фантазії може зіграти злий жарт із дослідником: в археологічних колах побутує такий собі жарт, що все, що не піддається логічному поясненню — то сакральне.

Насправді, за влучним висловом Агати Крісті, «археолог-дослідник — це той самий слідчий, що лише спізнився на місце подій на сотні й тисячі років». Але ж неможливо охопити неосяжне. Тому наша добірка нарисів взагалі не зачіпає тему поховального обряду — фактично суціль-

но сакралізованого дійства з усіма відповідними археологічними «слідами». Саме тому у назві й присутні слова *«Магія повсякдення...»* — те, що постійно оточувало наших предків за життя.

Поза всяким сумнівом, сакральні дійства зародилися разом із людством. Це величезний проміжок часу, який на теренах України охоплює близько одного мільйону років. За цей час тут змінились різноманітні людські спільноти, що мали різне етнічне походження і релігійно-магічні погляди. Але ж найближчим до нас є саме слов'янське населення — предки більшості сучасних українців. Цим і пояснюється інша частина назви *«...давніх слов'ян»*. Отже, за тему ми обрали магію життя слов'ян від найдавніших часів, засвідчених історичними джерелами, до Давньої Русі включно — всі ті прояви, що можливо було зафіксувати за допомогою археології; певним доповненням є археологічно досліджене житло козака зі Слобідської України XVII ст. — як імовірного продовжувача старих традицій. Останнім словом, *«нариси»*, ми чесно визнаємо, що тема далека від її повного й усебічного висвітлення. До нарисів увійшли лише ті матеріали, з якими автори безпосередньо стикались та опрацювали.

Про що ця книга. Основною ідеєю цієї добірки нарисів є огляд «від меншого до більшого»: від нематеріального символу до аналізу простору київського Подолу з метою встановлення місця капища на ньому за часів Давньої Русі.

Перший нарис, *«Сонечко» в руках* фактично присвячено ідеї, а не залишкам матеріальної культури. Значення символу сонця переоцінити складно, адже сонце — це саме життя. А от нанесення цього символу на різноманітні речі та безпосередні значення у цих конкретних випадках — і є предметом першого нарису. Я. Володарець-Урбанович ретельно зібрав велику базу даних щодо нанесення солярних символів на пряслиця й горщики, а також використання мотивів у прикрасах давніх слов'ян. Р. Терпиловський опрацював ці матеріали з відповідною інтерпретацією.

Кілька наступних нарисів стосуються достатньо типового для археології аналізу матеріалів: від речознавства до планіграфії об'єктів, що поступово переходять від менших до більших категорій. Цей блок містить: детальний опис єдиної знахідки невеликого фрагменту горщика; огляд категорії посуду, що мала взаємодію із хлібом; жаровні — як «перехідної» форми від посуду (сковорідки) до невід'ємної частини печі; два огляди різних нетривіальних особливостей улаштування печей; унікальне розташування мініатюрного житла — точної зменшеної приблизно вчетверо копії звичайних жител — всередині одного з таких «стандартних» давньослов'янських жител. Наступний нарис є «вдалим детективним розслідуванням» — аналіз планіграфії житла й визначення можливості улаштування красного кута і «дідуха» в ньому. Завершальний розділ стосується аналізу в межах частини київського Подолу у давнину.

Нарис *«Пейзаж» родючості й достатку* присвячений унікальній знахідці невеликої верхньої частини горщика празької культури, практично суцільно помереженого символічними знаками. Цю знахідку здійснено пів століття тому, у ході розкопок експедиції під керівництвом Б. Тимощука. Саме автор нарису — Л. Михайлина і досліджував житло, в якому було виявлено рештки горщика. Незважаючи на сенсаційність знахідки, яку за нормальних обставин було б опубліковано майже миттєво, «складні радянські» часи та «особлива увага» до особи Б. Тимощука, який перебував у ворожому полоні за часів Другої світової війни, змуси-

ли дослідників надовго «забути» про знахідку із прокресленими знаками, зокрема солярним символом, інша назва якої — свастика...

Нариси про «*“Магічний” посуд*», «*Від сковорідки до печі: жаровні*» та й «*Жито як підсилювач магії печі*» є результатом 20-річних досліджень і спостережень С. Горбаненка у його безпосередній сфері наукових інтересів — вивчення палеоетноботанічних матеріалів, зокрема й завдяки відбиткам, що залишили зерна культурних рослин на виробках із глини. Такі відбитки є доволі типовими для керамічних виробів давніх слов'ян, які виготовляли їх без використання швидкого гончарного круга. За певних умов вони засвідчують не лише заняття наших предків хліборобством, але й підкреслюють хліборобські традиції та привідкривають завісу щодо певних сакральних дій, пов'язаних із ним.

«*Піч як прихисток домовика*» — нарис, створений завдяки малопоширеному явищу вмуровування горщика до тіла печі наприкінці I тис. у сівер'ян. Те, що, можливо, горщик, вмурований у тіло печі, варто зарахувати до речей культового характеру, зауважив ще Д. Бліфельд, уперше з вітчизняних дослідників зіткнувшись із цим проявом культу. Однак відсутність аналогічних даних, а може й зацікавленості, завадили вченому дослідити явище і розвинути цю тезу. Отже, фактично першим, хто розглянув вмуровування мініатюрного посуду в тіло печі як культ предків, вже на кількох прикладах, є Ю. Пуголовок. Стимулом до цього послугував аналогічний випадок на розкопках під керівництвом О. Супруненка в Полтаві у 2007 р., в яких Ю. Пуголовок був безпосереднім учасником та опрацьовував ранньослов'янські матеріали. Йому належить ідея відповідного нарису, а також збір і впорядкування більшої частини матеріалів. Аналітична обробка матеріалу виконана спільно: Ю. Пуголовок переважно зібрав дані для інтерпретації явища в його «духовному» прояві, С. Горбаненко проаналізував їх з огляду на матеріальну культуру.

Празька культура набула поширення на значних теренах Східної Європи від правого берега р. Дніпро на сході й до р. Влтава (і далі) на заході. І саме поблизу м. Прага на Влтаві — в Розтоках досліджено унікальний комплекс, аналогічних якому досі не вдалось знайти на просторах поширення слов'ян. Саме цьому й присвячено нарис «*Мініатюрне житло з Розтоків у Празі: свідок обряду посвячення з магічними рисами*» від безпосередніх дослідників пам'ятки — М. Куни і Н. Профантової.

Тема закладної жертви на початковому етапі будівництва добре відома в археологічній та етнографічній літературі. Однак, якщо у другій вона доволі повно розкрита, то стосовно першої зауважимо, що здебільшого ця тема присутня в ході аналізу матеріалів з конкретної пам'ятки у вигляді констатації. Ідея створення нарису «*Домобудування і закладна жертва*» склалась у С. Горбаненка в результаті поступового накопичення даних, переважно — залучених для аналогій. Одну із таких яскраво виражених закладних жертв безпосередньо досліджував Р. Терпиловський.

Нарис «*Дідух. Витоки*» вважаємо лише дуже вдало проведеною «криміналістичною експертизою». Дані, отримані з одного з давньоруських жител у Софіївській Борщагівці, не можна вважати сенсаційними у порівняльному плані: в етнографічній літературі, а подекуди й донині в побуті, існує багато цікавих та яскравих матеріалів щодо дідуха, його значення, ролі й місця, пов'язаних із ним обрядів тощо. У цьому випадку набагато важливіше інше: усі етнографічні матеріали «пірнають углиб віків» не далі, ніж на два—три століття, тоді як завдяки надзвичайній увазі до деталей та ретельній фіксації в ході дослідження житла вдалося

відтворити аналогічну картину ще за давньоруських часів. Себто — на понад пів тисячоліття раніше, ніж про це може розповісти етнографія. «Збирачами доказів» стали учасники експедиції та її начальник І. Готун; ідея відтворення загальної картини за отриманими даними належить С. Горбаненку.

С. Тараненку, археологу, який присвятив два десятиліття безпосереднім археологічним дослідженням київського Подолу і знає планіграфію та стратиграфію Подолу «як свої п'ять пальців» належить нарис «У пошуках капища Волоса на київському Подолі». Він створений завдяки аналізу документації, власним спостереженням, зіставленням різноманітних джерел тощо, й уточнює найімовірніше місце існування давнього дохристиянського капища.

Без чого неможливою була б ця книга. Ця незначна за обсягами добірка нарисів — результат багаторічної праці авторів і навіть багатьох поколінь учених. Надзвичайно важливим є доробок наших попередників: уважність в ході самих розкопок, педантичність і допитливість на «кабінетній» стадії опрацювання матеріалів тощо. Тобто ця книга не постала «нізвідки», за рік — два. Кожен із авторів «Нарисів» має за плечима від 10 — 20 до 40 — 50 років досліджень, накопичення досвіду і прикладів, обмірковування й синтезу отриманої інформації. Для представлення результатів опрацьовано тисячі наукових праць з археології, етнографії, мовознавства та інших галузей знань, колекції матеріалів з сотень різних археологічних пам'яток, що зберігаються в десятках різноманітних наукових / музейних / університетських закладах у кількох країнах, де вивчають давніх слов'ян. Крім того, публікації книги передували консультації з десятками колег-археологів, співпраця з науковцями багатьох гуманітарних і природничих напрямів, обговорення на конференціях, у наукових відділах і навіть у дружніх бесідах.

На основі вступу, підготував
С. А. ГОРБАНЕНКО

ВСТУП	3
-------------	---

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Бібіков, Д. В., Дяченко, Д. Г., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Баранов, В. І., Хлистуни, Є. В.</i> Ранньослов'янська споруда з розкопок 2022 р. на Києво-Подолі (попереднє повідомлення)	5
---	---

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

<i>Бібіков, Д. В., Дяченко, Д. Г.</i> Середньовічні кремаційні поховання Дніпровського Правобережжя: проблеми культурно-хронологічної атрибуції	17
---	----

ЮВЕЛІРНА СПРАВА

<i>Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В.</i> Бронзові та свинцево-олов'яні прикраси із Хитцівського скарбу ранньосередньовічного часу	29
<i>Аксьонов, В. С.</i> Хорошевський скарб коваля-ювеліра середини VIII ст.	58

ГОСПОДАРСТВО

<i>Колода, В. В.</i> Випадкова знахідка пенківського наральника на селищі П'ятницьке 1 на Харківщині	73
<i>Ільків, М. В., Рідуш, Б. Т., Горбаненко, С. А.</i> Скарб знарядь для обробітку ґрунту з Чорнівського археологічного комплексу	79

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

<i>Корохіна, А. В., Кравченко, Р. А., Бельський, В. М.</i> Петрографічний та елементний аналіз кераміки роменської культури з пам'яток Свердловське-1 та Радичівське-3 (пілотне дослідження)	93
<i>Погоржельська, І. В., Горбаненко, С. А.</i> Відбитки тканин на матеріалах зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е.	119

БІБЛІОТЕКА СЛАВІСТА

<i>Надія Михайлівна Кравченко</i> (упоряд. Я. В. Володарець-Урбанович)	153
<i>Олег Михайлович Приходнюк</i> (упоряд. Я. В. Володарець-Урбанович)	162
<i>Нові видання</i> (упоряд. Я. В. Володарець-Урбанович, С. А. Горбаненко)	179

CONTENTS

PREAMBLE	3
----------------	---

LATEST RESEARCHES

<i>Bibikov, D. V., Diachenko, D. G., Zotsenko, I. V., Ivakin, V. G., Baranov, V. I., Khlystun, Ye. V.</i> A new Early Slavonic structure from the excavations 2022 in the Kyiv Podil (previous report)	5
--	---

BURIAL CUSTOM

<i>Bibikov, D. V., Diachenko, D. G.</i> Medieval cremation burials on the right bank of the Dnipro river: problems of cultural and chronological attribution	17
--	----

JEWELRY ART

<i>Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Sydorenko, O. V.</i> Bronze and lead-in jewellery from Khyttsi hoard of Early Medieval time	29
<i>Aksonov, V. S.</i> Khoroshevsky treasure of the blacksmith-jeweler of the middle 8 th century	58

FARMING

<i>Koloda, V. V.</i> Incidental finding of cultivator point of the Penkivka culture in Piatnyts'ke 1 site in Kharkivshina	73
<i>Ilkiv, M. V., Ridush, B. T., Gorbanenko, S. A.</i> Hoard of the instruments for soil cultivation from the Chornivka archaeological complex	79

CERAMIC STUDIES

<i>Korokhina, A. V., Kravchenko, R. A., Belskyi, V. M.</i> Petrographic and elemental analysis of pottery of Romny culture from archeological sites Sverdlovske-1 and Radichivske-3 (pilot study)	93
<i>Pogorzhelska, I. V., Gorbanenko, S. A.</i> Imprints of fabrics on materials from Slavic sites of the last quarter of the first millennium AD	119

SLAVISTIC LIBRARY

Nadia Mykhailivna Kravchenko (compiled by <i>Ya. V. Volodarets-Urbanovich</i>)	153
Oleg Mykhailovych Prykhodniuk (compiled by <i>Ya. V. Volodarets-Urbanovich</i>)	162
New Publications (compiled by <i>Y. V. Volodarets-Urbanovich, S. A. Gorbanenko</i>)	179

Оформлення обкладинки *А. В. Панікарський*
Верстка *С. А. Горбаненко*
Надруковано в авторській редакції

Підп. до друку 25.12.2022. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Book Antiqua. Друк офс. Ум.-друк. арк. 20,2. Обл.-вид. арк. 18,2.
Наклад 60 прим. Зам. №.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1002 від 31.07.2002 р.